

จดหมายหลวงอุดมสมบัติ

(ภาค ๑)

และ

พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางนรคุปต์พิไสย

(เอียด สุธีสร)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๕ เมษายน ๒๕๐๓

จดหมายหลวงอุดมสมบัติ

(ภาค ๑)

และ

พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางนรคุปต์พิไสย

(เอี่ยด สุธีสร)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๕ เมษายน ๒๕๐๓

คำนำ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางนรคุปต์พิไสย (เอี่ยด สุธีสร) กำหนดงานวันที่ ๕ เมษายน ๒๕๐๓ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ขุนวิจารณ์โลหศาสตร์ รองอธิบดีกรมโลหกิจผู้เป็นบุตร ได้มาติดต่อกับเจ้าหน้าที่แผนกค้นคว้า กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ จดหมายหลวงอุดมสมบัติ ภาคที่ ๑ ตั้งแต่มูลเหตุแห่งจดหมายหลวงอุดมสมบัติและจดหมายฉบับที่ ๑ และขอนำเอาหนังสือเรื่องพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชมารวมพิมพ์ไว้ข้างท้ายด้วย กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้จัดตีพิมพ์แจกจ่ายได้

หนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัตินี้ มีทั้งหมด ๑๕ ฉบับด้วยกัน ได้เคยพิมพ์เป็นเล่มแล้ว ๒ คราว คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ครั้งหนึ่ง และ พ.ศ. ๒๔๗๕ อีกครั้งหนึ่ง นับถึงบัดนี้ก็เป็นเวลาล่วงมานานแล้ว ปรากฏว่ามีผู้สนใจ ต้องการอ่านและศึกษาอยู่มาก ได้มีผู้มาถามหาขอให้จัดพิมพ์ขึ้นอีกเนือง ๆ เจ้าหน้าที่จึงแนะนำให้เจ้าภาพในงานศพนางนรคุปต์พิไสย จัดพิมพ์ขึ้น แต่เนื่องด้วยมีเวลาจำกัด และหนังสือนี้เป็นเรื่องใหญ่มาก จึงได้จัดแบ่งออกเป็นสองภาค ให้พิมพ์ในงานนี้เป็นภาคที่ ๑ และจะหาโอกาสจัดพิมพ์ภาค ๒ ต่อไป สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์คำอธิบายหนังสือเรื่องนี้ไว้ในคราวจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๕ ว่า

"หนังสือที่เรียกชื่อว่า "จดหมายหลวงอุดมสมบัติ" เรื่องนี้ ถ้าใครไม่เคยอ่าน ได้ยินแต่ชื่อเรื่องน่าจะเข้าใจว่า เป็นแต่หนังสืออย่างสามัญอะไรเรื่อง ๑ แต่ที่จริงเป็นหนังสือดีอย่างที่สุด ซึ่งผู้เอาใจใส่ในโบราณคดีแลในทางความรู้ราชการเก่า จะเป็นราชการทหารหรือราชการพลเรือนไม่ว่า ถ้าได้อ่านแล้วจะมีความเห็นเป็นอย่างเดียวกันทุกคน ว่าเป็นหนังสือน่าอ่านนับเป็นอย่างเอกได้เรื่อง ๑

ต้นฉบับหนังสือเรื่องนี้เขียนไว้ในสมุดดำ ๑๕ เล่ม เดิมเป็นของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ หรือที่เรียกอีกนาม ๑ ว่า สมเด็จ–องค์น้อย เก็บเข้าตู้ซ่อนเร้นเป็นมรดกตกต่อมาจนถึงเจ้าคุณคลี่ธิดาของท่าน หนังสือเรื่องนี้ก็มิได้ปรากฏแก่ผู้ใดจนเจ้าคุณคลี่ถึงอสัญกรรม เมื่อปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๖๗ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระยาไกรเพ็ชรรัตน-สงคราม (แฉ่ บุนนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ได้รับมรดกเจ้าคุณคลี่ ตรวจมรดกไปพบหนังสือเรื่องนี้ กับต้นท้องตราในครั้งเดียวกัน เห็นว่าเป็นหนังสือเก่าอันเกี่ยวด้วยราชการ จึงนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทอดพระเนตรตลอดแล้วทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นหนังสือเรื่องสำคัญในทางโบราณคดี คือทำให้ผู้อ่านแลเห็นวิธีราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดีกว่าหนังสือเรื่องอื่น ๆ แลทำให้ปรากฏว่าความทรงจำของข้าราชการแต่ก่อนเขาดีเพียงใด เมื่อทรงแล้วพระราชทานต้นฉบับมาให้ข้าพเจ้าอ่านแลได้มีรับสั่งให้สืบสวน ว่าผู้ใดเป็นหลวงอุดมสมบัติผู้แต่งจดหมายนี้ มีผู้สืบได้ความว่าหลวงอุดมสมบัติคนนี้ ชื่อ (จัน) เป็นบิดาของลูกจันทน์ผู้เป็นภรรยาพระยานรานุกิจมนตรี (เปลี่ยน ทัศนะพยัคฆ์) มีอายุอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๔ แลได้รูปถ่ายหลวงอุดมสมบัติเข้าไปถวายด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ฉายรูปถ่ายนั้นเป็นขนาดใหญ่ เข้ากรอบติดไว้ในตำหนักราชฤทธิรุ่งโรจน์ที่สวนดุสิต โดยพระราชประสงค์จะทรงยกย่องความสามารถของหลวงอุดมสมบัติให้ปรากฏ

ส่วนต้นจดหมายหลวงอุดมสมบัตินั้น เมื่อข้าพเจ้าอ่านแล้วเห็นเป็นหนังสือสำคัญซึ่งควรจะพิมพ์รักษาไว้ไม่ให้สูญ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงให้พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อปีมะเมียอัฐศก

จุลศักราช ๑๒๖๘ พ.ศ. ๒๔๔๙ แต่การพิมพ์ครั้งนั้นข้าพเจ้าเกรงไปว่า จดหมายหลวงอุดมสมบัติเรื่องนี้จะไม่สู้มีผู้พอใจอ่านมากนัก เพื่อจะสงวนทุนทรัพย์ของหอพระสมุดวชิรญาณ จึงให้พิมพ์ครั้งแรกเพียง ๒๐๐ ฉบับ แต่การมิได้เป็นดังคาด พอมีผู้ได้อ่านหนังสือเรื่องนี้ ก็เกิดเลื่องลือว่าเป็นหนังสือดี มีผู้ต้องการกันมาก ถึงกับมีพระภิกษุมาหาซื้อ พิมพ์แล้วได้เพียงเดือนเศษ หนังสือเรื่องนี้ก็ไม่พอจำหน่าย ข้าพเจ้าจึงคิดจะให้พิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ แด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพระราชดำริว่า หนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัตินี้ ถ้าจะพิมพ์ใหม่ควรจะเล่าเรื่องมูลเหตุแลมีคำอธิบายส่วนตัวบุคคลซึ่งปรากฏนามในจดหมายของหลวงอุดมสมบัติ ให้เป็นประโยชน์ทางความรู้แก่ผู้อ่านยิ่งขึ้นกว่าฉบับที่พิมพ์ครั้งแรก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าหาหนังสือเรื่องต่าง ๆ สำหรับที่จะสอบสวนทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะทรงพระราชนิพนธ์เอง ข้าพเจ้าได้รวบรวมหนังสือต่าง ๆ มีพงศาวดารเมืองแขกเป็นต้น ทูลเกล้า ฯ ถวาย แลเข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะได้เริ่ม ทรง พระ ราช นิพนธ์ไว้ บ้าง แล้ว แต่หากติดพระราชธุระอย่างอื่น ๆ เสีย การนั้นจึงค้างอยู่จนตลอดรัชกาล ได้มีผู้มาตักเตือนกรรมการหอพระสมุด ฯ เนือง ๆ ขอให้พิมพ์จดหมายหลวงอุดมสมบัติขึ้นอีก ข้าพเจ้ามาคิดเห็นว่า ถ้าจะพิมพ์ใหม่ ควรจะทำให้ต้องตามพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ข้าพเจ้าจึงพยายามเรียบเรียงเล่า เรื่องมูล เหตุที่ หลวงอุดมสมบัติ จะ เขียน จด หมายเหล่านี้ไว้ข้างต้น แต่ข้าพเจ้ารู้สึกความขัดข้องด้วยเรื่องที่จะทำคำอธิบายส่วนตัวบุคคลที่ปรากฏชื่อในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ด้วยความรู้ข้าพเจ้า

น้อยนัก แลไม่ได้รับพระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ด้วย แต่ด้วยเป็นพระราชดำริมีอยู่ ก็ต้องจำทำเพียงเท่าความรู้ของข้าพเจ้า คงจะบกพร่องมาก หวังใจว่าท่านผู้อ่านจะให้อภัยโทษในความบกพร่อง ทั้งที่เล่าเรื่องมูลเหตุ แลที่อธิบายถึงตัวบุคคล

ข้าพเจ้าขอโอกาสตักเตือนท่านผู้อ่านไว้ตรงนี้สักหน่อย ด้วยธรรมดาคนเราความคิดเห็นย่อมต่าง ๆ กัน บางทีจะมีบางคนเมื่ออ่านหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติเรื่องนี้แล้ว จะคิดเห็นว่าขนบธรรมเนียมราชการเมืองไทยในครั้งรัชกาลที่ ๓ ไม่เป็นศิริวิไล หรือว่าเร่อร่าน่ายิ้มเยาะ ถ้าความเห็นเช่นนี้มีแก่ท่านผู้ใดไซร้ ขอท่านผู้นั้นอย่าลืมว่า เวลาช้านานเกือบ ๘๐ ปีมาแล้ว ในสมัยนั้นไม่ว่าเมืองไทยหรือเมืองอื่น ๆ ความนิยมแลขนบธรรมเนียมบ้านเมืองไม่เหมือนทุกวันนี้ด้วยกันทั้งนั้น ถึงวิธีการงานแลความคิดอ่านของท่านผู้เป็นบุพการีของเราจะเป็นอย่างไรก็ตาม ท่านทำด้วยความจงรักต่อชาติแลบ้านเมือง เจตนาของท่านไม่เลวกว่าชั้นเราในปัจจุบันนี้ ว่าโดยส่วนผลก็มีพยานอันจะคัดค้านมิได้ ที่ท่านสามารถจะแก้ไขความลำบากอันบังเกิดขึ้นแก่ราชการบ้านเมืองในครั้งนั้นให้เรียบร้อย เป็นปรกติสืบเนื่องตลอดมาจนถึงชั้นชาวเราผู้ที่อ่านหนังสือเรื่องนี้ แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้อ่านโดยมาก คงจะอ่านด้วยตั้งใจหาคติอันเป็นคุณแลประโยชน์ ถ้าเช่นนั้น คติที่จะพึงได้แก่ผู้อ่านหนังสือเรื่องนี้มีอยู่เป็นอันมาก แม้จะยกมากล่าวในที่นี้แต่ข้อเดียว ใครเคยได้ยินสุภาษิตโบราณซึ่งกล่าวถึงความลำบาก ยกหัวอกแม่เจ้าเรือนสมภารเจ้าวัดและพระมหากษัตริย์ขึ้นอ้างไว้เป็นตัวอย่าง ผู้นั้นจะแลเห็นได้ในหนังสือเรื่องนี้ ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงปกครองสยามราชอาณาจักรนี้ ต้องทรงรับภาระทุกข์

ยากลำบากพระราชหฤทัย สมดังคำโบราณกล่าวทุก ๆ พระองค์มา ไม่ได้ประสบแต่พระบรมสุขอย่างเดียว อีกประการ ๑ จะแลเห็นได้ในหนังสือเรื่องนี้ว่า แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้การงานเป็นไปในฝ่ายข้างดีงามเพียงใด ความขัดข้องโดยธรรมดาเหตุย่อมมีอยู่เป็นอันมาก การงานที่จะสำเร็จได้ดังพระราชประสงค์นั้นไม่สู้ง่ายนัก ผู้อ่านหนังสือเรื่องนี้ เมื่อได้ทราบการงานครั้งรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นอย่างไร ข้อ ๑ ควรจะบังเกิดความยินดี โดยความรู้สึกว่าเมืองไทยของเรานี้ ได้ดำเนินมาในทางข้างเจริญกว่าแต่ก่อนไม่ใช่น้อย ข้อ ๒ ควรเห็นอกรัฐบาลบ้าง ว่าการปกครองบ้านเมืองไม่สู้ง่ายนัก ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงคติที่จะพึงได้จากการอ่านหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติไว้ในคำนำเพียงเท่านี้ก่อน"

ส่วนหนังสือเรื่องพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชนั้น หลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว) เป็นผู้เรียบเรียง ได้พิมพ์รวมอยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๓ ได้คัดเอามาแต่เรื่องเดียว

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญ อุทิศ แด่นางนรคุปต์พิไสย (เอี่ยด สุธีสร) และได้ให้พิมพ์หนังสืออันเป็นสารประโยชน์และหาอ่านได้ยากเพราะระยะเวลาการจัดพิมพ์ล่วงเลยมานาน แล้วนี้ ขึ้นแจกจ่ายเป็นวิทยาทาน ของอำนาจแห่งกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ นางนรคุปต์พิไสย (เอี่ยด สุธีสร) ผู้วายชนม์ได้ประสบวิปากสมบัติอันควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ.

กรมศิลปากร

๑๘ มีนาคม ๒๕๐๓

นางนรคุปต์พิไสย (เอียด สุธีสร)

ชาตะ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๒

มตะ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๒

ชีวประวัติ

นางนรคุปต์พิไสย (เอี่ยด สุธีสร) เกิด ณ วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๒๒ เป็นบุตรคนที่ ๒ ของพระนรเทพภักดี (สิทธิ์ ณ นคร) และนุ้ย ณ นคร มารดา สถานที่เกิดคือ ตำบลกระโสม อำเภอเมือง เมืองตะกั่วทุ่ง ในสมัยที่พระนรเทพภักดีดำรงตำแหน่งรั้งผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วทุ่ง ซึ่งปัจจุบันยุบลงเป็นอำเภอตะกั่วทุ่ง จังหวัดพังงา

เมื่อปฐมวัย นางคุปต์พิไสยได้ศึกษาหนังสือไทยอยู่กับบ้านพออ่านออกและเขียนได้บ้างตามแบบอย่างกุลสตรีในสมัยนั้น แล้วได้ฝึกฝนการบ้านการเรือนและวิธีประกอบอาหารคาวหวาน จนมีความชำนิชำนาญพอสมควร รู้จักวิธีเก็บอาหารและพลิกแพลงวิธีประกอบ ซึ่งต่อมาก็ได้ใช้วิชานั้นอันเกิดมาจากความจำเป็นบังคับให้ต้องกระทำ เพราะในตอนต้น ๆ ของชีวิตสมรสได้ย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ที่จังหวัดกระบี่ (เมืองเก่า) จนกระทั่งสร้างเมืองขึ้นใหม่ที่ตำบลปากน้ำเดี๋ยวนี้ ความลำบากและกันดารโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องอาหารสุดแสนที่จะพรรณนา สัตว์น้ำทะเลมีชุกชุมก็จริง แต่ขาดผู้ที่จะเอามันขึ้นมาบนบก เนื้อสุกรฆ่าวันเว้นวันหรือเว้น ๒ วันฆ่าวัน โคหรือกระบือต้องเดือนหนึ่งหรือ ๒ เดือนจึงจะเจอ บางครั้งบางคราวก็มีสัตว์ป่าเช่นกวาง เก้ง สุกรป่าบ้าง เพราะฉะนั้นการเก็บอาหารไว้เป็นเสบียงกรังสำหรับครอบครัวจึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง และประการสำคัญอีกอย่างหนึ่งจะพลิกแพลงวิธีประกอบอย่างใดจึงจะได้รสอาหารให้เป็นรสเมือง ไม่ใช่รสป่าตามบรรยากาศที่เป็นอยู่ในยุคเบิกป่าเป็นเมือง

เมื่ออายุ ๒๐ ปี นางนรคุปต์พิไสย ได้ทำการสมรสกับขุนนรคุปต์พิไสย (แสง สุธีสร) ซึ่งเดิมมีภูมิลำเนาอยู่กรุงเทพ ฯ แล้วไปรับราชการที่จังหวัดพังงา มีบุตรธิดารวม ๔ คน คือ

๑. ขุนวิจารณ์โลหศาสตร์ (สวัสดิ์ สุธีสร)

๒. นางสำราญ สุธีสร

๓. นางสำรวล ณ ถลาง

๔. ด.ญ. สัมฤทธิ์ สุธีสร ถึงแก่กรรมเมื่ออายุประมาณ ๖ เดือน

ภายหลังทำการสมรสแล้ว นางนรคุปต์พิไสยได้ย้ายภูมิลำเนาจากเมืองตะกั่วทุ่งไปอยู่กับสามี ซึ่งรับราชการที่จังหวัดพังงา และเมื่อมีบุตรคนที่ ๑ และที่ ๒ แล้ว จึงย้ายจากจังหวัดพังงาไปจังหวัดกระบี่ (เมืองเก่า) ในเวลาเดียวกันกับรัฐบาลให้ย้ายตัวเมืองไปตั้งอยู่ที่ตำบลปากน้ำ ซึ่งเป็นที่ตั้งจังหวัดในปัจจุบันนี้ ระยะทางเมืองเก่ากับเมืองใหม่ห่างกัน ๔ กิโลเมตร ศาลากลางย้ายไปก่อน บ้านพักยังคงอยู่ที่เมืองเก่า สำหรับข้าราชการเช้าไป ๔ กิโลเมตร เย็นกลับ ๔ กิโลเมตร ยวดยานพาหนะก็คือ อวัยวะที่ติดกายอยู่นั่นเอง ภายหลังที่ได้ย้ายบ้านพักไปอยู่ที่เมืองใหม่แล้ว ก็เริ่มประสบกับโรคภัยไข้เจ็บ คือมาเลเรียอย่างแรงชนิดที่ขึ้นสมองได้ง่ายเพราะเบิกป่าขึ้นเป็นเมือง บรรดาข้าราชการและสมาชิกของครอบครัวไม่มีผู้ใดเลยที่จะถูกยกเว้น ผิดกันก็แต่หนักหรือเบาเท่านั้น การมดการหมอก็หายาก แพทย์ที่ทางการส่งไปประจำในสมัยนั้น (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๕–๒๔๕๐) คงไม่ใช่สำเร็จจากโรงเรียนราชแพทยาลัย ใช่แต่เท่านั้น เวชภัณฑ์ก็หายาก อย่างวิเศษก็คือยาควินินอย่างเดียว แต่ไม่แพร่หลาย ไม่ค่อยมีผู้นิยม ที่หมอชอบใช้ที่สุดได้แก่บอระเพ็ดดองด้วยมูตร์ ซึ่งเป็นยาโบราณ

สืบเนื่องมานับด้วยพัน ๆ ปี ตั้งแต่สมัยพุทธกาล นอกจากนี้เวชภัณฑ์ที่วิเศษมากกว่าควินินก็มาจากเครื่องสมุนไพร เช่นยาเขียว ยานารายณ์ถอนจักร ยาอินทจักร ยามหานิล และยาหม้อชนิดต่าง ๆ ฯลฯ ซึ่งคนสมัยนี้ออกจะลืมชื่อกันเสียแล้ว ถ้าบ้านไหนมียาประเภทนี้ก็นับว่าโก้หน่อย เป็นความจริงว่าในครั้งกระโน้น แม้แต่หมอเองก็ไม่รู้จักคำว่ามาเลเรีย รู้กันแต่ว่าเป็นไข้เท่านั้น ที่หายก็มาก ตายก็ไม่น้อย คนที่ไข้ขึ้นสมองก็เรียกว่าเข้าขั้นตรีทูต ข้าราชการบางคนกำลังนั่งทำงานที่ศาลากลางจังหวัดลุกจากเก้าอี้ไปยืนหน้าโต๊ะหัวหน้า "ผมขออนุญาตไปไข้สักประเดี๋ยว ตอนบ่ายจะกลับมาทำงานใหม่" แต่บางคนไม่กลับเลย

ครอบครัวนางนรคุปต์พิไสยในเวลานั้นมีด้วยกัน ๙ คน ไม่มีคนใดเลยที่ถูกยกเว้นจากไข้ และที่เกิดวิกฤตครั้งสำคัญมีอยู่ครั้งหนึ่ง เป็นไข้ชนิดล้มหมอนนอนเสื่อทุกคนพร้อมกัน ขุนนรคุปต์พิไสย หัวหน้าครอบครัวหนักกว่าทุกคนถึงกับสลบไปกว่าครึ่งวัน โดยไม่มีใครทราบ บังเอิญคุณหญิงคงคาธราธิบดี (พร้อม ณ นคร) ซึ่งเวลานั้นยังเป็นนางอิศราธิชัย (พระอิศราธิชัย เป็นผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ ต่อมาเป็นพระยาคงคาธราธิบดี ตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล มณฑลสุราษฎร์ธานี) ได้ไปเยี่ยมที่บ้านก็พบว่าขุนนรคุปต์พิไสยกำลังสลบ จึงได้จัดการสั่งหมอมาแก้ไขจนฟื้น โดยคนทั้งบ้านเข้าใจว่าขุนนรคุปต์พิไสยนอนหลับไป ต่อมาราว ๓ เดือน ญาติทางกรุงเทพ ฯ และหลังสวนได้ทราบข่าว แต่ทราบไปในทางร้ายแรงว่าขุนนรคุปต์พิไสยถึงแก่กรรมแล้ว จึงได้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ ภายหลังได้ทราบความจริงว่าเพียงแต่สลบไป

แม้ว่าจะอยู่ในที่กันดารและโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน แต่นางนรคุปต์

พิไสยก็มิได้ย่อท้อต่อความตรากตรำ หรือคิดที่จะปลีกตัวจากจังหวัดกระบี่ไปอยู่กับบิดาที่พังงาหรือตะกั่วป่าเพื่อหาความสุข ยังคงมานะอดทนร่วมทุกข์สุขกับสามีและอบรมบุตรธิดาตลอดมาจนกระทั่งกระบี่ค่อย ๆ หายจากความเป็นป่าและดงไข้มาเลเรีย อย่างแรงมา จนกระทั่งไม่ค่อยมีใครรังเกียจกระบี่ เพราะเมื่อก่อนนั้นข้าราชการจะสับดหน้าทันทีเมื่อทราบว่ามีคำสั่งย้ายไปประจำจังหวัดกระบี่

นางนรคุปต์พิไสยเป็นบูรพาจารย์ของบุตรธิดาอันแท้จริง เมื่อบุตรชายหัวปี (ขุนวิจารณ์โลหศาสตร์) มีอายุย่างเข้าวัยศึกษา แต่ที่กระบี่ยังไม่มีโรงเรียนนั้น ขุนนรคุปต์พิไสยเป็นผู้สอนหนังสือโดยใช้มูลบทบรรพกิจให้แก่ขุนวิจารณ์โลหศาสตร์ในตอนเช้าก่อนไปศาลากลางและในตอนกลางคืน ส่วนตอนกลางวันหน้าที่ครูจึงตกอยู่กับนางนรคุปต์พิไสย นอกจากนี้ยังอบรมบุตรธิดาให้มีมานะอดทนต่อกิจการงานทั้งปวง ให้ตั้งอยู่ในสัมมาอาชีวะ ห้ามเด็ดขาดมิให้เอาเปรียบเบียดเบียนบุคคลอื่น หรือแสวงหาทรัพย์มาโดยไม่สุจริต และให้หลีกเลี่ยงจากคนพาลให้ไกลที่สุดที่จะทำได้ อันเป็นนิสัยสันดานของขุนและนางนรคุปต์พิไสยอยู่แล้ว

นางนรคุปต์พิไสย มีนิสัยรักครอบครัว และเมตตา กรุณาแก่คนใช้คนอาศัยอย่างยิ่ง ผู้ที่อาศัยอยู่นั้น หากว่าจะมีความประพฤติเลวสักปานใด ก็ไม่เคยออกปากบอกศาลาเป็นอันขาด โดยถือสุภาษิต "รักคนดีกว่ารักหญ้า" และยึดถือธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง นางนรคุปต์พิไสยเป็นคนไม่มีโลภะ ดังจะเห็นได้ว่ามีภูมิลำเนาที่กระบี่ก่อนสร้างเมืองใหม่ แต่ไม่ปรารถนาจะจับจองที่ดินเลย ทั้งที่มีโอกาสอันเหลือล้นในเวลานั้น

เท่าที่มีมฤดกที่ดินอยู่บ้างก็โดยซื้อหาเอาภายหลังทั้งนั้น เพราะเกรงจะเป็นที่ครหาว่าแย่งผู้อื่น ซึ่งเป็นนิสัยสันดานตรงกันกับขุนนรคุปต์พิไสยด้วย

ในชีวิตนาง นรคุปต์พิไสยไม่เคยทุกข์กาย ทุกข์ใจ เท่ากับ ตอนปลายสงครามโลกครั้งที่ ๒ ในขณะที่อ่าว กระบี่มีเสียงสนั่นหวั่นไหวด้วยปืนใหญ่ของเรือใต้น้ำสหประชาชาติระดมยิงเรือญี่ปุ่นอยู่เป็นเวลาหลายวัน ซึ่งในครั้งนั้นบุตรเขยอันเป็นที่รักยิ่งคือ นายไกรสร ณ ถลาง สามีนางสำรวล ณ ถลาง ได้เสียชีวิตพร้อมกับเรือถ่งไห่ที่ถูกเรือใต้น้ำยิงจม ประกอบกับมีข่าวว่าฝ่ายสหประชาชาติจะส่งทหารบุกขึ้นทางกระบี่ จึงได้อพยพครอบครัวไปอยู่ที่จังหวัดนครศรีธรรมราช นอกจากนี้ยังวิตกกังวลถึงครอบครัวของขุนวิจารณ์โลหศาสตร์ทางกรุงเทพ ฯ ด้วย แต่ก็หายทุกข์กายทุกข์ใจและอพยพกลับจังหวัดกระบี่ภายหลังสงครามสงบแล้ว

นางนรคุปต์พิไสยเริ่มป่วยด้วยโรคน้ำท่วมปอดประกอบด้วยโรคชราเมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๐๑ นายแพทย์ ผู้สามารถ หลายนาย แห่งจังหวัด กระบี่ได้พยายามรักษาพยาบาลเต็มความสามารถ โรคจึงได้ทุเลาขึ้นภายในเวลาอันไม่ช้า แต่ต่อมาโรคนั้นก็กลับมาอีกแล้วก็ทุเลาสลับกันไป จนกระทั่งถึงวันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๐๒ เวลาประมาณ ๒๑.๓๐ น. นางนรคุปต์พิไสยก็ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจวายในขณะที่กำลังนอนหลับ สมดังความปรารถนาที่เคยตั้งจิตอธิษฐานไว้ว่า ถ้าจะตายก็ขอให้ตายในเวลาหลับ โดยนายแพทย์ไม่มีโอกาสช่วยได้เลย

นางนรคุปต์พิไสยมีอายุ ๗๙ ปี ๖ เดือน ๒๔ วัน ภายหลังที่ได้บำเพ็ญกุศลสัตมวารแล้ว บุตร ธิดา และหลานได้จัดการนำศพจากจังหวัดกระบี่มากรุงเทพ ฯ

เรื่องพงศาวดารอันเป็นมูลเหตุ
แห่งจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

เมืองไทรบุรี เมืองปัตตานี เป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์ แต่เมืองตรังกานูพึ่งตั้งเมื่อครั้งกรุงธนบุรี แลมายอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ส่วนเมืองกลันตันนั้นเดิมเป็นเมืองขึ้นเมืองปัตตานี ต่อมาเมืองตรังกานูได้ไปเป็นเมืองขึ้น พึ่งแยกออกเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างหน้า เรื่องราวเมืองทั้ง ๔ ที่กล่าวมานี้ มีแจ้งอยู่ในหนังสือพงศาวดารของเมืองนั้น ๆ ซึ่งได้พิมพ์ในภาษาไทย ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒ ที่ ๓ แลที่ข้าพเจ้าได้เก็บแต่ใจความลงไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๒ นั้นแล้ว

เมื่อว่าแต่เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวกับจดหมายหลวงอุดมสมบัติเล่มนี้ เริ่มแต่กรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อปีกุนนพศกจุลศักราช ๑๑๒๙ พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อสยามประเทศเป็นจลาจลทั่วไป ในครั้งนั้นผู้ซึ่งได้ครอบครองหัวเมืองใหญ่ ต่างตั้งตนเป็นอิสระหลายหมู่หลายเหล่า ส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้ ผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราช เมืองไทรบุรี แลเมืองปัตตานี ทั้ง ๓ เมืองนี้ต่างก็ตั้งตนเป็นอิสระเหมือนกัน เมื่อขุนหลวงตากตีหัวเมืองฝ่ายเหนือฝ่ายตะวันออกไว้ได้ในอำนาจ ตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แล้วเสด็จยกทัพหลวงลงไป

ปราบปรามหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้แต่เมืองนครศรีธรรมราช กลับมารวมอยู่ในสยามราชอาณาจักรอย่างเดิม แต่เมืองไทรกับเมืองปัตตานียังเป็นอิสระต่อมา ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีติดการทำสงครามอยู่ทางอื่นตลอดเวลารัชกาลมาจนถึงในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อปีมะเส็งสัปตศกจุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าอังวะปะดุง ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย ๖ ทัพ ยกมาทุกทางที่จะมาได้ พระเจ้าปะดุงเองยกกองทัพหลวงเข้ามาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ ครั้งนั้นกำลังไทยยังมีไม่ถึงครึ่งกำลังพม่าที่ยกมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีรับสั่งให้กรมพระราชวังหลังยกกองทัพขึ้นไปตั้งขัดทัพพม่าที่เมืองนครสวรรค์ ถ่วงไว้มิให้พม่ายกลงมาตีกรุงเทพ ฯ ได้ทาง ๑ ทรงรวบรวมกำลังเป็นกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นจอมพลเสด็จยกไปตีทัพหลวงพระเจ้าปะดุงที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ทาง๑ ส่วนหัวเมืองทางแหลมมลายู ตั้งแต่เมืองชุมพรลงไปจนเมืองนครศรีธรรมราช จำต้องละไว้ให้พม่าทำตามชอบใจ ด้วยไม่มีกำลังพอจะส่งลงไปรักษา เมื่อไทยตีกองทัพหลวงพระเจ้าปะดุงแตกยับเยินไปแล้ว จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพลงไปตีเอาหัวเมืองปักษ์ใต้คืนจากพม่า ครั้งนั้นหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งหน้านอกแลหน้าในเสียแก่พม่าตั้งแต่เมืองชุมพร ลงไปจนถึงเมืองนครศรีธรรมราช เว้นแต่เมืองถลางท้าวเทพสัตรีท้าวศรีสุนทรต่อสู้รักษาเมืองไว้ได้ เมื่อกองทัพไทยตีทัพพม่าแตกกลับไปได้หัวเมืองคืนหมดแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงไปประทับอยู่ที่เมืองสงขลา ให้ข้าหลวงเชิญกระแสรับสั่งออกไปถึงพระยาปัตตานี พระยา

ไทรบุรี แลพระยาตรังกานู ให้มายอมเป็นเมืองขึ้นกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน พระยาปัตตานีไม่ยอม จึงมีรับสั่งให้กองทัพไทยยกลงไปตีได้เมืองปัตตานี เมื่อตีได้แล้วมีรับสั่งให้กวาดครอบครัวแลเก็บเครื่องสาตราวุธ คือ ปืนใหญ่กระบอกที่เรียกว่าพระยาตานี นั้นเป็นต้นเอามากรุงเทพ ฯ ทอนกำลังเมืองปัตตานีลงเสียบ้าง แล้วทรงตั้งให้แขกซึ่งเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองปัตตานีเก่า เป็นพระยาปัตตานีต่อมา

ในสมัยนั้นประจวบกับเวลาอังกฤษกำลังต้องการที่พักเรือรบเรือค้าขายทางทะเลหน้านอก สำหรับจะค้าขายแข่งกับพวกวิลันดา ซึ่งได้เมืองมละกาไว้เป็นที่มั่น อังกฤษให้มาขอเช่าเกาะหมากคือที่เรียกตามภาษามลายูว่า เกาะปีนัง ต่อพระยาไทรบุรี พระยาไทรกำลังกลัวกองทัพไทยจะยกไปตีเมืองไทรบุรี จึงยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก ร่างข้อสัญญาส่งไปให้อังกฤษ ว่าถ้ามีข้าศึกศัตรูมาตีเมืองไทรจากสรรพทิศใด ๆ อังกฤษจะรับส่งกำลังเข้ามารบพุ่งป้องกันเมืองไทร ฝ่ายข้างอังกฤษขอแก้หนังสือสัญญา จะยอมรับป้องกันแต่ศัตรูซึ่งมาตีเกาะหมาก จะเป็นในระหว่างพระยาไทรยังไม่ได้รับตอบจากอังกฤษ หรือจะเป็นในเวลาเมื่อได้รับตอบจากอังกฤษ ว่าไม่ยอมช่วยตามความประสงค์นั้น พระยาไทรได้ทราบว่ากองทัพไทยตีได้เมืองปัตตานีแล้ว มีความยำเกรงพระบรมเดชานุภาพ จึงเข้ามายอมขึ้นกรุงเทพ ฯ ในคราวเดียวกับพระยาตรังกานูด้วยกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดให้คงเป็นเมืองประเทศราชอยู่ตามเดิมทั้ง ๒ เมือง ฝ่ายพระยาไทรบุรีเมื่อรู้ว่าไทยไม่ทำอันตรายอันใด ก็เกิดเสียดายเกาะหมากขึ้นมา ด้วยอังกฤษเข้ายึดถือเอา

ที่เกาะหมากเสียในระหว่างที่ว่ากันอยู่ด้วยเรื่องสัญญาพระยาไทรไปทวงเอาเกาะหมากคืนจากอังกฤษ อังกฤษไม่ยอมคืนเกิดรบกับอังกฤษขึ้นเมื่อปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ พระยาไทรสู้อังกฤษไม่ได้ ลงปลายต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก เป็นราคาค่าเช่าปีละ ๖๐๐๐ เหรียญ แลยอมสัญญาว่า ให้อังกฤษซื้อเสบียงอาหารไปใช้ที่เมืองเกาะหมากได้โดยสะดวกไม่ต้องเสียภาษีอากร ต่อมาถึงปีจอจัตวาศกจุลศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕ เกิดเหตุด้วยมีพวกแขกสลัดยกข้ามจากฝั่งไปตีเกาะหมาก อังกฤษสงสัยว่าพระยาไทรรู้เห็นเป็นใจด้วยพวกสลัด จึงว่ากล่าวข่มขู่ จนพระยาไทรต้องทำสัญญากับอังกฤษอีกฉบับ ๑ ยอมให้อังกฤษเช่าที่ดินข้างฝั่งตรงกับเกาะหมาก ซึ่งอังกฤษเรียกว่า ปรอวินส์ เวลเลสลี อังกฤษยอมขึ้นค่าเช่าให้อีกปีละ๔๐๐๐เหรียญ รวมด้วยกันเป็นปีละ ๑๐๐๐๐ เหรียญ ที่พระยาไทรทำสัญญา ๒ ฉบับกับอังกฤษนี้ ความจะทราบขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ หรือไม่ทราบข้อนี้ไม่ปรากฏ

ส่วนหัวเมืองไทยทางปักษ์ใต้ เมื่อในตอนต้นรัชกาลที่ ๑ มีเมืองใหญ่ ๒ เมือง คือ เมืองถลางอยู่ข้างทะเลหน้านอก เป็นหน้าด่านป้องกันพม่าข้าศึกเมือง๑ เมืองนครศรีธรรมราช เขตแดนตกทะเลทั้งหน้านอกหน้าใน ได้กำกับดูแลหัวเมืองแขกเมือง ๑ ทางเมืองถลางโปรดให้เจ้าพระยาสุรินทราชาเป็นจางวาง ได้ว่ากล่าวทั้งเมืองถลางแลหัวเมืองที่ใกล้เคียง คือ เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง เป็นต้น ที่เมืองนครศรีธรรมราชโปรดให้เจ้าพัฒน์ซึ่งเป็นอุปราชของเจ้านคร ฯ (หลวงนายสิทธิ) เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช จะได้ว่ากล่าวเมืองไชยา แลเมืองพัทลุงด้วยหรือ

ไม่ ข้อนี้ยังไม่พบหลักฐาน ปรากฏแต่ว่าโปรดให้เมืองสงขลามาเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลาในเวลานั้น หลวงสุวรรณคีรี (บุญฮุย) ผู้ว่าราชการเมือง มีความชอบครั้งตีเมืองปัตตานี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาพิไชยคีรีศรีสมุทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา แต่ยังคงขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช

อยู่มาถึงปีจอโทศก จุลศักราช ๑๑๕๒ พ.ศ. ๒๓๓๓ มีแขกซาหยัดคือ จำพวกที่อ้างตนว่าเป็นเชื้อวงศ์สืบมาแต่พระนาบีมะหะหมัด เข้ามาจากนอกพระราชอาณาเขต มาสำแดงตนที่เมืองปัตตานีว่าเป็นผู้วิเศษรู้เวทมนตร์อาจจะสำแดงฤทธิเดชได้ต่าง ๆ พวกแขกพากันนิยมนับถือมาก พระยาปัตตานีคนใหม่ที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า รายาปัตตานี เห็นได้ช่องจึงคบคิดกับพวกแขกในพื้นเมืองเป็นขบถ แลชักชวนพวกแขกสลัดชาวเมืองอื่น ยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา พระยาสงขลา (บุญฮุย) เห็นกำลังไม่พอจะต้านทานพวกแขก จึงถอยขึ้นมาตั้งมั่นที่เมืองพัทลุง เวลานั้นพระศรีไกรลาศเป็นผู้รักษาเมืองพัทลุงอยู่ พระศรีไกรลาศตื่นข่าวศึกหลบหนีไปเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระพิโรธมีรับสั่งให้ถอดพระศรีไกรลาศ แลทรงตั้งพระยาพัทลุง (ขุน) ซึ่งเรียกอีกนาม ๑ ว่า พระยาพัทลุง (คางเหล็ก) ผู้ต้นวงศ์เจ้าจอมมารดา กรมหมื่นไกรสรวิชิต เป็นผู้ว่าราชการเมืองพัทลุงมาแต่ครั้งนั้น เมื่อข่าวศึกพวกแขกเมืองปัตตานีทราบเข้ามาถึงกรุง ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้กองทัพกรุง ฯ ยกลงไปกอง ๑ แต่เมื่อก่อนกองทัพกรุง ฯ ออกไปถึง เจ้าพระยานคร (พัฒน์) ยกกองทัพเมืองนคร ลงไปสมทบกับไพร่พล

พระยาสงขลา (บุญฮุย) ตีพวกแขกเมืองปัตตานีแตกพ่ายไปจากเมืองสงขลา แล้วให้พระยาสงขลา (บุญฮุย) ยกเลยลงไปตีได้เมืองปัตตานีอีกครั้ง ๑ จับตัวพระยาปัตตานีได้

ในครั้งนั้น เมื่อกองทัพกรุง ฯ ลงไปถึง เจ้าพระยานคร (พัฒน์) กับพระยาสงขลา (บุญฮุย) เกิดอริกันขึ้น ถึงกราบทูลกล่าวโทษกันแลกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองนครเมืองเดียวไม่พอจะกำกับดูแลหัวเมืองแขกให้ทันท่วงทีราชการได้ จึงโปรดให้ยกเมืองสงขลามาขึ้นกรุงเทพ ฯ แลทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศพระยาสงขลา (บุญฮุย) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา ให้กำกับหัวเมืองแขกข้างทะเลหน้าใน คือ เมืองตรังกานู แลเมืองปัตตานี ซึ่งโปรดให้แยกออกเสียเป็น ๗ หัวเมือง คือ เมืองตานี ๑ เมืองหนองจิก ๑ เมืองยะลา ๑ เมืองรามันห์ ๑ เมืองยิหริ่ง ๑ เมืองสายบุรี ๑ เมืองระแงะ ๑ ทรงตั้งไทยบ้างแขกซึ่งมีความสวามิภักดิ์บ้าง ให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองทั้ง ๗ เมืองมาแต่ครั้งนั้น ส่วนเมืองนครคงได้ว่ากล่าวแต่เมืองไทรบุรี อันเป็นหัวเมืองใหญ่อยู่ชายทะเลหน้านอก

ต่อมาถึงปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑ เจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ว่าได้ข่าวว่าดาโต๊ะปักลันผู้ว่าราชการเมืองยิหริ่ง คบคิดกับพวกแขกเมืองตรังกานู แลแขกสลัดนอกพระราชอาณาจักร จะพากันยกเป็นกองทัพมาตีเมืองสงขลา จึงโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุนนาคบ้านแม่ลา) เป็นแม่ทัพคุมพลลงไปสมทบกองทัพหัวเมือง ปราบปรามเมืองยิหริ่งเรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน

อนึ่งเมื่อในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ นั้น จะเป็นปีใดไม่แน่ พระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) ถึงอนิจกรรม พระยาไทรคนนี้มีบุตรชาย ๑๐ คน คือ :—

๑. ตนกูรายา
๒. ตนกูปะแงรัน
๓. ตนกูบี้ศนู
๔. ตนกูอิบรฮิม
๕. ตนกูสุเลมัน
๖. ตนกูซู
๗. ตนกูโดด
๘. ตนกูม่อม
๙. ตนกูอาหมัด
๑๐. ตนกูยูโซะ

บุตรเหล่านี้เห็นจะต่างมารดากันโดยมาก เมื่อพระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) ถึงอนิจกรรมแล้ว ตนกูลิยาอุดิน รายามุดาได้เป็นพระยาไทรอยู่หน่อยหนึ่ง ก็ถึงอนิจกรรม พระยาไทร (ลิยาอุดิน) ไม่ปรากฏว่ามีบุตร พวกตนกูที่เป็นบุตรพระยาไทร (อับดุลละ โมกุรัมซะ) จึงแย่งกันจะเป็นเจ้าเมืองไทร ตนกูรายาบุตรที่ ๑ เห็นจะถึงแก่กรรมเสียก่อน ด้วยไม่ปรากฏชื่อต่อมา ปรากฏชื่อตนกูที่แย่งกันเป็นเจ้าเมืองแต่ตนกูปะแงรัน บุตรที่ ๒ กับตนกูบี้ศนูบุตรที่ ๓ ตนกูบี้ศนูฝากฝ่ายสนิทสนมอยู่กับเจ้าพระยานคร (พัฒน์) แลบางทีจะเป็นบุตรภรรยาหลวงด้วย ความปรากฏ

ว่าเจ้าพระยานคร ฯ อุดหนุนข้างตนกูบั๋ศนู ได้พาทั้งตนกูปะแงรันแลตนกูบั๋ศนูเข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่าตนกูปะแงรันเป็นพี่จึงทรงตั้งตนกูปะแงรันเป็นพระยารัตนสงคราม รามภักดี ศรีสุลต่านมหะหมัด รัตนราชวังษา พระยาไทรบุรี ทรงตั้งตนกูบั๋ศนูเป็นพระยาอภัยนุราช ตำแหน่งรายามุดา กลับออกไปรักษาราชการบ้านเมือง

ถึงรัชกาลที่ ๒ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ อันเป็นปีแรกนั้น พม่ายกกองทัพลงมาตีเมืองถลาง ปรากฏว่า ในครั้งนั้นพระยาไทร (ปะแงรัน) ได้ยกกองทัพเมืองไทรไปช่วยรบพม่าที่เมืองถลาง ต่อมาในปลายปีมะเส็งเอกศก หรือในต้นปีมะเมียโทศกนั้น พระยาไทร (ปะแงรัน) ยกกองทัพลงไปตีเมืองแประซึ่งเป็นเมืองแขกอยู่ข้างใต้ ติดกับเขตเมืองไทร บังคับให้พระยาแประยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ สำเร็จได้ เห็นจะเป็นด้วยความชอบทั้ง ๒ เรื่องที่กล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศพระยาไทร (ปะแงรัน) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา จะเลื่อนเมื่อปีใดไม่แน่ แต่ได้พบจดหมายเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเขียนไว้เมื่อปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ เห็นเรียกว่าเจ้าพระยาไทรแล้ว

ในต้นรัชกาลที่ ๒ เมื่อเสร็จศึกพม่าแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริถึงการที่จะป้องกันพระราชอาณาเขตให้มั่นคงกว่าแต่ก่อน ความปรากฏว่า เมื่องานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) เข้ามาเฝ้าทูลละออง

ธุลีพระบาท ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า มีความแก่ชราหูหนักจักษุมืดหลงลืม ขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ตำแหน่งจางวาง แลทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช ขึ้นเป็นพระยาศรีธรรมาโศกราชผู้ว่าราชการเมือง ณ เมื่อเดือน ๙ ปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

พระบริรักษ์ภูเบศร์ ที่ได้เป็นพระยานคร ฯ นั้น คือ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ซึ่งเป็นผู้มีความสามารถ แลบังคับบัญชาการบ้านเมือง ผิดกับผู้สำเร็จราชการเมืองนคร ฯ คนอื่น ฯ ทั้งสิ้น ควรจะนำประวัติของเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) มากล่าวไว้ในที่นี้สักหน่อย

เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ผู้นี้ ตามทางราชการกล่าวว่าเป็นบุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) แต่ที่คนทั้งหลายเข้าใจกันโดยมากนั้น เข้าใจว่าเป็นลูกเธอพระเจ้ากรุงธนบุรี หาใช่บุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) ไม่ มีเรื่องราวปรากฏมาว่า เมื่อเจ้านคร ฯ (หลวงนายสิทธิ) เข้ามารับราชการอยู่ที่กรุงธนบุรี ได้ถวายธิดาคน ๑ ชื่อฉิม[๑] ทำราชการฝ่ายใน

---

(๑) ประเพณีแต่โบราณ บิดามารดามักเรียกบุตรแลธิดาเมื่อยังเยาว์แต่ว่า ออฉิม ข้อนี้มีพยานในสำนวนที่แต่งหนังสือเทศน์กัณฑ์ชูชก ตอนนางพราหมณีผู้มารดานางอมิตตาปรับทุกข์แก่ชูชกว่า "จนพ่อออฉิมเขาโกรธ เขาคาดโทษว่าจะตี" ดังนี้ นี่เป็นสำนวนครั้งกรุงเก่า ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร พวกผู้ดีชาวนครยังถือประเพณีนี้ บุตรแลธิดามักมีชื่อตามบุรพการีเรียกเมื่อยังเยาว์แต่ว่า "นุ้ย" (ตรงกับว่า น้อย) หรือ "หนู" หรือ "เอียด" ล้วนแต่ที่หมายว่า เล็ก นั้นโดยมาก ธิดาเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็ชื่อ นุ้ย อีกคน ๑ เป็นภรรยาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฯ ก็ชื่อหนู ธิดาเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ถวายทำราชการในรัชกาลที่ ๓ สองคน อยู่มาจนข้าพเจ้าเองได้รู้จักตัว เรียกว่าคุณน้อยใหญ่คน ๑ คุณน้อยเล็กคน ๑

ได้เป็นพระสนมเอก มีลูกเธอซึ่งปรากฏนามในภายหลังว่า พระพงษ์นรินทร พระอินทรอำไพ มีน้องสาวเจ้าจอมมารดาฉิมนั้นเข้าไปอยู่ในพระราชวังด้วยคน ๑ มีเรื่องปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ครั้ง ๑ เมื่อปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๙ เจ้าพระยาพิไชยราชา ผู้สำเร็จราชการเมืองสวรรคโลก ลงมากรุงธนบุรีแต่งเถ้าแก่เข้าไปขอน้องสาวเจ้าจอมมารดาฉิม ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิโรธว่า เจ้าพระยาพิไชยราชาบังอาจจะมาตั้งตัวเป็นเขยน้อยเขยใหญ่กับพระองค์ ถึงให้ลงพระราชอาญาประหารชีวิตเจ้าพระยาพิไชยราชา ส่วนน้องสาวเจ้าจอมมารดาฉิมนั้น คงอยู่ในพระราชวังต่อมา จนถึงปลายรัชกาลกรุงธนบุรี พระราชทานน้องสาวเจ้าจอมมารดาฉิมคนนี้ แก่เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) คนทั้งหลายเข้าใจว่ามีครรภ์กับพระเจ้ากรุงธนบุรีติดไป มีบุตรคือ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ชาติประวัติของเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ดังกล่าวมานี้มีปรากฏในหนังสืออื่น คือหนังสือพระราชวิจารณ์ ตอนหน้า๕๙ เป็นต้นแม้จนหนังสือภาษาอังกฤษที่นายพันโท ชื่อ โล แต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ก็ได้กล่าวเรื่องนี้ไว้ พระยานคร ฯ (น้อย) ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาในปลายรัชกาลที่ ๒ หรือต้นรัชกาลที่ ๓ แต่จะเป็นปีใดยังหาพบหลักฐานไม่

ในใกล้ ๆ กับคราวเมื่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งพระยานคร ฯ (น้อย) นั้น ประจวบเวลาตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาว่าง ด้วยเจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) ถึงอสัญกรรม จึงทรงตั้งหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก ชื่อ จ๋ง บุตรพระอนันตสมบัติ ผู้น้องเจ้าพระยาสงขลา (บุญฮุย) เป็นพระยาวิเศษภักดี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

ในตอนนี้ ปรากฏว่า เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เกิดอริขึ้นกับพระยาอภัยนุราช (รายามุดา) เหตุด้วยพระยาอภัยนุราชจะขอเอาตำบลกัวลามุดาเป็นบ้านส่วยของตน เจ้าพระยาไทรจะให้ที่อื่นก็ไม่เอา ถึงโปรดให้พระยาพัทลุงเป็นข้าหลวงออกไปไกล่เกลี่ย เมื่อปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖ ก็ไม่สำเร็จ ลงปลายตกลงกันได้ด้วยโปรดให้พระยาอภัยนุราชมาว่าราชการเมืองสตูล ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองไทร ทางเมืองไทรทรงตั้งตนกูอิบรอฮิมน้องที่ ๓ เป็นรายามุดา เหตุที่พระยาอภัยนุราชถือเปรียบเกี่ยงแย่ง ไม่อ่อนน้อมต่อเจ้าพระยาไทรบุรีนั้น พวกเมืองไทรบุรีพูดกันว่าเป็นด้วยเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ให้ท้ายพระยาอภัยนุราช ซึ่งบางทีจะมีความจริงอยู่บ้าง เพราะมีเหตุผลเป็นพยานปรากฏในเรื่องต่อไปข้างหน้าประกอบกับคำพระธานินทรนิพัทธ ผู้เป็นน้าเจ้าพระยาไทร (อับดุลฮะมิด) ทุกวันนี้ ได้เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า คำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าสืบกันมาว่า แต่ก่อนเมืองไทรก็ได้พึ่งพระบารมีอยู่เย็นเป็นสุข มาจนกระทั่งเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ คิดขยายอำนาจ ด้วยประสงค์จะเอาเมืองไทรไปเป็นเขตแดนเมืองนคร ฯ แกล้งหาความผิดร้ายใส่โทษต่าง ๆ เมืองไทรบุรีจึงได้ความเดือดร้อน นี้ว่าตามความเห็นข้างฝ่ายเมืองแขกเมืองไทร ถ้าจะพิเคราะห์ดูความเห็นข้างเจ้าพระยานคร ฯ ก็จะพอเข้าใจเหตุได้อยู่บ้าง ด้วยเจ้าพระยาไทรไปคบหาฝรั่งอันเป็นข้อรังเกียจของเจ้าพระยานคร ฯ อยู่โดยธรรมดา

ตั้งแต่พระยาอภัยนุราชมาว่าราชการเมืองสตูล ซึ่งเขตแดนติดต่อกับเมืองนคร ฯ เชื่อได้ว่า คงจะมาฝากฝ่ายอ่อนน้อมต่อเจ้าพระยานคร ฯ ยิ่ง

ยิ่งกว่าที่อ่อนน้อมต่อเจ้าพระยาไทรบุรี เรื่องพระยาอภัยนุราชนี้เป็นมูลเหตุที่เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เอาใจออกห่างจากไทยเป็นปฐม พระยาอภัยนุราช (บัศนู) ว่าราชการเมืองสตูลอยู่ได้เพียง ๒ ปีก็ถึงอนิจกรรม ไม่พบจดหมายเหตุว่าผู้ใดได้ว่าราชการเมืองสตูลต่อมา แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่มีภายหลัง เชื่อได้ว่าคงจะอยู่ในพวกญาติวงศ์ของพระยาอภัยนุราชได้ว่ากล่าว แลคงสนิทสนมอยู่ข้างเมืองนคร ฯ ยิ่งกว่าเมืองไทรต่อมา

ถึงปีจอฉศก จุลศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) ถึงอสัญกรรม เมื่อปลงศพ ในปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพ เสด็จออกไปปลงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ซึ่งเป็นคุณตา ความปรากฏว่าในครั้งนั้น กรมหมื่นศักดิพลเสพ ได้รับกระแสรับสั่ง ออกไปให้ จัดวาง แบบแผน การปกครอง เมือง นครศรี ธรรมราชด้วย ในเวลานั้นประจวบเหตุขึ้นทางเมืองตรังกานู แลเมืองกลันตัน ด้วยเดิมเมืองกลันตันเป็นแต่เมืองขึ้นเมืองตรังกานู อยู่มาเจ้าเมืองกลันตัน ชื่อ หลงมหะหมัด เกิดผิดใจกับพระยาตรังกานู ให้เข้ามาว่าแก่พระยาสงขลาว่าจะขอถวายต้นไม้ทองเงินขึ้นตรงต่อกรุง ฯ พระยาสงขลา (จ่ง) ไม่ยอม พวกเมืองกลันตันจึงขึ้นมาร้องต่อพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เห็นจะเป็นด้วยกรมหมื่นศักดิพลเสพ ทรงอุดหนุนด้วย ลงปลายตกลงทรงพระกรุณาโปรดยกเมืองกลันตันขึ้นเป็นเมืองประเทศราช ขึ้นตรงต่อกรุง ฯ แต่ให้อยู่ในบังคับเมืองนครศรีธรรมราชตามใจสมัคร แต่นั้นมาเมืองนคร

ศรีธรรมราช จึงได้กำกับเมืองไทรบุรี แลเมืองกลันตัน ส่วนเมืองสงขลาได้กำกับเมืองปัตตานี ซึ่งแยกเป็น๗หัวเมือง กับเมืองตรังกานูอีกเมือง[๑] ๑

เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) จะไปสมคบพม่าแต่เมื่อปีไรข้อนี้ไม่ปรากฏ แต่มีเนื้อความในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่าได้ลอบเอาต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าอังวะ ครั้นต่อมา เมื่อปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ พระเจ้าอังวะจักกายแมงเตรียมกองทัพพม่าจะยกเข้ามาตีเมืองไทยอีกครั้ง ๑ คราวนี้พระเจ้าอังวะคิดชักชวนจะให้เมืองไทรบุรียกกองทัพแขกตีขึ้นมาทางฝ่ายใต้ แลจะให้พระเจ้าเวียตนามมินมางยกกองทัพญวนตีขึ้นมาทางฝ่ายตะวันออก ให้เป็นศึกสามทางพร้อมกัน เมื่อได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ว่าพม่าเตรียมกองทัพที่เมืองเมาะตะมะ เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี แลเมืองมะริด จึงโปรดให้กองทัพไทยออกไปตั้งขัดตาทัพ ที่เป็นทัพใหญ่ คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปตั้งที่เมืองกาญจนบุรีทัพ ๑ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ไปตั้งที่เมืองเพชรบุรีทัพ ๑ พระยากลาโหมราชเสนา (บิดาเจ้าพระยายมราช ศุข) ไปตั้งที่เมืองถลางทัพ ๑ ในครั้งนั้นคงจะได้ข่าวแว่วเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ในเรื่องเมืองไทรเอาใจออกห่าง จึงปรากฏว่าโปรดให้ยกกองทัพเมืองนครศรีธรรมราช กับเมืองสงขลา ยกออกไปตั้งต่อเรือที่เมืองสตูล เป็นท่านอง

---

(๑) ที่พระยาวิเชียรคิรี (ชม) กล่าวในหนังสือพงศาวดารเมืองสงขลา ว่าเมืองกลันตันได้เป็นประเทศราช ขึ้นตรงต่อกรุง ฯ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ แลที่ว่าเมืองสงขลาได้กำกับเมืองไทรบุรีอยู่ก่อน พระยาสงขลา (จิ๋ง) เป็นผู้กราบทูลขอให้เมืองไทรมาขึ้นต่อเมืองนคร ฯ ความ ๒ ข้อนี้ สอบในหนังสือซึ่งมีหลักฐาน คือกฎตั้งเจ้าพระยานคร ฯ ก็ดี พงศาวดารเมืองกลันตันก็ดี เหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องจดหมายหลวงอุดมสมบัติ เมื่อคิดเทียบเวลาดูก็ดี จะเป็นอย่างกล่าวในพงศาวดารเมืองสงขลาไม่ได้

คุมเมืองไทรไว้ การที่พม่าเตรียมครั้งนั้น หาได้ยกเข้ามาดังประสงค์ไม่ ด้วยพม่าไปเกิดวิวาทขึ้นเสียกับอังกฤษทางเมืองมณีบุระ แลเมืองจิตตะเกิง ต้องถอนกองทัพทางข้างใต้ขึ้นไป เมื่อพม่าถอนกองทัพไปแล้ว ตนกูม่อมน้องเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เข้ามาฟ้องที่เมืองนครศรีธรรมราช ว่าเจ้าพระยาไทรเอาใจไปเผื่อแผ่ต่อพม่าข้าศึก อีกฝ่าย ๑ จีนลิมหอยพ่อค้าเมืองถลาง แล่นเรือไปค้าขายที่เกาะหมาก ขากลับมาพบเรือพม่าลำ ๑ เห็นมิใช่เรือค้าขายผิดสังเกต จีนลิมหอยมีกำลังมากกว่าจึงเข้าตรวจค้นพบพม่าถือหนังสือรับสั่งพระเจ้าอังวะลงมาถึงเจ้าพระยาไทร ก็จับทั้งพม่าแลหนังสือมาส่งต่อพระยาถลาง เมื่อได้ความทั้ง ๒ ทางเป็นหลักฐานว่าเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เอาใจไปเผื่อแผ่แก่พม่าข้าศึก จึงโปรดให้มีตราให้หาเจ้าพระยาไทรให้เข้ามาแก้คดี เจ้าพระยาไทรได้ทราบท้องตราแล้วก็เลยตั้งแข็งเมือง ไม่ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายดังแต่ก่อน (๑) จึงโปรดให้มีตราสั่งให้เกณฑ์กองทัพเมืองนคร ฯ เมืองไชยา เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ให้เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) เป็นแม่ทัพยกลงไปตีเมืองไทรบุรี ได้รบกันเล็กน้อย พวกเมืองไทรสู้ไม่ได้ กองทัพเมืองนครศรีธรรมราชตีได้เมืองไทรเมื่อ ณ วันเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก เจ้าพระยานคร ฯ ให้กวาดต้อนครอบครัวแขกเมืองไทร ส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ บ้าง ส่งมาไว้เมืองนคร ฯ บ้าง ทอนกำลังที่จะต่อสู้ให้น้อยลงแล้ว ให้บุตร

---

(๑) เจ้าพระยาไทร พูดแก้ตัวแก่อังกฤษว่า เพราะได้ข่าวว่าที่กรุงเทพ ฯ เกิดอหิวาตกโรค จึงรอต้นไม้ทองเงินไว้ แต่ข้อที่เจ้าพระยาไทรไปเข้ากับพม่านั้น อังกฤษรู้แลยืนยันว่าเป็นความจริง ข้อความเหล่านี้ปรากฏในจดหมายเหตุของอังกฤษ

๒ คน คือ พระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นผู้รักษาเมือง ให้นายนุชมหาดเล็กเป็นปลัด อยู่รักษาว่าราชการเมืองไทรบุรี เมืองไทรบุรีจึงอยู่ในความปกครองของเมืองนคร ฯ สิทธิขาดมาแต่นั้น

ในขณะเมื่อเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ตั้งแข็งเมืองนั้น ประจวบเวลารัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ซึ่งครั้งนั้นยังอยู่ในอำนาจบริษัทอิศอินเดียอังกฤษ รู้สึกว่าผลประโยชน์การค้าขายของบริษัทตกต่ำไปเป็นอันมาก เพราะเหตุที่ฝรั่งต่างชาติทำสงครามกันอยู่ช้านาน ในครั้งเอมเปรอนะโปเลียนที่ ๑ เมื่อสงบการสงครามแล้ว อังกฤษตรวจจดหมายเหตุเก่าได้ความปรากฏว่า แต่ก่อนได้เคยมาค้าขายที่เมืองไทยแลเมืองญวนได้กำไรมาก ในเวลานั้นอังกฤษตั้งเมืองสิงคโปร์ขึ้นใหม่ แลได้เมืองมละกามาจากวิลันดา เมืองทั้ง ๒ นี้รวมทั้งเกาะหมาก เป็นเมืองขึ้นอยู่ในรัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย อังกฤษประสงค์จะให้มีการค้าขายติดต่อขึ้นกับเมืองไทย แลเมืองญวนดังแต่ก่อน ได้แต่งให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาสืบสวนถึงกรุงเทพ ฯ ได้ความออกไปว่ามีเรือฝรั่งต่างชาติเข้ามาค้าขายอยู่บ้างแล้ว ไทยไม่มีความรังเกียจแก่การที่จะค้าขายกับฝรั่ง ด้วยเป็นเวลาไทยกำลังต้องการซื้อหาเครื่องสาตราวุธไว้สำหรับต่อสู้ข้าศึก เป็นช่องอันดีที่พ่อค้าฝรั่งจะเข้ามาค้าขาย ความลำบากในการที่ฝรั่งจะเข้ามาค้าขาย มีอยู่แต่ด้วยเรื่องวิธีซื้อขายของหลวง แลวิธีเก็บภาษีซึ่งเป็นการจุกจิกรบกวนให้ลำบากอยู่บ้าง เมื่อรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียได้ทราบความดังนี้ มาร์ควิสเหสติงส์ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ จึงแต่งให้หมอครอเฟิด[๑] เป็นทูตถืออักษรสาส์น แลคุมเครื่องราช

(๑) ไทยเราเรียกกันแต่ก่อนว่า การะผัด

บรรณาการเข้ามาถวาย ณ กรุงเทพ ฯ แลสั่งให้เลยไปเมืองญวนด้วย ธุระของอังกฤษที่ให้ครอเพิดเป็นทูตเข้ามากรุงเทพ ฯ ครั้งนั้นเป็น ๒ เรื่อง คือเรื่องการค้าขายเรื่อง ๑ กับเรื่องเมืองไทรบุรีเรื่อง ๑ ส่วนเรื่องการค้าขายนั้น รัฐบาลสั่งครอเพิดให้เข้ามาขอแก้ไขขนบธรรมเนียม ซึ่งอังกฤษเห็นว่ายังเป็นการลำบากแก่พวกพ่อค้าอังกฤษ แต่ถึงจะไม่ได้ดังปรารถนา ก็เพียงทำไมตรีให้มีไว้กับไทย พอให้รัฐบาลพูดจาว่ากล่าวกับไทย ในการเกื้อหนุนพวกพ่อค้าอังกฤษได้ เมื่อทางไมตรีมีต่อกัน การค้าขายกับอังกฤษเจริญขึ้นแล้วจึงจะคิดอ่านทำหนังสือสัญญากับไทยต่อไป ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรีนั้น ความปรากฏในจดหมายเหตุอังกฤษว่า เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) บอกไปยังอังกฤษ ๒ ครั้งว่า มีความทุกข์ร้อนเกิดขึ้น ด้วยไม่ถูกกับไทย ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าจะเป็นเมื่อครั้งเกิดบาดหมางกับพระยาอภัยนุราชครั้ง ๑ จะเป็นเมื่อครั้งไทยยกกองทัพลงไปตั้งต่อเรือที่เมืองสตูลครั้ง ๑ ฝ่ายอังกฤษได้รับเช่าเกาะหมากจากพระยาไทร แลยังต้องอาศัยซื้อหาเสบียงอาหารที่เมืองไทรบุรี รู้สึกว่าควรจะช่วยสงเคราะห์เจ้าพระยาไทร แต่ที่จะสงเคราะห์อย่างไร มาร์ควิส เหสติงห์ สั่งครอเพิดให้มาปรึกษากับอังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมาก ซึ่งเป็นผู้อยู่ใกล้ แต่กำชับมาในคำสั่งว่าอย่าให้ครอเพิด ทำอย่างไร ให้อังกฤษ ต้องเข้า ไปรับความ ลำบาก อยู่ กลางในระหว่างเจ้าพระยาไทรกับไทยได้ เมื่อครอเพิดมาจากเมืองอินเดีย ยังไม่รู้ข่าวที่เจ้าพระยานคร ฯ ลงไปตีได้เมืองไทร ต่อมาถึงเกาะหมากจึงได้ทราบในขณะนั้นเจ้าพระยาไทรหนีไปอาศัยอยู่ที่เกาะหมาก เจ้าพระยานคร ฯ เขียนจดหมายไปถึงอังกฤษ ให้ส่งตัวเจ้าพระยาไทรให้เจ้าพระยานคร ฯ

ที่เกาะหมากคนกำลังตื่นกันว่ากองทัพไทยจะยกเลยลงไปตีถึงเกาะหมาก พอเจ้าพระยานคร ฯ รู้ว่าครอเฟิดเปนทูตมาจากอินเดีย ก็มีจดหมายให้คนถือลงไปถึง เล่าเรื่องเหตุการณ์ที่ต้องตีเมืองไทรให้ครอเฟิดทราบ แลบอกไปในจดหมายว่า ไทยไม่ได้ตั้งใจจะยกกองทัพลงไปตีถึงเกาะหมาก อย่าให้อังกฤษมีความวิตก แต่ถึงกระนั้น พวกอังกฤษที่เกาะหมากก็ไม่ไว้ใจ คำสั่งที่ ครอเฟิดได้รับ มาจากเจ้าเมือง เกาะหมาก มีแต่ให้ คิดอ่านให้ไทยคืนเมืองไทรให้เจ้าพระยาไทรปกครองตามเดิมอย่างเดียว ครอเฟิดเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ เดือน ๕ ปีมะเมียจัตวาศกจุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕ ได้รับการต้อนรับตามธรรมเนียมทูต แลโปรดให้เข้าเฝ้า แต่การที่ปรึกษากันด้วยเรื่องธุระของอังกฤษ ไม่สำเร็จตามปรารถนาทั้ง ๒ เรื่อง ในเรื่องการค้าขาย ครอเฟิดจะขอให้พ่อค้าอังกฤษซื้อขายสินค้ากับคนทั้งปวงได้โดยอิสระทั่วไป ไม่ต้องเสียภาษีอากร จะยอมขึ้นค่าปากเรือทดแทนให้บ้าง ข้างไทยว่าถ้ายอมอย่างนั้น ผลประโยชน์แผ่นดินที่เคยได้จะตกต่ำมากนัก แต่ถึงกระนั้น ถ้าอังกฤษยอมรับประกันว่า จะมีเรือกำปั่นอังกฤษเข้ามาค้าขายถึงกรุงเทพ ฯ ไม่น้อยกว่าปีละ ๕ ลำ ก็จะยอมยกภาษีอากรเปลี่ยนไปเก็บเปนค่าปากเรืออย่างเดียวตามประสงค์ ครอเฟิดก็ไม่ยอมประกัน ส่วนเรื่องเมืองไทรที่ครอเฟิดกล่าวโทษเจ้าพระยานคร ฯ ว่ายกลงไปตีเมืองไทรนั้น ข้างไทยตอบว่าเจ้าพระยานคร ฯ แลเจ้าพระยาไทร ก็เปนข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยกัน เจ้าพระยาไทรมีเหตุที่จะกล่าวโทษเจ้าพระยานคร ฯ ประการใด ชอบแต่จะเข้ามาเฝ้ากราบบังคมทูล ฯ ก็จะโปรดให้พิจารณา

ให้เห็นเท็จแลจริง แลให้เจ้าพระยาไทรได้รับความยุติธรรมทุกประการ ความทั้ง ๒ ข้อที่กล่าวนี้ เป็นแต่การโต้เถียงกันโดยลำนวน แต่เหตุที่เกิดบาดหมางกันขึ้นในระหว่างไทยกับครอเฟิดครั้งนั้น ที่จริงเป็นด้วยเหตุอื่นอีก ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ ข้างฝ่ายไทยว่า ถ้าอังกฤษประสงค์จะให้ไทยให้ประโยชน์ในการค้าขายแก่อังกฤษ อังกฤษต้องยอมให้ไทยซื้อหาเครื่องสาตราวุธตามหัวเมืองขึ้นของอังกฤษได้โดยสะดวก ความข้อนี้ ครอเฟิดก็เข้าใจว่าไทยประสงค์จะหาเครื่องสาตราวุธมาตระเตรียมต่อสู้พม่า ในเวลานั้นอังกฤษกับพม่าก็มีเหตุบาดหมางกันอยู่บ้างแล้ว แต่อังกฤษยังไม่ปลงใจที่จะรบพม่า ครอเฟิดกลัวไปว่า ถ้ายอมให้ไทยซื้อหาเครื่องสาตราวุธรบพุ่งพม่าได้โดยสะดวก จะเป็นเหตุให้พม่าโกรธแค้นอังกฤษ ครอเฟิดจึงพูดเบี่ยงไปว่า ถ้าไทยไม่ซื้อหาเครื่องสาตราวุธมาเพื่อการรบพุ่งกับประเทศที่มีไมตรีกับอังกฤษแล้ว ก็จะยอมให้ซื้อหาได้โดยสะดวก ข้อนี้ทำให้ไทยเห็นใจอังกฤษ ว่าจะเอาเปรียบ แต่ฝ่ายเดียวไม่แลกเปลี่ยน ประโยชน์ กันจริงดังว่า อีกข้อ ๑ เกิดเหตุขึ้นด้วยเมื่อครอเฟิดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เที่ยวหยั่งน้ำทำแผนที่ทางไปมา แลมาเกิดวิวาทขึ้นกับกัปตันเรือที่มากับครอเฟิด กัปตันเรือนั้นขยายคำซึ่งครอเฟิดพูดจากับพวกที่มาด้วยกัน ให้ทราบมาถึงไทยว่าครอเฟิดพูดว่า เมืองเช่นเมืองไทย ถ้าอังกฤษจะต้องการเมื่อใด ส่งเรือรบมาแต่เพียง ๒–๓ ลำก็จะตีเอาได้ ความข้อนี้ทำให้เกิดขัดเคืองขึ้นข้างฝ่ายไทย การปรึกษาหารือกับครอเฟิดจึงไม่ตกลงกันได้ทุกข้อ แต่ไทยก็ไม่ได้ทำให้เสียอัชฌาสัยอย่างใด ได้มีหนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาตอบไปถึงรัฐบาลอินเดีย แลให้พระยาจุฬาราชมนตรี ทำหนังสือให้ครอเฟิด

ฉบับ ๑ เป็นหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายได้ แต่ต้องซื้อขายแลเสียภาษีอากรตามอย่างธรรมเนียม ครอเฟิดไม่สมประสงค์แล้วจึงออกจากกรุงเทพ ฯ ไปเมืองญวน ญวนก็ไม่ยอมทำสัญญาด้วยอีก ต่อนั้นมาครอเฟิดได้เป็นตำแหน่งเรสิเดนต์เมืองสิงคโปร์ จึงเปลี่ยนอัชฌาสัยกลับแสดงไมตรีกับไทย การค้าขายในระหว่างอังกฤษกับไทยจึงเจริญขึ้นตามความประสงค์ของรัฐบาลอังกฤษในอินเดียโดยอันดับมา ถึงปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ อังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้นเป็นครั้งแรกเหตุด้วยแย่งเมืองประเทศราชซึ่งอยู่ระหว่างอินเดียกับพม่า คือเมืองยะไข่เมืองมณีบุระ แลเมืองอัสสัม เป็นต้น ซึ่งพม่าไปตีได้ไว้แต่ก่อน ครั้นอังกฤษรบกับพม่าตีเอาเมืองเหล่านี้ได้แล้ว แต่แรกคิดจะเดินกองทัพบกเข้ามาตีเมืองอังวะ แต่มาปรากฏว่าทางกันดารนัก อังกฤษจึงเปลี่ยนความคิดจัดเป็นกองทัพเรือ ให้เซอร์ อาชิบัลด์ แคมป์เบล เป็นแม่ทัพ ยกมาเข้าปากน้ำเอราวดี ตีได้เมืองร่างกุ้งไว้เป็นที่มั่น ครั้นจะยกกองทัพตีต่อขึ้นไปพอประจวบเข้าฤดูฝน หนทางกันดาร ไพร่พลอังกฤษผิดอากาศเกิดเจ็บไข้ทั้งระยะทาง ที่จะต้องรบพุ่งพม่าต่อไป ก็ยังไกล ด้วยจะต้องผ่านแดนรามัญขึ้นไปก่อนจึงจะถึงเมืองอังวะ อังกฤษจึงต้องหยุดยั้งทัพค้างฤดูฝนอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง แต่ในเวลาที่หยุดอยู่นั้น อังกฤษแต่งทัพอีกกอง ๑ ให้ลงมาตีหัวเมืองของพม่าตามชายทะเลข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองเมาะตะมะ เมืองทวายเมืองตะนาวศรี แลเมืองมฤทไว้ได้ในอำนาจของอังกฤษทั้งสิ้น

ในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบขึ้นกับพม่าครั้งที่กล่าวนี้ เป็นเวลาปลายรัชกาลที่ ๒ ความคิดเห็นของรัฐบาลไทยในครั้งนั้นจะเป็นอย่างไร ยังไม่

พบจดหมายเหตุเป็นหลักฐานพอที่จะอ้างได้เป็นแน่นอน ปรากฏแต่ว่า ทรงพระราชดำริเห็นว่า สงครามเกิดขึ้นในที่ติดต่อพระราชอาณาเขต จะไว้ใจแก่เหตุการณ์มิได้ จึงโปรดให้แต่งกองทัพ ๓ กอง ทางบกให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เป็นแม่ทัพ ยกล่วงหน้าออกไปทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ กอง ๑ ให้พระยาสุรเสนาเป็นแม่ทัพยกหนุนไปอีกกอง ๑ ทางเรือให้พระยาชุมพร (ซุย) คุมกองทัพเรือไปรักษาการทางต่อแดนเมืองมฤทเมืองตะนาวศรีอีกกอง ๑ การที่ไทยยกกองทัพออกไปครั้งนั้น ได้บอกให้อังกฤษทราบว่าจะไปช่วยอังกฤษ ฝ่ายข้างอังกฤษ เมื่อไปติดชะงักอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง ต้องการกำลังพาหนะที่หาบขนเครื่องสาตราวุธ แลเสบียงอาหารส่งกองทัพที่จะยกต่อขึ้นไปในฤดูแล้ง อยากได้กำลังไทยช่วยจึงชวนให้กองทัพเจ้าพระยา—มหาโยธาเข้าไปตั้งอยู่ในแดนเมืองเมาะตะมะ ที่อังกฤษตีไว้ได้ เวลานี้เผอิญประจวบเปลี่ยนรัชกาลในกรุงสยาม ฯ ถึงรัชกาลที่ ๓ ไทยกับอังกฤษเกิดเข้าใจผิดกันขึ้นด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

ประการที่ ๑ อังกฤษจะต้องการแต่สัตว์พาหนะ แลผู้คนในกองทัพไทยใช้เป็นกำลังแบกหาม ไปใช้สอยอยู่ในบังคับบัญชาของอังกฤษ อ้างเหตุว่าเพราะวิธีการทำสงคราม วิธีของอังกฤษกับไทยไม่เหมือนกัน ถ้าไทยอยากจะรบพุ่งพม่าโดยลำพัง ขอให้จัดกองทัพยกไปตีหัวเมืองพม่าจากเมืองเชียงใหม่อีกทาง ๑ ข้างไทยเห็นอังกฤษจะเอาเปรียบแต่ฝ่ายเดียว จึงไม่ยอมให้กองทัพเจ้าพระยามหาโยธาอยู่ในบังคับบัญชาอังกฤษ พอถึงงานพระเมรุพระบรมศพก็ให้หากองทัพกลับคืนเข้ามากรุงเทพ ฯ

ประการที่ ๒ อังกฤษมีความคิดในชั้นแรกว่า ถ้าทำสงครามชนะพม่า

จะคืนเมืองตะนาวศรี เมืองมฤทให้แก่ไทย แต่ว่าจะคืนให้แต่แผ่นดินดอนตอนข้างใน ส่วนข้างชายทะเลซึ่งเป็นท่าเลค้าขาย อังกฤษจะเอาไว้เสียเอง ส่วนทางต่อแดนอังวะ อังกฤษคิดว่า ถ้าตีได้แล้ว จะกลับตั้งรามัญ ประเทศขึ้นตามเดิม เพื่อทอนกำลังพม่าให้น้อยลง แต่ในเวลานั้นเชื้อวงศ์พระเจ้า—หงสาวดีแต่ก่อนสาบสูญ อังกฤษเลือกหาผู้ซึ่งจะเป็นที่นิยมของพวกมอญตั้งเป็นพระเจ้าหงสาวดีขึ้นใหม่ เจ้าพระยามหาโยธาเป็นผู้อยู่ในที่จะถูกเลือกคน ๑ ความทั้ง ๒ ข้อนี้ ไม่เป็นที่พอใจของไทยด้วยเมืองมฤท เมืองตะนาวศรีเมื่อเป็นเมืองขึ้นของไทยอยู่แต่ครั้งกรุงเก่า เป็นประโยชน์ด้วยเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเล ถ้าอังกฤษเอาชายทะเลเสีย ก็เป็นอันปิดท่าค้าขาย หาประโยชน์อันใดแก่ไทยมิได้ ไทยมีแต่จะต้องรับผิดชอบรักษาหัวเมืองดอนให้เป็นประโยชน์แก่อังกฤษฝ่ายเดียว ส่วนความคิดที่อังกฤษจะตั้งรามัญประเทศขึ้นอีก แลโดยเฉพาะที่เจ้าพระยามหาโยธา ตกอยู่ในผู้ต้องเลือกนั้นไทยต้องไม่พอใจอยู่เอง ด้วยมอญได้อพยพเข้ามาเป็นไพร่บ้านพลเมืองไทยตั้งแต่เมื่อกรุงธนบุรีครั้ง ๑ แลเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ครั้ง ๑ มีจำนวนมอญอยู่ในเมืองไทยเป็นอันมาก มอญเหล่านี้จะกลับไปฝากฝ่ายอยู่กับอังกฤษก็ต้องเป็นข้อรังเกียจอยู่เอง

ประการที่ ๓ เมื่อมีท้องตราออกไป ให้พระยาชุมพรยกกองทัพเรือไปนั้น ในท้องตราจะสั่งอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าพระยาชุมพร ให้เข้าไปกวาดครอบครัวเอาคนเมืองมฤทเมืองตะนาวศรีมามาก ครั้นอังกฤษลงมาตีได้เมืองตะนาวศรี เมืองมฤท พวกพลเมืองพากันไปร้องทุกข์กับอังกฤษ ว่าถูกพระยาชุมพรกวาดครัว อังกฤษกำลังจะเอาใจชาวเมือง

ตะนาวศรีเมืองมฤท จึงจับคนเมืองชุมพรที่ไปกวาดครัวไว้ได้มาก เมื่อความทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระพิโรธแก่พระยาชุมพร ให้เอาตัวเข้ามาจำไว้ในกรุงเทพ ฯ

ประการที่ ๔ เกี่ยวด้วยเรื่องเมืองไทรบุรี คือเมื่อพระยาไทรทำสัญญาให้อังกฤษเช่าเกาะหมากนั้น ในข้อสัญญามีว่า ยอมให้อังกฤษซื้อหาเสบียงอาหารเอาไปจากเมืองไทรบุรีได้ โดยไม่ต้องเสียภาษีอากร ครั้นเมื่อไทยลงไปปกครองเมืองไทร ตั้งเก็บภาษีตามอย่างธรรมเนียมเหมือนกับหัวเมืองอื่น แลโต้อังกฤษว่าอังกฤษไปทำสัญญากับพระยาไทรโดยพลการ ไม่ได้บอกให้กรุงเทพ ฯ ทราบตามสมควรแก่ประเพณี อีกข้อ ๑ เมื่อเจ้าพระยานคร ฯ ลงไปตีได้เมืองไทรบุรีนั้น พระยาแประเลยงดไม่ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาถวายดังแต่ก่อน พวกเมืองแประเกิดแตกกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ เห็นควรจะอ่อนน้อมต่อเจ้าพระยานคร ฯ พวก ๑ เห็นไม่ควรจะอ่อนน้อม ฝ่ายข้างอังกฤษก็ไม่อยากจะให้ไทยมีอำนาจล่วงเลยเขตเมืองไทรบุรีลงไป อาศัยเหตุทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมานี้ในปลายปีระกาสัปตศกจุลศักราช ๑๑๘๗ พ.ศ. ๒๓๖๘ เมื่ออังกฤษทำสงครามจวนจะชนะพม่าอยู่แล้ว หลอดแอมเฮิสต์ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ จึงแต่งให้นายร้อยเอก เฮนรีเบอนี เป็นทูตเข้ามากรุงเทพ ฯ เพื่อให้เข้ามาพูดจาตกลงกับไทยโดยทางไมตรี แลขอให้ทำหนังสือสัญญากับไทย ให้มีไว้ต่อกันเสียเป็นหลักฐาน

นายร้อยเอก เบอนี มาหาเจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ก่อน เมื่อเจ้า–พระยานคร ฯ ได้รับอนุญาตจากกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงพานายร้อยเอก เบอนี

เข้ามากรุงเทพ ฯ เมื่อในเดือน ๑๒ โปรดให้เข้าเฝ้าอย่างแขกเมืองที่เคยมาแต่ก่อน แลให้เสนาบดีปรึกษากับนายร้อยเอก เบอนี่ ตกลงกันได้ทำหนังสือสัญญากับอังกฤษฉบับแรก เมื่อ ณ เดือน ๗ แรมค่ำ ๑ ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ พ.ศ. ๒๓๖๙ เป็นหนังสือสัญญา ๑๔ ข้อ จะกล่าวในที่นี้เฉพาะแต่เนื้อความที่เกี่ยวด้วยเรื่องเมืองไทรบุรี แลเมืองแประ มีอยู่ในข้อ ๑๓ กับข้อ ๑๔

ความในสัญญาข้อ ๑๓ ว่าไทยจะเป็นผู้ปกครองรักษาเมืองไทรบุรี จะยอมให้ชาวเกาะหมากกับชาวเมืองไทร ไปมาค้าขายถึงกันโดยสะดวกดังแต่ก่อน แลยอมให้ชาวเกาะหมาก มาซื้อเสบียงอาหารที่เมืองไทรบุรี เป็นต้นว่า ปศุสัตว์, ข้าวปลา, พาไปบริโภคได้โดยไม่ต้องเสียภาษีอากร สิ่งของที่จะต้องเสียภาษีขาเข้าขาออก ไทยจะตั้งด่านเก็บตามปากน้ำในเขตเมืองไทรบุรี แลเก็บโดยอัตราอันสมควร จะไม่ผูกขาดให้ผู้อื่นไปเก็บตามอำเภอใจ อนึ่งว่าเมื่อเจ้าพระยานคร ฯ กลับออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้ว จะปล่อยญาติวงศ์แลบ่าวไพร่ของเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ที่ได้กวาดต้อนเอามา ให้มีอิสระที่จะอยู่หรือจะไปได้ตามใจสมัคร ฝ่ายข้างอังกฤษรับสัญญาว่า อังกฤษไม่ต้องการเมืองไทรบุรีอังกฤษจะไม่มารบกวน แลจะไม่ยอมให้พวกเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) มารบกวนพระราชอาณาจักรสยามทั้งที่เมืองไทรบุรีแลที่อื่น อังกฤษรับสัญญาอีกอย่าง ๑ ว่าจะจัดการให้เจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ซึ่งอาศัยอยู่ที่เกาะหมากนั้น ไปอยู่เสียที่อื่นไม่ให้อยู่ในเกาะหมาก หรือเมืองแปไหร หรือเมืองแประ เมืองสะลังงอ หรือในเมืองพม่า ถ้าหากว่า อังกฤษไม่เอา เจ้าพระยาไทร ไปไว้ในที่อื่นได้

ดังกล่าวนี้ อังกฤษยอมให้ไทยเก็บภาษีเสบียงอาหารจากพวกเกาะหมากที่มาซื้อหาไปจากเมืองไทรอยู่อย่างเดิม

ความในข้อ ๑๔ ว่าไทยกับอังกฤษยินยอมให้พระยาแประปกครองบ้านเมืองได้ตามอำเภอใจ ถ้าพระยาแประจะส่งต้นไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการขึ้นมาทูลเกล้า ฯ ถวาย อังกฤษก็จะไม่ห้ามปราม ถ้าหากเจ้าพระยานคร ฯ จะให้ผู้คนลงไปหาพระยาแประโดยทางไมตรี หรือพระยาแประจะแต่งกรมการขึ้นมาหา เจ้าพระยานคร ฯ อังกฤษก็จะไม่ห้ามปราม แต่ทั้งไทยแลอังกฤษสัญญากันว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายจะไม่ส่งกำลังพลทหารไปรบกวนเมืองแประ ฝ่ายอังกฤษจะคอยระวังไม่ให้เมืองสะลังงอมาตีเมืองแประ ฝ่ายข้างไทยก็สัญญาว่า จะไม่ลงไปตีเมืองสะลังงอ

ในคราวนั้น ไทยได้ทำสัญญากับนายร้อยเอก เบอนี ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษอีกฉบับ ๑ ว่าด้วยการค้าขาย เป็นสัญญา ๖ ข้อมีใจความซึ่งควรกล่าวในที่นี้ คือ :—

ในข้อ ๑ ว่าห้ามมิให้พ่อค้าอังกฤษซื้อข้าวเปลือกข้าวสารบรรทุกออกไปจากกรุงเทพ ฯ อีกประการ ๑ ปืนแลกระสุนดินดำซึ่งพ่อค้าอังกฤษบรรทุกเข้ามาในกรุงสยาม จะขายได้แต่เป็นของหลวง ถ้าของหลวงไม่ต้องการ ต้องพากลับออกไปจากพระราชอาณาเขต นอกจาก ๒ ประการที่กล่าวมาแล้ว ยอมให้พ่อค้าอังกฤษซื้อขายสินค้าได้โดยสะดวกไม่มีข้อจำกัด แลไม่ต้องเสียภาษีอากรอย่างใด นอกจากค่าปากเรือ ซึ่งอังกฤษยอมขึ้นอัตราให้ คือเรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาขาย ให้เก็บตามขนาดปากเรือกว้างวาละ ๑๗๐๐ บาท ถ้าเรือไม่มีสินค้าเข้ามาขาย หมายแต่จะมาซื้อสินค้าในกรุงเทพ ฯ เก็บวาละ ๑๕๐๐ บาท

ความในข้อ ๓ ว่าบรรดาเรือค้าขายของอังกฤษที่จะเข้ามากรุงเทพ ฯ ถ้ามีปืนแลกระสุนดินดำสำหรับเรือเข้ามา ต้องเอาปืนแลกระสุนดินดำนั้นขึ้นมอบไว้แก่เจ้าพนักงานที่เมืองสมุทรปราการก่อน เรือนั้นจึงจะขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ [๑] ได้

นอกจากหนังสือสัญญา ที่ได้ทำกับอังกฤษในครั้งนั้น ยังได้ตกลงกันในการอย่างอื่น ซึ่งปรากฏในจดหมายเหตุ คือ :—

(๑) ไทยยอมปล่อยชาวเมืองพม่า ซึ่งตกไปเป็นของอังกฤษ คือชาวเมืองมฤท เมืองตะนาวศรี ที่พระยาชุมพรไปกวาดมาเป็นต้น คืนกลับไปบ้านเมือง ฝ่ายอังกฤษก็ปล่อยไทยชาวเมืองชุมพรที่จับไว้ได้คืนกลับมาบ้านเมือง

(๒) ไทยยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมากแลที่ฝั่ง ซึ่งเรียกว่า ปรอวินส์เวลเลสลี ตามสัญญาที่ได้ทำกับพระยาไทร ให้เจ้าพระยานคร ฯ ทำหนังสือสัญญากำหนดเขตแดนข้างทางฝั่ง กับเจ้าเมืองเกาะหมากในครั้งนั้น

(๓) เมื่ออังกฤษชนะพม่า ถึงทำสัญญายอมแพ้กัน อังกฤษกำหนดให้พม่าทำสัญญาให้แก่อังกฤษข้อ ๑ ว่าไทยเป็นพวกเดียวกับอังกฤษ พม่ายอมสัญญาว่าต่อไปในวันหน้า จะไม่มารบกวนเขตแดนไทยเป็นอันขาด

ความเรื่องอื่นนอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือเรื่องที่อังกฤษจะตั้งรามัญประเทศก็ดี ที่อังกฤษจะยกเขตแดนเมืองตะนาวศรี เมืองมฤทให้แก่ไทยก็ดี

---

(๑) ประเพณีที่เก็บปืนกระสุนดินดำเรือต่างประเทศ ตามที่ปรากฏในสัญญานี้ ที่เมืองพม่ายังแรงขึ้นไปกว่านี้ เรือต่างประเทศเข้าไปค้าขาย ไม่ใช่แต่ต้องส่งปืนกระสุนดินดำไว้ต่อเจ้าพนักงานเท่านั้น ต้องถึงถอดหางเสือส่งไว้ต่อเจ้าพนักงานด้วย

ฝ่ายไทยก็ไม่ต้องการ ฝ่ายอังกฤษเมื่อรบชนะพม่าแล้วก็เปลี่ยนความคิด จึงเป็นอันเลิกกันไป

เมื่ออังกฤษได้ทำหนังสือสัญญากับไทยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นพระยาไทรบุรี (๑) ทรงตั้งนายนุชมหาดเล็กเป็นพระเสนานุชิต ตำแหน่งปลัดเมืองไทร

เมื่อทำหนังสือสัญญากับอังกฤษเสร็จแล้ว การที่ทั้ง ๒ ฝ่ายจะต้องจัดให้เป็นไปตามหนังสือสัญญา การอย่างอื่นไม่ปรากฏว่ามีข้อขัดข้องอย่างใด มีอยู่เรื่องเดียว แต่ที่อังกฤษจะต้องเอาตัวเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ไปจากเกาะหมาก ด้วยตั้งแต่เจ้าพระยาไทรหนีไปอาศัยอยู่ที่เกาะหมาก ไม่ได้ไปอยู่เปล่า คิดพากเพียรยุยงอังกฤษจะให้มาตีเมืองไทรคืนให้อยู่เสมอ ครั้นเห็นว่าอังกฤษไม่ตีเมืองไทร ก็แต่งคนไปยุยงราษฎรในเมืองไทรให้ก่อการกำเริบต่าง ๆ ฝ่ายข้างอังกฤษที่ปกครองเกาะหมากนั้นตามเนื้อความที่ปรากฏในจดหมายเหตุของอังกฤษ ดูความเห็นต่างกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ อยากให้อังกฤษยกกองทัพมารบไทยที่เมืองไทร อีกพวก ๑ จะเป็นด้วยรู้ว่ารัฐบาลอังกฤษที่อินเดียไม่มีความประสงค์ที่จะมารบไทย แต่แลเห็นประโยชน์อยู่ว่าการที่เจ้าพระยาไทรอยู่ที่เกาะหมาก แลแกล้งก่อการวุ่นวายต่าง ๆ ในเมืองไทรนั้น เป็นเหตุให้พวกราษฎรเมืองไทร พากันอพยพไปอาศัยอยู่ในแดนอังกฤษมาก เป็นการทำให้เกิดประโยชน์แก่แผ่นดินของอังกฤษ จึงเป็นแต่พูดจาว่ากล่าวห้ามปรามเจ้าพระยาไทร แต่

---

(๑) ในหนังสือพงศาวดารเมืองสงขลา ที่พระยาวิเชียรคีรี (ชม) แต่ง นามพระยาไทรมีสร้อยดังนี้ พระยาอภัยธิเบศร์ มหาประเทศราชธิบดินทร์ อินทรไอสวรรย์ ขัณฑเสมา มาตยานุชิต สิทธิสงคราม รามภักดี พิริยพาหะ

หาได้กวดขันจริงจังอย่างไรไม่ เจ้าพระยานคร ฯ ได้พากเพียรทำการทั้งที่จะเป็นไมตรีดีกับอังกฤษ ให้เหมือนกับเมื่อเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ปกครองบ้านเมืองอยู่ แลเอาใจใส่ปกครองราษฎรในเมืองไทรให้ได้รับความผาสุก ความข้อนี้มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของนายพันโท โล ซึ่งเป็นคนอังกฤษแต่งไว้ว่า ที่จริงเมื่อไทยปกครองเมืองไทรบุรีนั้น ปกครองดีกว่าเมื่อครั้งเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) เสียอีก แต่อังกฤษที่เกาะหมากก็ไม่ได้จัดการอย่างใดในเรื่องเจ้าพระยาไทร นอกจากตอบคำบอกกล่าวของเจ้าพระยานคร ฯ ว่าการที่รับเจ้าพระยาไทรไว้ที่เกาะหมากนั้น ทำตามขนบธรรมเนียมของประเทศใหญ่ทั้งหลาย ซึ่งย่อมให้ผู้หนีร้อนมาพึ่งเย็น ได้พึ่งพาอาศัยในแดนดินเป็นที่อยู่ กับอีกอย่าง ๑ ได้ให้ไปว่ากล่าวแก่เจ้าพระยาไทรว่า ถ้าเจ้าพระยาไทรไปรบกวนไทยที่เมืองไทรบุรี จะหยุดเงินค่าเช่าไม่ยอมให้ตามสัญญาเช่าเกาะหมาก คำที่ว่านี้ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด เพราะเจ้าพระยาไทรไม่ได้มารบกวนโดยเปิดเผยด้วยตนเอง เป็นแต่ลอบหนุนหลังใช้ให้ผู้อื่นมาก่อการกำเริบ ครั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษในอินเดียทำสัญญากับไทยรับรองมั่นคงว่าจะเอาเจ้าพระยาไทรไปไว้ที่อื่น ถึงเวลาที่จะเอาตัวเจ้าพระยาไทรไป เจ้าพระยาไทรไม่ยอมไปจากเกาะหมาก อังกฤษจะบังคับ เจ้าพระยาไทรก็แต่งทนายความให้ฟ้องในศาลว่าเจ้าเมืองเกาะ—หมากจะทำให้เสื่อมเสียอิสรภาพผิดกฎหมายต้องเป็นความกันอยู่ยก ๑ ครั้นเจ้าพระยาไทรได้ระหัสระเหียนว่าศาลจะตัดสินตามหนังสือสัญญา ก็อพยพหลบหนีไปอยู่ที่ตำบลบรวส ในแขวงเมืองแประ อังกฤษต้องส่งเรือรบไปจับถึงเกิดต่อสู้กัน ทหารอังกฤษยิงพวกเจ้าพระยาไทรตายหลายคน ข้าง

อังกฤษก็ตายบ้าง จึงจับเจ้าพระยาไทรได้ ให้เอาตัวไปคุมไว้ที่เมืองมละกาแต่นั้นมา

ฝ่ายข้างเมืองไทรบุรี ตั้งแต่ไทยลงไปตีได้ในชั้นแรก เมื่อกำลังต้องคุมเชิงอยู่กับอังกฤษ ปรากฏว่าเจ้าพระยานคร ฯ ลงไปอยู่ที่เมืองไทรเอง เห็นจะเป็นเมื่อทำสัญญากับอังกฤษแล้วเจ้าพระยานคร ฯ จึงมอบการงานให้พระยาไทร (แสง) ปกครองโดยลำพัง ต่อมาในระยะนี้ไม่ปรากฏว่ามีเหตุ–การณ์อย่างใดทางเมืองไทรบุรี แต่ข้างทางเมืองสงขลานั้น พระยาวิเศษภักดี (จ๋ง) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาถึงอนิจกรรม ทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระสุนทรนุรักษ์ (เซ่ง) น้องพระยาสงขลา (จ๋ง) เป็นพระยาวิเชียรคีรีสมุทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาต่อมา(๑)

มีข้อความซึ่งควรจะกล่าวไว้ให้ผู้อ่านเข้าใจข้อ ๑ โดยปรากฏในหนังสือแลคำที่เล่าสืบต่อกันมา ว่าตั้งแต่แยกเมืองสงขลามาขึ้นกรุงเทพ ฯ แลให้มีหน้าที่กำกับหัวเมืองแขกเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระ-ยานคร ฯ กับเจ้าพระยาแลพระยาสงขลาไม่ชอบกันมาทุกชั้นบุรุษ ข้อนี้เป็นความจริง แลเป็นปัจจัยให้เกิดเหตุร้ายทางหัวเมืองปักษ์ใต้ ดังจะปรากฏต่อไป คือเมื่อปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๑๙๒ พ.ศ. ๒๓๗๓ ตนกูเดนบุตรตนกูรายา ที่เป็นพี่เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแงรัน) เที่ยวลอบเกลี้ยกล่อมแขกต่างเมืองเข้าเป็นสมัครพรรคพวกได้มากแล้วยกจู่เข้ามาตีเอาเมืองไทรบุรีได้เมื่อ ณ วันศุกร์เดือน ๓ แรมค่ำ ๑ พระยาไทรแลพวกไทยต้องถอยมาตั้งมั่น

---

(๑) ในหนังสือพงศาวดารเมืองสงขลา ที่พระวิเชียรคีรี (ชม) แต่ง ว่าพระยาสงขลา (จ๋ง) ถึงอนิจกรรมแต่ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ ก่อนพระยานคร ฯ ตีเมืองไทร

อยู่ที่เมืองพัทลุง เจ้าพระยานคร ฯ มีใบบอกเข้ามากรุงเทพ ฯ แล้ว ทางโน้นตระเตรียมกองทัพที่จะยกลงไปตีเอาเมืองไทรคืน ให้พระสุรินทร์ซึ่งเป็นข้าหลวงฝ่ายพระราชวังบวร ฯ อยู่ ณ เมืองนคร ฯ ในเวลานั้นลงไปเกณฑ์กองทัพเมืองสงขลา แล (เมืองปัตตานีเก่า ซึ่งแยกเป็น) หัวเมืองทั้ง ๗ อันขึ้นอยู่ในเมืองสงขลา ให้ยกมาสมทบช่วยกันตีเมืองไทร การที่พระ–สุรินทร์ลงไปเกณฑ์กองทัพในครั้งนั้น จะไปทำอย่างไรบ้าง ไม่พบจดหมายเหตุทราบความโดยพิสดาร แต่เรื่องราวอันปรากฏเท่าที่ทราบ พอสันนิษฐานเห็นได้ ว่าเจ้าพระยานคร ฯ กับพระยาสงขลา (เซ่ง) ไม่เข้ากัน จะเป็นเพราะเจ้าพระยานคร ฯ เข้าใจว่า ถ้าจะกะเกณฑ์กำลังเมืองสงขลาโดยพลการ พระยาสงขลาจะไม่ฟังบังคับบัญชา จึงให้ข้าหลวงกรุงเทพ ฯ ซึ่งอยู่ที่เมืองนคร ฯ ในเวลานั้นลงไปเกณฑ์ ฝ่ายข้างพระยาสงขลาก็คงเห็นว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นเพราะเจ้าพระยานคร ฯ จัดการรักษาเมืองไทรไม่ดีเอง แลยังจะมาพาให้เมืองสงขลาต้องรับผิดชอบในการที่จะเกณฑ์ให้แขกไปรบแขกด้วยกันอีก จึงอ้างเหตุอันใดอันหนึ่ง ส่งพระสุรินทร์ให้ลงไปเกณฑ์พวกแขก ๗ หัวเมืองเอาเอง ความปรากฏว่าเมื่อพระสุรินทร์ลงไปเกณฑ์กองทัพแขก ๗ หัวเมืองในคราวนั้นพวกแขก ๗ หัวเมืองพากันขัดขืนกำเริบขึ้นทั้ง ๗ หัวเมือง เจ้าเมืองที่เป็นแขกก็เข้าด้วยกับพวกแขก เว้นไว้แต่เจ้าเมืองยิหริ่งเป็นไทย ไม่เข้าด้วยอยู่คนเดียว พระยาสงขลา (เซ่ง) มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ กล่าวโทษว่าเพราะพระสุรินทร์ลงไปกะเกณฑ์ทลงเอาเงินทองทรัพย์สมบัติแก่พวกแขก พวกแขกจึงพากันกำเริบ เมื่อความทราบถึงกรุงเทพ ฯ ว่าหัวเมืองแขกเกิดกำเริบขึ้นในครั้งนั้น จึงโปรดให้

กองทัพกรุงเทพ ฯ ยกลงไป ๔ กอง พระยาณรงค์ฤทธิโกษา คุมลงไปกอง ๑ พระยาราชวังสรรค์กอง ๑ พระยาพิไชยบุรินทรากอง ๑ พระยาเพชรบุรี (ศุข ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยายมราช ในรัชกาลที่ ๔) กอง ๑ กองทัพทั้ง ๔ กองนี้ เมื่อยกลงไปถึงเมืองสงขลา เห็นจะได้ทราบความว่า ทางเมืองไทรบุรี เจ้าพระยานคร ฯ ได้ยกกองทัพเมืองนครศรีธรรมราชลงไปแล้ว ๔ กองที่ไปจากกรุงเทพ ฯ จึงยกไปทางหัวเมืองทั้ง ๗ แต่กำลังไม่พอที่จะปราบปรามได้ ด้วยพวกแขกเมืองกลันตันแลเมืองตรังกานู ขึ้นมาช่วยพวกแขก ๗ หัวเมือง จึงมีใบบอกขอกำลังเพิ่มเติมจากกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ซึ่งได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ในรัชกาลที่ ๔) ครั้งนั้นว่าทั้งที่สมุหพระกลาโหมแลกรมท่า เป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพเรือตามลงไปอีกทัพ ๑ เมื่อ ณ วันอาทิตย์เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕

เมื่อก่อนกองทัพเจ้าพระยาพระคลังลงไปถึงเมืองสงขลา ทางโน้นกองทัพเจ้าพระยานคร ฯ ยกลงไปตีเมืองไทร ได้สู้รบกับพวกแขก กองทัพไทยล้อมตนกูเดนไว้ ตนกูเดนกับพวกแขกหัวหน้า เห็นว่าจะหนีไปไม่รอดก็พากันฆ่าตัวตาย เจ้าพระยานคร ฯ ตีเมืองนครศรีธรรมราชได้คืนแล้วจึงยกกองทัพมาช่วยเมืองสงขลา มาถึงก่อนกองทัพเจ้าพระยาพระคลังหน่อย ๑ จึงแต่งกองทัพเรือลงไปปิดปากน้ำเมืองปัตตานีไว้ ครั้นเจ้าพระยาพระคลังลงไปถึง จึงให้เจ้าพระยานคร ฯ ยกกองทัพหนุนลงไปจากเมืองสงขลา เมื่อ ณ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ กองทัพไทยสมทบกันปราบปรามพวกแขกขบถ ๗ หัวเมืองได้เรียบร้อย ได้ตัวเหล่าผู้ว่าราชการเมืองที่ไปเข้าด้วยพวกแขก

ขบถเกือบหมด แลได้ความว่า พระยากลันตัน (หลง มหะหมัด) ได้ให้พระยาบาโงย พระยาบ้านทะเลผู้น้อง คุมคนเมืองกลันตันขึ้นมาช่วยพระยา-ปัตตานี ผู้เป็นหลานเขยของพระยากลันตันรบพุ่งไทย แลพระยาตรังกานูก็ได้ให้ตนกูดาเร เจ๊ะกูหลัน, หวันกามา, เจ๊ะสะมะแอ, คุมกำลังมาช่วยพระยาปัตตานีด้วย เจ้าพระยาพระคลัง เตรียมการจะตีเมืองกลันตันต่อลงไป พระยากลันตันรู้สึกตัวกลัวผิด แต่งให้เจ๊ะหลง, เจ๊ะยาบา, ถือหนังสือขึ้นมาถึงเจ้าพระยาพระคลัง รับสารภาพผิด ยอมส่งตัวพระยาปัตตานีให้แก่ไทย แลขอเสียค่าไถ่เมืองเป็นเงิน ๓๐๐๐๐ เหรียญ ค่าใช้จ่ายของกองทัพไทยอีก ๒๐๐๐๐ เหรียญ รวมเป็นเงิน ๕๐๐๐๐ เหรียญ เพื่อให้พ้นโทษที่ได้ทำผิด เจ้าพระยาพระคลังก็ยกโทษให้เมืองกลันตัน แต่ส่วนเมืองตรังกานูนั้น พระยาตรังกานู (มหะหมัด) นิ่งอยู่ เจ้าพระยาพระคลังจึงให้ข้าหลวงถือหนังสือลงไปต่อว่า พระยาตรังกานูแห่แหนรับหนังสือตามธรรมเนียม แต่ครั้นทราบความในหนังสือแล้วก็บอกป่วยเสีย ข้าหลวงไปตักเตือน พวกกรมการก็บอกแต่ว่า พระยาตรังกานูยังป่วยอยู่มิรู้ที่จะทำประการใด ข้าหลวงคอยอยู่เห็นไม่เป็นประโยชน์อันใดแล้วก็กลับมา เจ้า-พระยา พระคลัง ปรึกษากับ เจ้าพระยานคร ฯ เห็นพร้อมกันว่า ถ้าจะยกกองทัพลงไปตีเมืองตรังกานู พวกแขกเมืองตรังกานูก็จะพากันอพยพแตกฉานเข้าไปอยู่ในเขตแดนอังกฤษ จะได้แต่เมืองเปล่า หาเป็นประโยชน์อันใดไม่ ในเวลานั้น พวกแขกตรังกานูเองก็แตกกันอยู่เป็น ๒ พวก ด้วยเมื่อก่อนหน้ามา ๓ ปี พระยาตรังกานู (มังโซ) ซึ่งเป็นบิดาของพระยาตรังกานู (มหะหมัด) กับตนกูอุมาได้รบพุ่งแย่งที่เจ้าเมืองกัน ฝ่ายไทยเข้า

ด้วยพระยาตรังกานู (มังโซ) ตนกูอุมา จึงอพยพหนีไปอยู่เมืองลิงา ซึ่งเป็นเขตแดนของวิลันดา เจ้าพระยาพระคลังให้มีหนังสือลงไปถามตนกูอุมา ว่าถ้าจะโปรดตั้งให้เป็นพระยาตรังกานู จะรับจัดการให้เรียบร้อยได้หรือไม่ ตนกูอุมารับจะทำราชการสนองพระเดชพระคุณ แลจะจัดราชการบ้านเมืองให้เรียบร้อย เจ้าเมืองลิงาซึ่งเป็นญาติกับตนกูอุมาก็มีหนังสือรับรองเข้ามาด้วย เจ้าพระยาพระคลังมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดให้มีท้องตราสั่งถอดพระยาตรังกานู (มหะหมัด) แลทรงตั้งตนกูอุมาให้เป็นพระยาตรังกานู เมื่อชาวเมืองตรังกานูได้ทราบความว่า ไทยอุดหนุนตนกูอุมาแลกองทัพไทยตั้งอยู่ที่เมืองสงขลา ก็ไม่มีผู้ใดที่จะคิดต่อสู้ ตนกูอุมาเข้ามาว่าราชการเมืองตรังกานูได้โดยสะดวก ส่วนพระยาตรังกานู (มหะหมัด) นั้นอพยพมาอาศัยอยู่ที่เมืองกลันตันได้ ๓ ปีก็ถึงแก่กรรม

ในเวลาต่อมาจะเป็นปีใดไม่แน่ ด้วยศักราชที่ลงไว้ในพงศาวดารเมืองกลันตัน ว่าตามศักราชแขก ปีเดือนเคลื่อนคลาดไม่ตรงกับของไทยข้าพเจ้าประมาณว่าราวปีวอกอัฐศก หรือปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐ พระยากลันตัน (หลง มหะหมัด) ถึงอนิจกรรม พระยากลันตัน (หลง มหะหมัด) ไม่มีบุตร พวกเชื้อวงศ์เจ้าเมืองกลันตันที่มีตัวอยู่ในเวลานั้น มีน้องพระยากลันตัน ชื่อพระยาบาโงยคน ๑ หลานพระยากลันตัน (คือ บุตรพระยาตะมะหงง ซึ่งเป็นน้องพระยากลันตัน) ๔ คน ชื่อ ตุวันตอกาคน ๑ ตุวันมิกาคน ๑ ตุวันสะนิ (ปากแดง) คน ๑ ตุวันมูสูคน ๑ พระยาบาโงยมีบุตรคน ๑ ชื่อตุวันตาเงาะ บุตรรายามุดา (หลงสาลอ ซึ่ง

แขกเรียกว่าพระยาบ้านทะเล น้องพระยากลันตัน) มี ๒ คน ชื่อตุวันปะสำคน ๑ ชื่อตุวันมูสูคน ๑ ว่าโดยย่อ พวกญาติวงศ์พระยากลันตันที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ มีตัวอยู่ในเวลาพระยากลันตัน (หลง มหะหมัด) ถึงอนิจกรรมนั้นเป็นน้องคน ๑ เป็นหลานคือบุตรของน้อง ๗ คน นัยว่า พระยากลันตันรับหลานบรรดาที่เป็นบุตรพระยาตะมะหงงมาเลี้ยงไว้ตั้งแต่บิดาถึงแก่กรรมทั้ง ๔ คน แต่รักใคร่ไว้วางใจตุวันสะนิ (ปากแดง) ยิ่งกว่าคนอื่น ด้วยเห็นว่ามีสติปัญญา ตั้งใจจะให้ตุวันสะนิ (ปากแดง) สืบวงศ์สกุลต่อไป แต่เมื่อพระยากลันตันถึงอนิจกรรม พวกญาติวงศ์เหล่านี้ไม่ปรองดองกัน เกิดชั้นเชิงที่จะแย่งกันเป็นเจ้าเมือง เจ้าพระยานคร ฯ จึงให้พระเสนหามนตรี (น้อยกลาง) บุตรที่ ๒ (ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานคร ฯ เมื่อรัชกาลที่ ๔) ลงไปว่ากล่าวพระเสนหามนตรี เห็นผู้คนพลเมืองนิยมในตุวันสะนิ (ปากแดง) มากกว่าผู้อื่น จึงว่ากล่าวเกลี่ยไกล่ พวกญาติวงศ์ก็ยินยอมพร้อมกัน ให้ตุวันสะนิ (ปากแดง) เป็นพระยากลันตัน เพื่อจะจัดการทั้งปวงให้เรียบร้อย พระเสนหามนตรี จึงให้ตุวันสะนิทำต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ แต่งให้พระยาบาโงยผู้เป็นอา ตุวันมูสูผู้เป็นน้อง แลตุวันปะสำบุตรพระยาบ้านทะเลคุมเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้ง ตุวันสะนิปากแดงเป็นพระยาวิชิตภักดี พระยากลันตัน ทรงตั้งตุวันตอกา พี่พระยากลันตันสะนิปากแดง เป็นพระยาสุนทรธิบดี ศรีสุลต่านเดหวา มหารายา ตำแหน่งจางวาง ทรงตั้งตุวันมีกาพี่พระยากลันตันสะนิปากแดงอีกคน ๑ เป็นตนกูศรีอินดาราห์ ประตามหามนตรี ทรงตั้งตุวันมูสูน้องพระยากลันตัน เป็นรายามุดา แลพระราชทาน

เกียรติยศญาติของพระยากลันตันชั้นผู้ใหญ่ ให้เป็นตนกูทุกคนแต่นั้นมา แต่ส่วนพระยาบาโงยกับตนกูปะสา หาได้ทรงแต่งให้มียศศักดิ์ไม่ ด้วยทั้ง ๒ คนมีความระแวงผิด ครั้งขึ้นมาช่วยพระยาตานีรบไทย เมื่อปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๑๙๒ พ.ศ. ๒๓๗๓ ดังแสดงมาแล้ว ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพระราชดำริให้ยึดเอาตัวไว้เสียทั้ง ๒ คน หรือให้ยึดไว้แต่พระยาบาโงย ด้วยทรงระแวงพระราชหฤทัยว่า จะไปก่อการวุ่นวายขึ้นอีก แต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) อยากจะให้การเมืองกลันตันเรียบร้อย โดยเชื่อว่าพี่น้องปรองดองกันหมดแล้ว ขอรับพระราชทานตัวออกไปทั้ง ๒ คน พระยาบาโงยกลับออกไปถึงเมืองนคร ฯ แล้ว ก็เลยหนีไปอยู่เมืองปาหังนอกพระราชอาณาเขต แต่ตนกูปะสานั้นกลับไปอยู่เมืองกลันตัน การเมืองกลันตันเป็นปกติมาได้คราว ๑[๑]

ถึงปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐ สมเด็จพระศรีสุลาไลย สมเด็จพระราชชนนีพันปีหลวงสวรรคตทำงานพระเมรุถวายพระเพลิง เมื่อต้นปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑ ผู้ว่าราชการหัวเมืองเข้ามากรุงเทพ ฯ ในงานพระเมรุโดยมาก ในระหว่างนั้น ตนกูมหะหมัดสหัส ตนกูอับดุลละ หลานเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) ซึ่งหลบหนีไปเป็นสลัดอยู่ในท้องทะเลทางตะวันตก คบคิดกับหวันมาลีซึ่งเป็นหัวหน้าแขกสลัดอยู่ที่เกาะยาว แขวงเมืองภูเก็ต เที่ยวชักชวนพวกแขกร่วมคิดได้เป็นอัน

(๑) เรื่องราวเมืองกลันตันที่กล่าวมาตอนนี้ ไม่ตรงกับพงศาวดารเมืองกลันตัน ซึ่งแต่งในครั้งรัชกาลที่ ๔ แลไม่ตรงกับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทีเดียว ข้าพเจ้าถือเอาวันปรากฏในกระแสรับสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นใหญ่ จึงแก้ความที่เคลื่อนคลาด เข้าหาตามเค้าในกระแสรับสั่ง ซึ่งจะเห็นได้ในจดหมายหลวงอุดมสมบัตินี้

มากยกจู่มาตีเมืองไทรในเวลาไทยเผลอ ไทยรักษาเมืองไทรไว้ไม่ได้ต้องถอยมาตั้งมั่นที่เมืองพัทลุงอีกครั้ง ๑ เมื่อพวกแขกตีเมืองไทรได้แล้วมีใจกำเริบด้วยรู้ว่าในเวลานั้นข้าราชการผู้ใหญ่ทางหัวเมืองปักษ์ใต้โดยมากมีเจ้าพระยานคร ฯ และพระยาสงขลาเป็นต้น เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อพวกแขกตีได้เมืองไทรแล้ว จึงยกไปตีเมืองตรัง ซึ่งเป็นเขตเมืองนคร ฯ อีกเมือง ๑ ก็ได้โดยง่าย ครั้นได้เมืองตรังแล้ว จึงยกทัพข้ามแหลมมลายูเข้าตีเมืองสงขลา แลแต่งคนไปเกลี้ยกล่อมพวกแขกทาง ๗ หัวเมืองจะให้กำเริบขึ้นอย่างคราวก่อน เมื่อข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองรีบกลับออกไปรักษาบ้านเมือง แต่ทรงพระปริวิตกอยู่ ด้วยคราวหลังนี้พวกแขกขบถเข้ามาตีได้ถึงเมืองตรังแลมาประชิดติดเมืองสงขลา ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ เกรงเกลือกพวกแขกตามหัวเมืองทางหน้าใน มีเมืองตรังกานู แลเมืองกลันตันเป็นต้น จะกำเริบขึ้นด้วยดังคราวก่อน จึงทรงพระราชดำริให้จัดกองทัพใหญ่ยกออกไปจากกรุงเทพ ฯ อย่างเคยโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังยกออกไปเมื่อคราวก่อนเปลี่ยนแต่ให้พระศรีพิพัฒน์ (ทัด) น้องเจ้าพระยาพระคลัง (ที่ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เมื่อในรัชกาลที่ ๔) เป็นแม่ทัพ

ในเวลาเมื่อเตรียมจะยกทัพตามพระกระแสพระราชดำรินั้น พระยาศรีพิพัฒน์ให้หลวงอุดมสมบัติ ผู้มีตำแหน่งในกรมพระคลังสินค้า ทำนองเป็นเลขานุการ รับธุระคอยสืบฟังข้อราชการที่ได้ปรึกษาหารือกันในกรุงเทพ ฯ อย่างหนึ่งอย่างใดในเรื่องกองทัพบอกออกไปให้ทราบ ทำนองจะเห็นว่าหลวงอุดมสมบัติเป็นผู้ทรงจำแม่นยำ แลอยากจะให้มีจดหมายลายลักษณ์ไว้พิจารณาข้อราชการแต่ต้น ตั้งแต่ตกลงจะให้พระยาศรี-

พิพัฒน์เป็นแม่ทัพออกไป ข้อความที่ปรากฏในจดหมายหลวงอุดมสมบัติจึงเริ่มเรื่องตั้งแต่ก่อนพระยาศรีพิพัฒน์ได้ยกออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วมีจดหมายส่งตามต่อไปโดยลำดับ รวมตัวจดหมายที่ได้มาเบ็ดเสร็จเป็น ๑๕ ฉบับด้วยกัน พิเคราะห์ดูตามเนื้อเรื่องเห็นจะหมดเพียงเท่านั้นเอง

อนึ่งในเวลาเมื่อพระศรีพิพัฒน์ยกกองทัพออกไปแล้ว ทางเมืองกลันตันเกิดเหตุขึ้นอีกในปีจอสัมฤทธิศกนั้น ด้วยตนกูปะสา เกิดวิวาทขึ้นกับพระยากลันตัน (สะนิปากแดง) เหตุด้วยเรื่องทรัพย์สมบัติแลบ่าวไพร่ ตนกูปะสากับพระยาบาโงย มีความน้อยใจ ด้วยเรื่องพระยากลันตันไม่ทูลขอให้เป็นที่ทางอันใดอยู่แล้ว แลบางทีจะรู้เหตุเรื่องเมืองไทร เมืองตรังเสียแก่พวกแขกด้วย เมื่อเกิดวิวาทกันขึ้น ตนกูปะสาจึงไปชวนพระยาบาโงยเข้ามารวบรวมผู้คนตั้งค่าย ถึงได้รบพุ่งกับพระยากลันตัน แต่เมื่อเกิดเหตุที่เมืองกลันตันคราวนี้ พอกองทัพกรุงเทพ ฯ ลงไปถึงเมืองสงขลาทัน ต้องจัดการระงับทางเมืองกลันตันอีกทาง ๑ เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุมีดังแสดงมานี้ เรื่องต่อจากนี้ไปจะปรากฏโดยพิสดารในจดหมายหลวงอุดมสมบัติซึ่งพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

จดหมายหลวงอุดมสมบัติ
ฉบับที่ ๑

๑ ข้าพเจ้า หลวงอุดมสมบัติ ขอพระราชทานจดหมายกราบเรียนท้าวพระกรุณาเจ้า(๑) ให้ทราบ

ด้วย ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก (จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑) เพลาค่ำ ทรงตรัสถามคุณพิพัฒน์ว่า มีเรื่อราชการมาแต่ไหนบ้าง คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า ไม่มีเรื่ออะไรเข้ามาหามิได้ รับสั่งว่า อย่างไรหนอ เงียบหายไปเสียหมดทีเดียว คอยฟังเรื่อพวกสงขลา คอยข่าวเมืองตรังกานูก็ไม่ได้ความ ข่าวราชการเมืองไทรก็เงียบไป ไม่มีใครบอกกล่าวเข้ามาเลย คอยอกใจวับ ๆ หวิว ๆ อยู่ทีเดียว อย่างไรอยู่หนอ มันจะคิดไปทำเอาเมืองถลางด้วยฤๅอย่างไรก็ไม่รู้ แล้วตรัสถามว่าพวกชุมพรใครเข้ามาถึงบ้าง พระนรินทร์กราบทูลว่ายังไม่มีใครเข้ามาหามิได้ ทรงตรัสว่า พระยาเสนาภูเบศร์จัดแจงว่าจะเข้ามาจากชุมพร คอย ๆ ก็หายไป แล้วตรัสถาม พระยาโชฎึก(๒) ว่าไล่เลียงอ้ายจีนผ่อง ซึ่งเข้ามาจากสงขลาด้วยราชการเมืองไทรนั้น ได้ความอย่างไรบ้าง พระยาโชฎึกกราบทูลว่า ไล่เลียงเข้าดูก็ไม่ได้ความต่อไปหามิได้ รับสั่งว่า ลูกเรือลูกแพมันก็มีอยู่หลายคน คิดอ่านคอยสืบสาวเอาตัวมันไล่เลียงเข้าก็คงจะได้

---

(๑) คำว่า ท้าวพระกรุณาเจ้า ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติทุกฉบับ หมายความว่า พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัด) ซึ่งได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติในรัชกาลที่ ๔

(๒) เข้าใจว่า พระยาโชฎึก (ทองจีน)

ความบ้าง ถ้ามันไม่บอกความ พูดจาเป็นไม่รู้เสียสิ้นแล้ว ก็เอาโทษตีมันเสีย ๔ ที ๕ ที บ้างเถิด แล้วทรงตรัสเล่าคำให้การเดิมจีนผ่อง ให้กรมหลวงรักษ์รณเรศฟังว่า อ้ายจีนผ่องมันว่า พวกอ้ายแขกไทรยกเข้ามา ๓๐๐๐ จะมาตีเมืองสงขลา พระยาไชยาคนเก่าจัดแจงคนได้ ๘๐๐ ยกออกไปรบสู้กับอ้ายแขกอยู่ ๓ วัน อ้ายแขกแตกถอยไปตั้งอยู่ที่สเดานอก จากบ้านปริกทางวันหนึ่ง พระยาไชยาตั้งอยู่ที่บ้านปริก แล้วพระยาไชยาแบ่งคนใน ๘๐๐ แยกให้ไปตั้งรับที่พังลาในบ้านปริกเข้ามากองหนึ่ง ไปตั้งอยู่ที่นมควายกองหนึ่ง แล้วว่าผู้ช่วยสงขลาจัดคนได้ ๕๐๐ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ยกไปตั้งค่ายรับอยู่ที่หนองบัวกองหนึ่ง ฟังดูไม่น่าเชื่อเลย แม่ทัพตั้งอยู่บ้านปริกแล้วทำไมจะมาแบ่งคนเข้ามาตั้งรับอยู่ที่พังลาข้างหลังเล่า ชอบแต่จะตั้งรับข้างหน้าออกไปจึงจะชอบ พากันแยกย้ายตั้งเป็นกอง ๆ ห่างกันทางวันหนึ่งคืนหนึ่งไปเสียสิ้น อย่างนี้จะทันท่วงทีราชการที่ไหน ผู้คนน้อย ๆ อย่างนี้กลับมาแยกย้ายให้ห่างกันไปอีกเล่า ชอบแต่จะมั่วสุมกันเข้าให้พรักพร้อมตั้งเป็นชั้น ๆ กันไปจึงจะชอบ ถึงอ้ายแขกจะตั้งอยู่ พากันยกไปให้พร้อมตีอ้ายแขก ๆ ก็จะแตกหนีเข้าป่าไป จะทนอยู่ที่ไหนได้ ฯ

๏ แล้วตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า ได้พูดจากับเจ้าพระยานคร[๑] ได้ความเป็นอย่างไรบ้าง ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ได้รับพระราชทานถามดูที่ข้าวจะให้นายทัพนายกองกิน ก็ว่าจะได้รับพระราชทานข้าวข้างนอก ได้แต่พอสี่เดือนเท่านั้น จะอาศัยข้าวใหม่ในปีนี้เล่าก็ไม่มีใครทำไร่นา คิดวิตกอยู่ด้วยข้าวจะขัดสน หาพอกองทัพรับพระราชทานไม่ จึงทรงตรัสว่า ฉันก็ว่าอยู่ก่อนแล้ว ข้าวปลาอาหารมันก็คงจะจุดเผาเสียบ้าง จะได้มากินสัก

(๑) เจ้าพระยานคร ฯ ที่กล่าวถึงในหนังสือนี้ คือเจ้าพระยานคร (น้อย)

กี่มากน้อย แล้วตรัสถามว่า ๆ ความอย่างไรต่อไปบ้างเล่า ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ถามดูที่การคิดจะทำเมืองไทรนั้น ก็ว่าการครั้งนี้ง่ายกว่าครั้งก่อน เมื่อครั้งตนกูเดนนั้นทำยาก ด้วยตนกูเดนเป็นคนแข็งแรง กล้าแข็งสู้รบมาก ครั้งนี้เป็นแต่ลูกเด็ก ๆ หาสู้แข็งแรงไม่ ทรงตรัสว่า ๆ อย่างนี้จะมิเป็นประมาทลูกผู้ชายไปฤๅ แล้วตรัสถามว่า ครั้งนี้ว่าง่ายอย่างไร มันทำเมืองไทรได้แล้วมันทำเมืองตรังก็ได้เมืองตรัง ครั้งก่อนเมืองตรังมันได้ไปเมื่อไร ได้ไปก็แต่เมืองไทรเมืองเดียว ผู้คนเมืองตรังเมืองพัทลุงก็ดีอยู่หาเสียหายไม่ กะเกณฑ์เรียกเอาไปก็ได้ทุกบ้านทุกเมือง ครั้งนี้จะเอาแต่คนเมืองพัทลุงเมืองนครก็ไม่ใคร่ได้เสียอีก ว่ามันแตกพ่านเข้าป่าไป จะต้องเรียกหาคอยรวบรวมอยู่ก่อนยังไม่ใคร่ได้ทันราชการ อย่างนี้จะว่าง่ายกว่าครั้งก่อนอย่างไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ถามเจ้าพระยานคร ๆ ว่าการครั้งนี้ตัวเจ้าพระยานครเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ การเกิดขึ้นภายหลังเจ้าพระยานครหาทราบความตลอดไม่ เมื่อครั้งตนกูเดนนั้น เจ้าพระยานครอยู่ข้างนอกทราบความอยู่สิ้น รบสู้กับตนกูเดนที่เมืองไทรเล่า อังกฤษก็ให้เอากำปั่นรบขึ้นมาคอยปิดปากน้ำเมืองไทรช่วยระวังอยู่ทั้ง ๒ ลำ(๑) พวกทัพนครก็ไปมาหาอังกฤษไม่ขาด อังกฤษก็ไม่คิดทำให้พวกทัพนครขัดใจ พวกทัพนครก็คอยพูดจาว่ากล่าวไม่ให้อังกฤษขัดใจ การครั้งนี้แลไม่เห็นตลอดคิดไปไม่ถูก หารู้ที่จะคิดอย่างไรได้ไม่ จึงทรงตรัสกับกรมหลวงรักษ์รณเรศว่า ฟังดูพูดจาหาคิดเห็นเป็นแน่นอนลงที่ไหนได้ไม่ ครั้งก่อนก็ว่าอังกฤษเอากำปั่นรบมาช่วยปิดปากน้ำระวังอยู่ถึง ๒ ลำ อย่างนี้จะว่า

---

(๑) ที่อังกฤษเอากำปั่นรบมาปิดปากน้ำช่วยระวังนี้ ทำตามสัญญาเบอรนี ซึ่งอังกฤษรับว่าจะคอยช่วยป้องกันไม่ให้พวกเจ้าพระยาไทร (ปะแงรัน) มาทำร้ายในเมืองไทร

ครั้งก่อนยากอย่างไร มีแต่คิดความผิดไปเสียสิ้น อย่างนี้จะมีเสียทีแก่การ ฤๅ ฤๅจะเห็นว่าครั้งนี้ว่าง่ายง่าย ด้วยอ้ายแขกพวกขบถ (ในพื้นเมืองจำใจเข้าด้วย พวกหัวหน้าที่มาจากภายนอก) ถ้าอ้ายแขกพวกขบถพากันกลับใจคิดเข้าหาเราแล้ว การเมืองไทรก็เป็นสำเร็จได้ ฤๅจะคิดเห็นอย่างนี้จึงว่าง่าย ถ้าคิดเห็นอย่างนี้แล้วครอบครัวญาติอ้ายแขกพวกขบถ ที่กระจัดกระจายอยู่ตามบ้านตามเมืองป่าดงก็คงจะมี มันจะพากันไปหมดทันที่ไหน มันก็คงเหลือพลัดพรายอยู่บ้างนั่นแหละ ถ้าคิดหาสืบสาวเชื้อสายมันไปเกลี้ยกล่อมคืนเข้ามาบ้านเมืองได้สิ้นแล้ว การเมืองไทรก็เป็นสำเร็จได้ง่ายจริง คิดอย่างนี้ได้ก็เห็นจะถูกต้องกับความที่ว่าครั้งนี้ทำง่ายกว่าครั้งก่อน แล้วทรงตรัสเล่าถึงการครั้งก่อนว่า เมื่อครั้งตนกูเดนคิดตั้งรบสู้ที่ค่ายต้นโพธิ์นั้น ทัพเจ้าพระยานครยกออกไป จัดทัพแยกย้ายตั้งค่ายก็หลายค่าย กองละค่ายสองค่ายรายห่างกันไปเสียสิ้น รบสู้กันอยู่ถึง ๒ วัน ๓ วัน อ้ายแขกจึงแตกหนีถอยไป จัดทัพจัดค่ายอย่างนี้ การร้อนจะช่วยกันทันท่วงทีที่ไหน ต่างคนต่างก็จะคิดรักษาค่ายของตัวอยู่นั่นเอง พึงดูท่านแต่ก่อน ๆ ท่านจัดทัพจัดค่าย ท่านไม่ประมาทจัดแจงให้ห่างเหินกันอย่างนี้ จะมีค่ายเป็นค่ายใหญ่แม่ทัพตั้งอยู่ที่นี่แล้ว ค่ายหน้าก็จะตั้งอยู่ราววัดสระเกศอย่างนี้ นี่ว่าห่างกันเป็นมากแล้ว ที่จะให้ห่างกันออกไปกว่านี้ไม่มี ถ้าการกวดขันแล้วท่านตั้งเป็นชั้น ๆ ติดกันไป เดินไปมาเอาข่าวราชการไม่ได้ขาด มีราชการมาก็พรักพร้อมช่วยกันทันท่วงทีราชการ แลการจัดทัพจัดค่ายนี้ก็เป็นนิสัยแม่ทัพไม่ประมาทอยู่แล้ว การก็พรักพร้อมอยู่เอง ถึงการครั้งนี้มันจะมาตั้งรับอยู่ที่ไหนมั่นคงก็เอาเถิด คิดเอาปืนจ่ารงค์ขึ้นไปราย ๆ ประเคนมันเข้า มันก็จะทนอยู่ที่ไหนได้ มันก็จะพากันวิ่งครืน ๆ เข้าป่าไป

หมดสิ้น ฯ

๏ ครั้น ณ วันพุธเดือน ๑๐ แรม ๘ ค่ำเวลาเช้า ทรงตรัสถามคุณหาบน(๑) ว่า เป็นกระไร จัดแจงพูดจากับเจ้าพระยานครได้ความอย่างไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า เจ้าพระยานครว่าจะขอรับพระราชทานทัพกรุงเทพ ฯ ๓๐๐๐ ยกออกไปขึ้นที่เมืองนคร แล้วจะคิดหาผู้คนที่ระบาดเก็บรวบรวมเข้าบรรจุทัพกรุงเทพ ฯ ยกออกไปทำการเมืองไทรฉลองพระเดชพระคุณ รับสั่งว่า ฉันจัดแจงไว้ก็หลายอย่างแล้ว จะเอาอย่างไรก็ว่าเสียให้เป็นแน่ จะเอาทัพกรุงเทพ ฯ ไป ๓๐๐๐ อย่างนี้ก็เอาเถิด จะเอาไปขึ้นที่เมืองนครก็ตาม เจ้าพระยานครช่างคิดช่างว่าจะให้ไปขึ้นที่เมืองนครนั้นก็เหตุเพราะจะได้คิดหาว่ากล่าวเก็บรวบรวมผู้คนได้ง่าย แล้วรับสั่งว่าคอยฟังข่าวราชการดูอีกสักคราวหนึ่งเถิด ค่ำวันนี้ฤๅพรุ่งนี้ก็จะมีข่าวมาถึงในวันหนึ่งสองวัน จะยกทัพใหญ่ออกไปก็เป็นฤดู (ฝน) จะไปติดฝนติดน้ำอยู่ จะยกไปทำไม่ได้ ก็จะต้องรอทัพอยู่สงขลา ป่วยงานไพร่พลเสบียงอาหารเสียเปล่า ไหน ๆ ก็จะได้ทำต่อเดือนอ้ายเดือนยี่แล้ว จะยกทัพใหญ่ไปทำไม รอคอยฟังข่าวคราวสักสองสามวันก็คงจะได้ความ ถ้าได้ความว่าจะต้องยกทัพใหญ่แล้ว เดือนอ้ายเดือนยี่ยกออกไปตีทำเอาให้ได้เมืองไทรทีเดียว เห็นจะไม่ป่วยงานไพร่พลเสบียงอาหาร ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำทรงตรัสถามราชการอื่นไป หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่ ฯ

---

(๑) ที่เรียกเจ้าคุณหาบนในหนังสือนี้ แปลว่าเจ้าคุณบ้านบน คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เวลานั้นว่าทั้งกลาโหมกรุมท่า ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์

๏ ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำเพลาเช้า ตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ได้ข่าวคราวมาถึงแล้วฤๅยัง เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ยังไม่มาถึงหามิได้ แต่ได้ความว่าพวกนคร ๗ คนมาเรือเล็ก ถือหนังสือบอกนครเข้ามาแล้ว จะถึงในวันหนึ่งสองวัน จึงทรงตรัสว่าคอยฟังอยู่ไม่ใคร่จะมาถึงเลย แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า เจ้าพระยานครจะล่องลงไปถึงวันนี้ฤๅ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า จะล่องลงไปเพลาบ่ายวันนี้ จึงมีรับสั่ง ๆ เจ้าพระยานครว่า ออกไปถึงเมืองนครแล้ว อย่างไร ๆ รีบมีหนังสือบอกให้คนถือเข้ามาให้รู้หนักรู้เบาโดยเร็วก่อน การควรจะจัดแจงสถานใดจะได้จัดแจงไปตามควร ถ้าเห็นการว่าจะมากมายหนักแน่นแล้วจะได้ให้ทัพใหญ่ยกออกไปรีบทำเสียให้แล้วโดยเร็ว ๆ

๏ ครั้นเพลาค่ำหาได้ทรงตรัสถามราชการเมืองไทรไม่ ฯ

๏ ครั้น ณ วันศุกร์เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ เพลาเช้า เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า พระวิชิตสรไกร[๑] ให้นายเรืองถือหนังสือบอกเข้ามาใจความว่า พวกอ้ายแขกไทรมาตั้งอยู่บ้านสะเดาประมาณ ๕๐๐ คน ตั้งอยู่ที่ยางงาม ๓๐๐ คน พระยาไชยานอกราชการตั้งรับอยู่ที่บ้านปริก รอทัพคอยท่วงทีกันอยู่ พระยาไทรได้จัดแจงรวบรวมคนเมืองไทร เมืองพัทลุง เมืองนคร ให้ปลัดเมืองไทรคุมกองทัพออกไป ๑๑๙๔ คน ให้เร่งยกล่วงลงไปให้พ้นกะบังปาสูเข้าไปแดนไทร ที่ตำบลใดมีเสบียงอาหารมากก็ให้คิดเร่งกระทำชิงเอาเสบียงอาหารไว้จ่ายกองทัพให้ได้ พระยาไทรยังจัดแจงหาคนรวบรวมต่อไปอยู่ ถ้ารวบรวมคนได้แล้ว พระยาไทรจะจัดให้ยกไปทาง

---

(๑) พระวิชิตสรไกรนี้ เป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ชื่อไรไม่ทราบเข้าใจว่า ได้รักษาราชการเมืองนคร ฯ คราว ๑ เมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) อสัญกรรมในรัชกาลที่ ๔ แต่ไม่ได้เป็นตัวผู้ว่าราชการเมือง

ปลิศอีกทางหนึ่ง แล้วพระยาไทรจะยกหนุนกองทัพออกไปให้ทันราชการ พระยาไทรให้คนเข้ามาจัดซื้อข้าวที่สงขลาได้ ๒๐ เกวียน เอาไปจ่ายให้กองทัพ ๑๑๙๔ คนที่หาดใหญ่ ให้ยกไปแต่ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำแล้ว แลทางเมืองตรังนั้นอ้ายหวันมาคุมเรือใหญ่เรือน้อยเข้ามา ๙๕ ลำ ประมาณคน ๑๐๐๐ เศษ พระสงครามวิชิตเจ้าเมืองตรัง ได้รบสู้กับพวกอ้ายเจ๊ะหมัดอาลีที่เขาราชสีห์ พวกอ้ายแขกซึ่งอยู่บ้านหลังเขาพลอยสะกัดกระหนาบรบเอาพระสงครามวิชิต ๆ แตกถอยมามีคนติดมา ๖ คน พระวิชิตสรไกรกับพระเสนาพิพิธ คิดรวบรวมคนที่ท่าทองที่เมืองนครได้แล้ว พระ-วิชิตสรไกร พระเสนาพิพิธ จะยกลงไปกับพระสงครามวิชิต แล้วว่าแขกซึ่งอยู่ในแขวงจังหวัดเมืองไทยนั้น พากันหลบหนีเข้าป่าไปเร้นซ่อนอยู่ ยังหาได้เข้าหาอ้ายแขกพวกขบถหมดไม่ พากันคอยฟังข่าวคราวกองทัพอยู่ จึงรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า จัดแจงให้เจ้าพระยานครรีบออกไปเถิด เจ้าพระยานครออกไปถึงแล้ว ผู้คนแขกเหรือเหล่านั้นมันก็คงเข้าหาหมดนั่นแหละ แล้วตรัสถามว่าที่กะบังปาสูนั้นอยู่ที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าอยู่นอกต้นโพธิ์ออกไปทางวันหนึ่ง ในสะพานช้างเข้ามาก็วันหนึ่ง ทรงตรัสว่า คน ๑๑๙๔ คนที่ยกออกไปนั้นน้อยนักหนา ได้สัก ๓๐๐๐ แล้วดีทีเดียว แล้วตรัสถามว่าจะให้ยกไปทางปลิศทางหนึ่งนั้นเหตุอย่างไร จะไปเข้าที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าจะยกไปทางปลิศนั้น จะได้อาศัยหาเสบียงอาหารหาผู้คนเติมกองทัพยกออกไป ไปทางปลิศนั้นต้องไปทางบ้านปริกเข้าทางไปเมืองไทรทีเดียว ไม่ถูกบ้านสะเดาหามิได้ แต่ทัพปลัดเมืองไทรนั้นไปทางยางงาม ต้องตียางงามเสียก่อนจึงจะยกออกไป ทรงตรัสว่า ข่าวทัพสงขลาจะอย่างไรอยู่หนอ จะได้ตีอ้ายแขกซึ่งตั้งอยู่ที่สะเดาฤๅอย่างไรก็ไม่รู้ เป็นไร

จึงไม่ให้คนไปสืบข่าวบอกกล่าวเข้ามา แล้วตรัสถามว่า ข้างเมืองถลางนั้นเป็นกระไรเงียบดีอยู่ดอกฤๅ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าเงียบอยู่ ยังหาทราบความประการใดไม่ รับสั่งว่าดูขับต้อนเร่งพวกถลางพวกพังงาพวกตะกั่วทุ่งตะกั่วป่า ซึ่งเข้ามาตกค้างอยู่ให้รีบออกไป จะได้รักษาบ้านเมืองทันราชการ แล้วตรัสถามว่า พระยาไชยาจะออกไปเมื่อไร จะได้ช่วยกันจัดแจงรักษาเมืองถลาง ถ้าอ้ายแขกไม่มาทำเมืองถลางแล้ว คิดจัดแจงเอาคนถลางคนพังงาคนตะกั่วทุ่งตะกั่วป่า เป็นทัพเรือยกไปช่วยกันระดมทำเข้าก็จะได้ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า พวกถลางพวกพังงาพวกตะกั่วทุ่งตะกั่วป่านั้นก็ล่วงออกไปหมดแล้ว แต่พระยาไชยาจะกราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๑๑ ค่ำ ออกไปแล้วจะยกไปเมืองถลาง ถ้าอ้ายแขกไม่มาทำเมืองถลาง พระยาไชยาจะจัดแจงลงเรือคุมทัพเรือลงไปทำกับอ้ายแขกไทร เรือที่เมืองพังงาก็มีอยู่ ๔๐ ลำแล้ว จึงรับสั่งว่า ให้เจ้าคุณหาบนพูดจาสั่งเจ้าพระยานครออกไปให้เข้าใจว่า พระยาไชยาหาสู้ชำนาญทางทัพเรือไม่ อ้ายหวันมาลีมันมีเรือเข้ามาถึง ๙๕ ลำ จะเอาแต่คนไม่ชำนาญลงไปก็เหมือนกับลงไปนั่งเปล่า ๆ อยู่ จะเสียทีแก่ราชการไป ให้เจ้าพระยานครคิดเอาคนนคร กับพวกถลางพวกพังงาพวกตะกั่วทุ่งตะกั่วป่าใส่ลงเป็นทัพเรือ จะเอาพระวิชิตสรไกรฤๅใครเป็นนายทัพคุมยกลงไป เห็นจะต้านทานมีไชยชำนะกับอ้ายแขกได้ พระยาไชยานั้นให้คุมทัพบกยกเลียบฝั่งทำลงไปตามอ่าวทุ่งชเล คิดอย่างนี้ได้เห็นจะดีนักหนา แต่ให้พระยาไชยาคอยฟังบังคับบัญชาเจ้าพระยานคร อย่าให้เสียทีท่วงทีราชการได้ แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าพระยานครว่าออกไปแล้วเร่งมีหนังสือไปกำชับกำชาบรรดาหัวเมืองปากใต้เสีย อย่าให้มีความประมาท ถ้าราชการหนักเบาประการใดให้เร่ง

บอกเข้ามาโดยเร็ว การควรจะให้ทัพใหญ่ยกออกไป จะได้ให้ยกออกไปทำเสียให้แล้ว

๏ ครั้นเพลาค่ำตรัสถามว่า เจ้าพระยานครล่องลงไปแล้วฤๅยัง ได้พบกับพระยาไชยาฤๅไม่ พระนรินทร์กราบทูลว่า เจ้าคุณหาบนพาพระยาไชยาไปพบเจ้าพระยานครแล้ว แต่เรือเจ้าพระยานครนั้นล่องลงไปทอดอยู่ที่อู่พระที่นั่งอมรแมนสรรค์ ตัวเจ้าพระยานครจะกราบถวายบังคมลาไปเพลาพรุ่งนี้เช้ามืด รับสั่งว่าเอาไปพบกันเสีย พวกไชยาไม่สู้ชำนาญชเลข้างตะวันตก จะได้คิดผ่อนปรนให้ถูกแก่ราชการ แลการข้างเมืองถลางนั้น อ้ายหวันมาถึงคนนี้มันอยู่ที่เกาะยาว(๑) มันรู้เบาะแสภูมิลำเนาเมืองถลางอยู่สิ้นเป็นกระไรหนอ มันจะคิดไปทำเมืองถลางฤๅอย่างไร อกใจให้ร้อน ๆ หนาวๆ อยู่ที่เดียว พวกนครซึ่งเข้ามาก็มาแต่ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ อ้ายหวันมาถึงมันตีเมืองตรังแต่ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ ถ้ามันจะคิดไปทำถลางก็ราวตกแรม ๔ ค่ำ ๕ ค่ำไป อ้ายพวกซึ่งเข้ามานี้ก็ยังไม่รู้ จะรู้ความก็ราวแรมสิ้นเดือน ๑๐ นั่นแหละ แล้วรับสั่ง ๆ คุณพิพัฒน์ว่า ให้มีตราออกไปเมืองสมุทรปราการ เมืองสาครบุรีว่า ถ้าเรือพวกปากใต้ลำใด ๆ ออกไปแล้ว ก็ให้บอกเข้ามาให้รู้จงทุกลำ ๆ

๏ ครั้น ณ วันเสาร์เดือน ๑๐ แรม ๑๑ ค่ำเพลาเช้า ทรงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า พาพระยาไชยาพบเจ้าพระยานครแล้วฤๅ เจ้าพระยานครล่องลงไปแล้วฤๅยัง เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าพาไปพบแล้ว เจ้าพระยานครคิดกับพระยาไชยาว่า ออกไปแล้ว เจ้าพระยานครจะให้พระยาไชยาเข้ามาพบที่เมืองพัทลุง จะได้คิดจัดแจงหาคนผ่อนผันลงเรือ ถ้าจัดแจงหาผู้คนได้

(๑) เกาะยาวเป็นแขวงเมืองถลาง อยู่ใกล้เมืองภูเก็ต

พอที่จะให้พระยาไชยากลับเข้ามาอยู่รักษาบ้านเมือง ก็จะให้กลับเข้ามา แต่ตัวเจ้าพระยานครนั้นกราบถวายบังคมลาล่องลงไปแต่เพลาเช้าแล้ว ทรงตรัสว่ารีบออกไปเถิด ไปถึงเมืองนครก็จะได้รู้หนักเบาดอก ผู้คนบ่าวไพร่เหล่านั้น มันรู้ว่าออกไปถึงแล้ว มันก็จะหายตื่นตกใจเข้าหาหมดนั่นแหละ ถ้าเห็นการว่าได้ผู้คนพอกับการแล้ว ก็ให้พระยาไชยาอยู่รักษาบ้านเมืองเถิด จะเอาไปก็จะป่วยงานไพร่พลเสบียงอาหารเปล่า ๆ ๆ

๏ แลกระแสพระราชดำริซึ่งทรงตรัสราชการเมืองไทรนี้ ตั้งแต่เพลาค่ำ ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๑๑ ค่ำ ไปจน ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำ ๑ สงบอยู่หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่ ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำเพลาเช้า พระยาเทพ[๑] กราบทูลว่า พระสุนทรนุรักษ์[๒] ผู้ช่วยราชการเมืองสงขลา ให้ขุนไชยาถือหนังสือบอกเข้ามา ใจความว่า ณ เดือนเก้าปีจอสัมฤทธิศก อ้ายบังลิมาโปปอ้ายบังลิมามระ มาตั้งอยู่ ณ บ้านสะเดาประมาณคน ๑๐๐๐ เศษ อ้ายโต๊ะปดังตั้งอยู่ที่ยางงาม ๓๐๐ คน อ้ายโต๊ะนุเระตั้งอยู่ที่ตะพานสูง ๔๐๐ คน อ้ายบังลิมาตั้งอยู่ที่สบาเพน ๓๐๐ คน อ้ายเจ๊ะหมัดยิหวาตั้งอยู่ที่ทุ่งบ้านโพประมาณคน ๑๐๐๐ เศษ พระสุนทรนุรักษ์ให้เจ๊ะหลงสัน เจ๊ะหลงยงลงไปสืบราชการ เจ๊ะหลงสัน เจ๊ะหลงยง ลงไปถึงบ้านกะบังปาสูอยู่ ๒ คืน เจ๊ะหลงสัน เจ๊ะหลงยง กลับขึ้นมาถึงเมืองสงขลา ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๙ ค่ำ แจ้งความว่า อ้ายตนกูอับดุลลาบุตรอ้ายพระยาไทร[๓] มาตั้งอยู่ที่ตะพานช้าง แต่หาทราบว่ามีคนมากน้อยเท่าใดไม่ ได้ความแต่ว่าอ้ายแขกซึ่งมา

(๑) เข้าใจว่าพระยาเทพอรชุน (บุญถึง) ที่เป็นปู่เจ้าพระยาศรีวิไชยชนินทร์
(๒) ชื่อสังข์ ภายหลังได้เป็นพระยาสงขลา ในรัชกาลที่ ๔
(๓) พระยาไทรที่ว่าตรงนี้ คือเจ้าพระยาไทรแขก ชื่อปะแงรัน

ตั้งอยู่บ้านสะเดานั้น ให้กวาดผ่อนครอบครัวแขกบ้านสะเดาลงไปไว้ที่สบาเพน เอาคนที่สบาเพนขึ้นมาไว้รักษาค่ายบ้านสะเดา พระสุนทรนุรักษ์ได้จัดให้นายทัพนายกองยกออกไปตั้งค่ายรักษาด่านทางอยู่ทั้ง ๑๗ ตำบล เป็นคน ๑๐๘๑ คน ค่ายละ ๕๐๐ คน ๒๐๐ คน ๕๐ คน ๓๐ คนบ้าง แต่พระยาไทรบุรีนั้นอยู่ ณ เมืองพัทลุง มีหนังสือมาถอนแบ่งเอาคนซึ่งให้มาสมทบรักษาด่านทางรวม ๔๐๐ คนนั้น กลับไปเมืองพัทลุง ว่าอ้ายหวันมาลียกทัพเรือเข้ามาจะมาตีเมืองตรัง ยังสู้รบกันอยู่ที่ปากน้ำพระม่วงแต่ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๗ ค่ำ แต่พระยาไชยานอกราชการนั้นป่วยเป็นวัณโรคที่ฝีเย็บ อยู่ที่เมืองสงขลา ทรงตรัสว่าเปล่า ๆ ทั้งนั้นคิดว่าจะได้สู้รบกับอ้ายแขกเล่า มิได้รู้พากันแยกย้ายตั้งราย ๆ กันไปเสียสิ้น คิดอ่านการงานอะไรอย่างนี้ไม่เป็นมนุษย์เลย อ้ายพวกเดียรฉานทีเดียว ทำไมมันจะเข้าใจว่าอ้ายแขกไม่เข้ามาตีสงขลาฤๅอย่างไร มันจึงคิดแยกย้ายตั้งรั้งรอกันอยู่ ถ้าอ้ายแขกเข้ามาตีแล้ว มันตั้งแยกย้ายกันอย่างนี้ มันจะช่วยกันทันท่วงทีที่ไหน คนยิ่งน้อยอยู่แล้วกลับมาแยกย้ายกันไปอีกเล่า จึงรับสั่งว่าพระยาสงขลา(๑) เขาออกไปถึงบ้านเมืองเข้าเมื่อไรแล้ว ก็คงจะได้จัดแจงการรักษาบ้านเมือง คิดรวบรวมคนช่วยกันตีอ้ายแขกเสียให้ยับเยินได้ ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำเพลาค่ำ พระนรินทร์กราบทูลว่าเจ้าพระยานครบอกให้ขุนจำนงถือเข้ามา ใจความว่า เจ้าพระยานครจัดทัพให้พระยาไทรยกไปตีอ้ายแขกทางปลิศ พระยาไทรยกไปถึงด่านทางร่วม จัดแจงกองทัพจะยกไปตีอ้ายแขกซึ่งขึ้นมาตั้งค่ายอยู่ ณ ทางปลิศ พอพระยาสงขลาบอกหนังสือไปถึงเจ้าพระยานครว่า ณ วันเดือน ๑ แรม ๖ ค่ำปีจอ

(๑) ชื่อเซ่ง

สัมฤทธิศก อ้ายแขกยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองจนะ ๓๐๐ คน[(๑)] ปลัดเมืองจนะได้สู้รบกับอ้ายแขกอยู่วันหนึ่ง ปลัดเมืองจนะแตกถอยมา อ้ายแขกพากันจุดเผาบ้านเมือง ๆ จนะเสียแล้ว อ้ายแขกยังตั้งอยู่ ณ บ้านนาแขวงเมืองจนะ อ้ายแขกให้คนลงไปเกลี้ยกล่อมคนเมืองเทพาอยู่ พระยาสงขลาขอกองทัพเจ้าพระยานครให้ยกไปช่วยจงทุกทัพพระยาสงขลา เจ้าพระยานครได้ให้พระยาไทรยกไปช่วยกองทัพพระยาสงขลา แต่พระปลัดเมืองพัทลุงซึ่งอยู่รักษาค่ายสตูลทางซึ่งอ้ายหวันมาลียกมาแต่ก่อนนั้น บอกมาถึงเจ้าพระยานครว่า พวกอ้ายหวันมาลีเข้าตีชิงเอาเสบียงอาหารที่สตูลไปสิ้น หามีพอกองทัพรับพระราชทานไม่ จะขอรับพระราชทานข้าว ณ กรุงเทพ ฯ บรรทุกเรือออกไปให้กองทัพรับพระราชทาน แลกองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองประทิว ซึ่งโปรดให้ยกออกไปให้ทันพร้อมกันคิดราชการตามกระแสพระราชดำริแต่ก่อนนั้น คอยอยู่ประมาณเดือนเศษมาแล้ว ยังหายกออกไปถึงพร้อมกันไม่ เจ้าพระยานครไม่รอคอย คิดจะทำเสียให้สำเร็จในเร็ว ๆ นี้ ได้ให้นายทองเดชไปว่าซื้อเรือโบตที่เมืองใหม่[(๒)] มาจะยก

---

(๑) แขกพวกนี้เป็นชาวมณฑลปัตตานีโดยมาก

(๒) ที่เรียกว่าเมืองใหม่ คือเมืองสิงคโปร์นั้นเอง เกาะสิงคโปร์นี้ พวกมลายูมาตั้งเป็นเมืองตั้งแต่ยังถือพระพุทธศาสนา เป็นเมืองขึ้นของเมืองยะโฮมาแต่โบราณ เมื่อปีขาลสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑ อังกฤษคืนเกาะชวาให้แก่วิลันดาแล้ว อยากจะมีที่พักสำหรับค้าขายแข่งวิลันดา เซอร์ สแตมฟอด แรฟเฟิลส์ เห็นว่าเกาะสิงคโปร์นี้ เป็นที่เหมาะแก่ความประสงค์ในเวลานั้นเจ้าเมืองยะโฮวิวาทกับตนกูหุเซ็นน้องชาย ตนกูหุเซ็นมาตั้งตัวเป็นอิสระอยู่ที่เกาะสิงคโปร์ เซอร์ สแตมฟอด แรฟเฟิลส์ไปพูดจารับอุดหนุนตนกูหุเซ็น ๆ จึงยอมยกเกาะสิงคโปร์ให้แก่อังกฤษ แต่แรกอังกฤษยกย่องยศตนกูหุเซ็นขึ้นเป็นสุลต่าน อังกฤษผู้เป็นหัวหน้าในเกาะสิงคโปร์ คือครอเฟิดที่เคยเป็นทูตเข้ามาเมืองไทยเป็นต้น มียศเป็นแต่เรสิเดนต์ ไทยเราจึงเรียกกันแต่ก่อนว่า การะฟัดรัสดิน เมื่อสุลต่านหุเซ็นสิ้นชีพไปแล้ว อังกฤษเอาเกาะสิงคโปร์เป็นของอังกฤษ ตั้งขึ้นเป็นเมืองในรัชกาลที่ ๓ ไทยเราจึงเรียกว่าเมืองใหม่

ลงไปทำอยู่แล้ว จะขอรับพระราชทานกระสุนดินดำสุพรรณถันแลกองทัพกรุง ฯ ยกออกไป ๓๐๐๐ แลให้มีตราเร่งกองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองประทิว ยกออกไปทางบก จะได้คิดราชการทำเสียให้สำเร็จทีเดียว จึงทรงตรัสถามว่า จำนวนคนกองทัพที่มีอยู่ข้างนอกนั้นบอกเข้ามาฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ไม่ได้บอกเข้ามาหามิได้ ทรงตรัสว่าอ้ายแขกยกขึ้นมาตีเมืองจนะ ๓๐๐ คน ฟังดูไม่น่าเชื่อเลย คน ๓๐๐ เท่านั้นมันจะมาทำไมได้นักหนา คนที่เมืองจนะเมืองเทพาก็มีมาก จะรวบรวมช่วยกันรบสู้มันก็จะได้ ทางเมืองสงขลากับเมืองจนะก็วันเดียวเท่านั้น โดยจะยกมาช่วยกันก็จะทันราชการ ทำไมพระยาสงขลาจะไม่รู้ฤๅว่า อ้ายแขกมาตั้งอยู่ที่นั้น ๆ ก็รู้อยู่ด้วยกันหมดสิ้นแล้ว มานิ่งให้อ้ายแขก ๓๐๐ เข้าตีบ้านเผาเมือง ๆ จนะได้ เหตุผลอย่างไรอยู่หนอ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า คนกองทัพเมืองนคร เมืองสงขลา ก็เดินไปมาถึงกันไม่ขาด ถามขุนจำนงได้ความว่า เห็นพระยาสงขลาจัดแจงกองทัพจะยกออกไปตีอ้ายแขกซึ่งตั้งอยู่บ้านนา จึงรับสั่งว่าคอยฟังบอกสงขลาเข้ามาเถิด เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง จงปรึกษาหารือกันจัดกองทัพให้ยกออกไป ซึ่งจะขอทัพกรุง ฯ ออกไปทางบก ๓๐๐๐ นั้นจะไปทำอะไรได้ ยกออกไปไพร่พลก็จะบอบช้ำงอมไปเสียหมด ออกไปถึงทำไม่ได้แล้วก็จะบอกขอเข้ามาอีกไม่รู้แล้ว เป็นแต่อย่างนี้ ไปก็จะป่วยงานไพร่พลเสบียงอาหารเสียเปล่า แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า เมื่อครั้งยกออกไปทำกับอ้ายตนกูเดนครั้งก่อนเอาคนไปเท่าใด เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า คิดทั้งทัพนคร ทัพพัทลุง ทัพสงขลา หมดด้วยกันเป็นคน ๙๐๐๐ รับสั่งว่าครั้งนั้นยังเป็นแรกรู้อยู่

ครั้งนี้ก็เป็นการเคยรู้ห่วงที่อยู่แล้ว แล้วเมื่อจะยกออกไปจากกรุงเทพ ฯ ก็ได้พูดจาว่ากล่าวจัดแจงกันแล้ว เจ้าพระยานครเห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สำเร็จได้ ก็ให้เจ้าคุณหาบนมีหนังสือตอบออกไป ให้คิดแต่จัดแจงการรักษาเขตแดนบ้านเมืองให้มั่นคงไว้ให้ดีเถิด คอยฟังบอกพระยาสงขลาเข้ามา ถ้าทำไม่ได้จริงแล้วจะได้ปรึกษาหารือคิดเอากองทัพกรุงเทพ ฯ ควรจะเอาทัพใหญ่ยกออกไปก็จะได้ให้ยกออกไป รีบทำเสียให้สำเร็จโดยเร็ว ตีกวาดเอามาเสียให้สิ้น จะได้ให้เป็นบำเหน็จมือกองทัพกรุงเทพ ฯ ซึ่งยกออกไปทำจึงจะได้ แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า มีตราตอบความออกไปดังนี้ก่อนเถิด ที่เสบียงอาหารขัดสนก็บอกให้เจ้าพระยาพลเทพ[๑] จัดแจงส่งออกไป แล้วให้มีตราเร่งกองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองประทิวออกไปให้ทันเจ้าพระยานครคิดราชการ แล้วตรัสถามเจ้าคุณผู้ใหญ่[๒] ว่าจะออกไปดูที่ขุดคลอง[๓] เมื่อไร เจ้าคุณผู้ใหญ่กราบทูลว่าจะกราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ รับสั่งถึงท้าวพระกรุณาว่าออกไปอยู่หลายวัน บ้านนี้จะมีคอยอยู่แล้วฤๅออกไปเถิดจะได้รีบกลับเข้ามาปรึกษาราชการในกรุง ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เพลาค่ำ พระนรินทร์กราบทูลว่าพระยาสงขลาบอกเข้ามา ใจความว่า ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ พระยาสงขลากับนายทัพนายกองยกออกไปพร้อมกัน ณ ที่หาดใหญ่ ณ วันเดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ พระยาสงขลาจัดให้พระยาสาย พระยายะหริ่ง ยกออกไปตีค่ายอ้ายแขกที่สะเดา อ้ายแขกแตกถอยไปตั้งอยู่ที่ทุ่งโพ พระยาสาย พระยายะหริ่ง

---

(๑) เจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม)

(๒) เจ้าคุณผู้ใหญ่ หมายความว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)

(๓) คลองขุดนี้ คือคลองบางขนาก ขุดแต่แสนแสบไปทะลุแม่น้ำบางปะกง

ยกติดตามเข้าไปตีอ้ายแขกที่ทุ่งโพ ได้สู้รบกันกับอ้ายแขก ๆ แต่งกองออกวกหลังสกัดตีกองลำเลียงพระยาสาย พระยายะหริ่ง ๆ คิดจะสู้รบก็ขัดด้วยเสบียงอาหาร พระยาสาย พระยายะหริ่ง พากันถอยมาตั้งอยู่ที่คลองหินเหล็กไฟคลองพาดา อ้ายตนกูอาเกบยกติดตามเข้ามา พระยาสาย พระยายะหริ่ง ยังสู้รบกับอ้ายแขกอยู่ที่หินเหล็กไฟที่พาดา กับว่า ณ วันเดือน ๑ แรม ๖ ค่ำ อ้ายแขกยกเข้าเมืองจนะเผาบ้านเมืองเสีย อ้ายแขกยังตั้งอยู่ที่บ้านนาให้ลงไปเกลี้ยกล่อมคนเมืองเทพาเมืองหนองจิก ๆ เข้าด้วยกับอ้ายแขก ๆ คิดจะยกไปตีเมืองตานีเมืองยะหริ่ง ๆ บอกขอกองทัพเมืองสงขลาให้ยกไปช่วย พระยาสงขลาเห็นว่ากองทัพเมืองสงขลามีน้อย จะขอรับพระราชทานกองทัพกรุงเทพ ฯ กระสุนดินดำออกไป ณ เมืองสงขลา พระยาสงขลากลับเข้ามาคิดจัดแจงตั้งค่ายรับอยู่ ณ เมืองสงขลา จึงทรงตรัสว่าเปล่า ๆ ทั้งนั้น พากันอ้อแอ้ไปเสียสิ้น ไม่เป็นแก้วเป็นการเอาเลย ดีแต่หลงเชื่ออ้ายแขกเปล่า ๆ ใช้แขกหลวมออกไป มันก็ไล่วิ่งเข้ามาเท่านั้นกันเอง มาคิดรับอะไรอยู่กับบ้านกับเมือง จะคิดรวบรวมกันเข้ายกเป็นกอง ๆ อุดหนุนเนื่องกันออกไปรับอยู่ให้มั่นคง ตามเขตตามแดนก็จะได้ผู้คนมันมีเข้ามากี่มากน้อยนักหนา มันจะมาทำสงขลาได้ที่ไหนกับคนเท่านั้น จึงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า โดยมันคิดมาทำสงขลามันมีคนอยู่ ๒๐๐๐ เศษ มันจะมาทำได้ฤๅ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ถ้าจะทำล้อมเอาบ้านเอาเมืองแล้วคนราวสักหมื่นหนึ่งจึงจะได้ ทรงตรัสว่าคิดตกตื่นใจไปเปล่า ๆ มานิ่งคิดรับอยู่กับบ้านกับเมืองอย่างนี้ ไม่พบที่จะเสียเขตแดนให้กับมันเลย จึงรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า มีตราให้จมื่นราชาบาลออกไปบอกเจ้าคุณผู้ใหญ่บอกท้าวพระกรุณา เข้ามากรุงเทพ ฯ เถิด จะได้ปรึกษาหารือคิด

ราชการ ถ้าจะควรเอาทัพใหญ่ยกไปแล้ว จะได้จัดแจงให้ออกไปทำเสีย ให้แล้ว แต่คิดให้พระยาวิชิตณรงค์ คุมคนออกไปสัก ๕๐๐ ในเร็ว ๆ ก่อนเถิด จะได้ช่วยกันรบสู้คิดราชการทันท่วงที

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรมค่ำ ๑ เพลาเช้า รับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า คิดหาเอาใครใส่เข้ากับพระยาวิชิตณรงค์ยกออกไปด้วยกันก็ดี จะได้เป็นเพื่อนคิดราชการกัน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ซึ่งจะคิดให้ยกออกไปครั้งนี้ คิดจะใคร่รับพระราชทานให้ยกไปสักพันหนึ่ง จึ่งรับสั่ง ๆ ว่า เอาพระ-ราชรินทร์ออกไปด้วยอีกคนหนึ่งเถิด คิดเอาคนให้มัน ๕๐๐ เอาไพร่หลวงเกณฑ์บุญ ๓๐๐ เอากองอาทมาตซ้ายขวา ๒๐๐ หาให้พระยาวิชิตณรงค์ ๒๐๐ คน เป็น ๗๐๐ ด้วยกัน ให้รีบออกไปก่อนเถิด แล้วมีตราไปถึงพระยาเสนาภูเบศร์ เกณฑ์คนปากใต้เหล่านั้นอีก ๕๐๐ คน ให้พระยาเสนาภูเบศร์คุมยกออกไปช่วยด้วยทีเดียว แล้วรับสั่ง ๆ พระราชรินทร์ว่า เองออกไปคิดอ่านช่วยกันตีอ้ายแขกเสียสักทีหนึ่งเถิด ถ้าใครมันอ้อแอ้โยเยแล้วก็ตัดหัวมันเสียมันจะได้ไม่ดูเยี่ยงอย่างกัน

๏ ครั้นเพลาค่ำ ตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ทัพสงขลาซึ่งสู้รบกับอ้ายแขกนั้น เอาปืนจ่ารงค์ออกไปยิงบ้างฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ได้เอาไปให้พระยายะหริ่ง ให้พระยาสายอยู่ที่หินเหล็กไฟบอกหนึ่ง พระยายะหริ่ง พระยาสาย ยิงไปถูกหอรบอ้ายแขกพังครั้งหนึ่ง ทรงตรัสว่า จะเอาปืนจ่ารงค์ไปให้มากไม่ไว้ใจสู้มันไม่ได้ กลัวมันจะไล่ตีชิงเอาปืนเสียฤๅ อย่างไรจึ่งเอาไปแต่น้อย จะคิดเอาไปให้มาก จัดคนคุมรักษาปืนเข้าให้มั่นคงก็จะได้ เอาไปยิงประเคนมันเข้า มันก็จะวิ่งพากันเลิกไปหมด มีแต่คิดอ้อแอ้ไปเสียหมดอย่างนี้ อ้ายย่าโม่อะไรที่ไหนมิรู้ น่าเกลียดน่าชัง

นักหนาทีเดียว แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า จัดแจงคิดจำนวนทัพใหญ่คอยไว้พลางเถิด ใครจะไปได้เล่า มีอยู่กสำรับที่เตรียมไว้แต่ก่อนนั้นแหละ คิดหาผู้หาคนให้เจ้าพระยายมราช[๑] ไปพลาง เกณฑ์เอาเมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองประทุม เมืองนนท์ เมืองพนัศนิคม คอยไว้ด้วยเถิด กลับเข้ามาถึงจะได้ปรึกษาหารือให้ยกออกไป

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ เพลาค่ำ พระนรินทร์กราบทูลว่า เจ้าพระยานครบอกให้นายทองเดชถือเข้ามา ใจความว่า เจ้าพระยานครได้ให้นายทองเดชไปหามิศบอนำ[๒] เจ้าเมืองใหม่ว่า ขอซื้อเรือโบตแลให้มาช่วยปิดปากน้ำเมืองไทร มิศบอนำได้มีหนังสือมาถึงเจ้าคุณหาบนฉบับหนึ่ง เจ้าพระยานครฉบับหนึ่ง หันแตร[๓] ฉบับหนึ่ง ใจความต้องกันว่า ราชการเมืองไทรครั้งนี้ มิศบอนำรู้อยู่แล้ว มิศบอนำได้ให้กำปั่นเข้ามาช่วยรักษาปากน้ำเมืองไทรอยู่ ๔ ลำ รักษามาได้เดือนหนึ่งแล้ว มิศบอนำรู้ว่าเจ้าพระยานครออกมาถึงเมืองนครมีความยินดีนัก ให้เจ้าพระยานครยกกองทัพเร่งไปตีเสียให้แล้วในเร็ว ๆ นี้ ถ้าช้าไปการอังกฤษข้างชเลมีขึ้น การจะผันแปรประการใดยังไม่รู้ มิศบอนำได้มีหมายประกาศบรรดาแขกซึ่งอยู่ในแว่นแคว้นอังกฤษ ถ้าผู้ใดไปตีเมืองไทรแล้วให้เลิกถอนกลับมาเสีย ถ้าไม่กลับมาจะเอาโทษเหมือนหนึ่งมาทำกับเมืองอังกฤษ ทรงตรัสว่า มันว่ากล่าวเข้ามาหวานนักหนา ราวกับน้ำตาลทรายทีเดียว ถ้ามันคิดจัดแจง

(๑) เจ้าพระยายมราช (บุนนาค) เรียกกันภายหลังว่า เจ้าพระยายมราชตะเฆ่ทับ เพราะท่านถึงอสัญกรรมด้วยตะเฆ่ลากพระประธานวัดราชนัดดาทับ

(๒) มิสเตอร์ บอนฮัม ผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์

(๓) หันแตรนี้ คือมิสเตอร์ ฮันเตอ พ่อค้าอังกฤษ ที่เข้ามาเช่าตึกหน้าบ้านเจ้าพระยาพระคลังตั้งห้างขายของในกรุงเทพฯ แต่ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๑๕ แล้วเลื่อนมาสร้างตึกตั้งห้างที่ริมกฎีจีน

เข้ามาช่วยจริงแล้ว กำปั่นก็ปิดปากน้ำอยู่ถึง ๔ ลำ อ้ายแขกจะมานิ่งหลงรบหลงตีอยู่ได้ที่ไหน เข้ามาปิดหลังไว้อย่างนี้แล้วใครบ้างก็เอาเถิดจะอยู่ไปได้ฤๅ ก็ต้องคิดระวังหน้าระวังหลังอยู่ด้วยกันสิ้น นี่อ้ายแขกไม่คิดระวังหลังเลย กลับตีรุกเหยียบแดนสงขลาเข้ามาเสียอีก อย่างนี้มันจะว่ามาช่วยอย่างไร มันมาช่วยกดทัพอ้ายแขกนั้นฤๅ ถ้ามันมาช่วยกันจริงแล้ว อ้ายแขกจะสู้รบที่ไหนได้ มันก็คงเลิกทัพไปหมดนั่นแหละ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ หามีกระแสพระราชดำริการเมืองไทรไม่

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เพลาค่ำ ท้าวพระกรุณากลับมาแต่ราชการขุดคลอง ทรงตรัสถามว่า เป็นกระไรออกไปดูที่ขุดคลองได้เห็นแล้วฤๅ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ที่ข้างบางขนากนั้นได้เห็นแล้ว ทรงตรัสว่า ให้ไปดูแลจะให้จัดแจงทำก็จะไม่ได้อยู่ทำ คิดจะเล่นแร่ให้สนุกก็จะไม่ได้เล่น มีการจะต้องไปเสียแล้ว ๆ รับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาด้วยราชการเมืองไทรว่าออกไปสักทีหนึ่งเถิด อ้ายแขกมันจองหองคุมเหงนักหนายกเข้ามาในเขตแดนเมืองสงขลา ทำเอาเมืองจนะเมืองเทพาไปได้ พระยาสงขลาก็พากันอ้อแอ้เสียหมด นิ่งให้อ้ายแขกมันหลอกลวงทำเข้ามาได้จนในเขตแดน อ้ายแขกมันก็เป็นแต่ลูกเด็ก ๆ ยังให้มันทำได้ น่าเกลียดน่าชังนักหนาทีเดียว อ้ายย่าโม่อะไรมิรู้ ถ้าไม่เป็นคนชอบอัชฌาสัยอยู่แต่ก่อนแล้วจะสั่งท้าวพระกรุณาให้ออกไปตัดเอาหัวมันเสีย แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า เอาหนังสือบอกราชการเมืองไทรซึ่งมีเข้ามาเก่ามาใหม่นั้น ให้ท้าวพระกรุณาดูเสียให้รู้ราชการ จงทั่วทุกฉบับ จะได้เป็นที่ตริตรองคิดราชการ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ได้รับพระราชทานให้ดูแล้ว แต่ยังหาทั่ว

ทุกฉบับไม่ ตรัสถามว่าให้ดูที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ดูที่ศาลาลูกขุนพร้อมกับเจ้าคุณผู้ใหญ่ รับสั่งว่าดูยังไม่หมดก็ค่อยดูไปวันละเล็กละน้อย แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่าออกไปเถิด ฤดูนี้ก็ยังเป็นฤดูลมสะดวกดอก คิดดูก็เป็นฤดูล่าไม่เหมือนทุกปี ปีนี้ข้างจีนเดือน ๘ สองหน ถ้าจะคิดตามเดือน ๘ สองหนแล้ว เดือนสี่ก็เป็นเดือนสาม ถูกกับฤดูลม ดูเลือกเอานายทัพนายกองไปเถิดจะเอาไพร่น้ำไพร่หลวงกรมไรก็เอาไป ดูเอาที่คนแข็งแรง เคยไปเข้าใจในทาง ทะเลนั้น ออกไปให้มาก ๆ เอาพวกตำรวจวังหน้าไปด้วย แลเมืองนนทบุรี เมืองพนัศนิคมเหล่านี้เขาก็เคยไป ดูเลือกเอาเถิด ออกไปถึงแล้ว ชักเอาพวกนครพวกสงขลามาเข้าสมทบกันให้พรักพร้อม ควรที่จะแยกยกออกไป ก็คิดแยกย้ายสัญญากันให้พรักพร้อม พากันยกออกไปไล่จ้ำเอาให้ยับเยินเสียทีเดียว กวาดต้อนเอามาเป็นหญ้าช้าง หญ้าม้า เสียให้สิ้นเอาให้ จนใบไม้ เส้นหญ้า ก็อย่า ให้ หลงเหลือติดแผ่นดินอยู่ได้ ให้สมน้ำหน้าสาแก่ใจมันที่เป็นเสี้ยนหนามแผ่นดิน แต่ก่อนคิดเวทนาที่รออยู่ว่าจะให้กองทัพใหญ่ยกออกไป ก็กลัวครอบครัวจะได้ความลำบากพากันยับเยินเสียหมด จึงไม่ให้ยกออกไปเดี๋ยวนี้มันจองหองยกเข้ามาทำเอาจนในเขตในแดนสงขลาแล้วออกไปร่ำเอาให้ยับเยินเสียเถิด ถ้าเห็นการควรจะจัดแจงตั้งไว้คงบ้านเมืองแล้ว ก็จัดแจงเอาแต่พวกซึ่งมั่นคงเป็นที่ไว้ใจได้ตั้งขึ้นไว้ รีบกระทำเสียให้แล้วให้ได้กลับมา ในเดือน ๙ เดือน ๑๐ ปีกุนเอกศก (จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒) นี้ คิดทำอย่าให้ผู้คนเสียหายป่วยงานไพร่พลเสบียงอาหาร ถ้าเห็นการควรจะผ่อนปรนให้กลับเข้ามา ก็ให้ผ่อนปรนกลับเข้ามาเสียบ้าง แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าคุณผู้ใหญ่ สั่งเจ้าคุณหาบนว่า ช่วยกันคิดจัดแจงหาเอาคนที่แข็งแรงเคยทาง

ทะเลเกณฑ์ออกไปให้มาก คิดทำเสียให้แล้วทีเดียว จะได้รีบกลับเข้ามา จึงรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่า ออกไปถึงแล้วการก็จะเบามือลงหมด มันรู้ว่าทัพกรุงเทพ ฯ ออกไปแล้ว บรรดาที่มันเข้าเกลี้ยกล่อมอ้ายแขกมันก็คงจะกลับใจเข้าหา ถ้ามันกลับใจเข้าหาแล้ว ทำไมกับอ้ายแขกยกมาสองพันสามพันเท่านั้น มันจะมาอยู่สู้รบทำอะไรได้มันก็คงจะพากันเลิกถอนไปสิ้น

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เพลาค่ำ ตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า กองพระยาวิชิตณรงค์ พระราชรินทร์ ซึ่งจะไปก่อนนั้นจัดแจงผู้คนแล้วฤๅ มันจะไปเมื่อไร จะเอาเรือไปกี่ลำ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า คิดจัดแจงเสร็จอยู่แล้ว เป็นจำนวนคนกองพระยาวิชิตณรงค์ ๒๘๒ คน กองพระราชรินทร์ ๕๐๙ คน กำหนดจะกราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ จะเอาเรือไป ๔ ลำ เรือแกล้วกลางสมุทรลำ ๑ เรือปักหลั่นลำ ๑ เรือยิ้มฉูกค้า ๒ ลำ แต่พระราชรินทร์ว่าจะลงไปลำเดียว กับพระยาวิชิตณรงค์ ทรงตรัสว่า ๆ กระไร จะลงไปลำเดียวกันอย่างไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า เดิมคิดจะลงไปลำเดียวกัน เห็นว่านายต่อนายไปลำเดียวกัน ไพร่ไปถึงก่อนก็จะต้องคอยนาย ๆ ไปถึงก่อนก็จะคอยไพร่ การหาพรักพร้อมกันไม่ เดี๋ยวนี้คิดจะลงไปคนละลำ ทรงตรัสว่ากระนั้นสิ จะแยกย้ายทิ้งไพร่เสียลงไปลำเดียวกันอย่างไรได้ มันจะพรักพร้อมไปทันกันที่ไหน จึงรับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบน สั่งท้าวพระกรุณาว่า ดูแลว่ากล่าวจัดแจงให้มันออกไปให้ดี มันจะได้ไปเป็นพาหนะใช้สอย พระยาวิชิตณรงค์เขาก็เป็นคนดีเป็นคนผู้ใหญ่อยู่แล้วเห็นจะไม่ถือเปรียบแก่งแย่งกันกับพระราชรินทร์ดอก แต่พระ-ราชรินทร์มันเป็นคนแง่งอนดื้อดันอยู่ ออกไปแล้วมันจะไปแผลงฤทธิ์ขึ้น

ข้างนอก ถือเปรียบแก่งแย่งไม่เอาใจปรึกษาหารือกันดีเสียการเสียงานทีเดียว ว่ากล่าวบอกสั่งสอนมันเสีย เอาพระยาวิชิตณรงค์ ให้เขาเป็นผู้ใหญ่ออกไปคิดปรึกษาหารือกันให้ดีอย่าให้ถือเปรียบแก่งแย่งกันไปได้

๏ ณ วันเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ แรม ๘ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ เพลาเช้า คุณเทพกราบทูลลาให้กองทัพพระยาวิชิตณรงค์ กองทัพพระราชรินทร์ ว่ากำหนดจะได้กราบถวายบังคมลา ยกออกไป ณ เมืองสงขลา ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ เป็นจำนวนคน ๗๙๐ คน ปืนหน้าเรือท้ายเรือ ๘ ปืนรายแคม ๒๒ ปืนหลัก ๑๐ ปืนคาบศิลา ๓๑๐ บอก รับสั่งว่าเออพากันไปให้ดี ๆ ด้วยกันทั้งหมดเถิด ออกไปช่วยกันร่ำเอาอ้ายแขกเสียให้ยับเยินทีเดียว คิดเอาคนที่สงขลาเข้าด้วยช่วยกันตี กันมันออกไปเสียให้พ้นเขตแดนสงขลา คิดรักษาเขตแดนไว้ให้มั่นคงก่อน คอยแต่พอให้ทัพใหญ่ไปถึงเถิด ข้างทัพเมืองนครเขาก็คงจะยกมาช่วยทัพสงขลาดอก แล้วรับสั่ง ๆ พระราชรินทร์ว่า ออกไปแล้วอย่าไปถือเปรียบแก่งแย่งกัน พระยาวิชิตณรงค์เขาเป็นผู้ใหญ่ คอยฟังปรึกษาหารือกันให้ดี อย่าให้เสียท่วงทีแก่การได้ แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่า ว่ากล่าวสั่งสอนมันเสีย ท้าวพระกรุณาเป็นแม่กองทัพใหญ่ พระยาวิชิตณรงค์ พระราชรินทร์เป็นลูกกอง ดูจัดแจงเสียให้ดี ออกไปจะได้ใช้สอยการข้างหน้าทันท่วงทีราชการ แล้วตรัสถามว่า ปืนหน้าเรือปืนท้ายเรือเอาปืนอะไรไป พระนรินทร์กราบทูลว่าปืนทองยางไซ รับสั่งว่าคิด

เอาปืนใหญ่จ่ารงค์รักษาพระศาสนา[๑] ออกไปดี การอย่างนี้ถึงจะมีรพลน้อย มีแต่ปืนมาก ๆ อยู่แล้ว มันจะเข้ามาทำไมได้เอาราย ๆ กันเข้ายิงประเคนมันออกไป มันจะอยู่สู้ทนที่ไหน มันจะมีปืนใหญ่มากี่มากน้อยนักหนา มันมามันก็มาทางบกอย่างนี้โดยจะมีปืนใหญ่มาก็มีแต่กระสุน ๒ นิ้ว ๓ นิ้วเท่านั้น มันจะสู้ปืนจ่ารงค์ได้ที่ไหน มันคงพากันเลิกไปสิ้น

๏ ครั้นเพลาค่ำ พระยามหาอำมาตย์กราบทูลถวายบัญชีจำนวนกองทัพใหญ่ ซึ่งจะโปรดให้ท้าวพระกรุณายกออกไปเป็นจำนวนคนเข้ากันทั้งกองพระราชรินทร์หกพันเศษ จึ่งตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า คนหกพันเศษเกณฑ์ออกไปคราวนี้ คิดดูหรูทั้งทัพเมืองนครเมืองสงขลาเข้าด้วยเป็นกระไร จะพอทำฤๅไม่พอ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า คิดทั้งคนข้างนอกด้วยเห็นจะพอ ทรงตรัสถามพระนรินทร์ว่า คนเมืองนคร เมืองสงขลาจำนวนเท่าไร พระนรินทร์กราบทูลว่า เมืองนครสามพันเศษ เมืองสงขลาพันเศษ รับสั่งว่าทั้งเมืองคิดเอาแต่ห้าพันเถิด ยังคนเพชรบุรี คนราชบุรีคนชุมพร ประทิว กุย ปราณ เหล่านี้เขาก็จะตามออกไป จึ่งตรัสถามพระนรินทร์ว่า มีตราเกณฑ์ออกไปเท่าไร พระนรินทร์กราบทูลว่า เกณฑ์เมืองเพชรบุรี ๙๐๐ เศษ เมืองราชบุรี ๘๐๐ เศษ เมืองชุมพร เมืองประทิวกุย ปราณ ๘๐๐ เศษ รับสั่งว่าคนก็ยังอีกถึงสามพันเศษ คิดทั้งคนไชยาเข้าด้วยเอาแต่ห้าพันก็ได้ เข้ากันทั้งคนซึ่งเกณฑ์ออกไปหกพันเศษนั้นก็ถึงหมื่นเศษมากอยู่ ถ้าเมืองสงขลาไม่เสียหายดีอยู่ คิดจำนวนคนซึ่งออกไปกับคนข้างนอกหมดด้วยกันเท่านั้น ก็พอทำอยู่แล้ว ถ้าแม้นว่าออกไปมิทัน

(๑) ปืนรักษาพระศาสนานี้ เป็นปืนใหญ่ชนิด ๑ ซึ่งถือว่าเป็นอย่างดีในครั้งรัชกาลที่ ๓

เมืองสงขลาเสียหายกับอ้ายแขกเสียแล้ว จะคิดเติมผู้คนให้ออกไปอีกให้มาก ร่ำเอามันให้ยับเยินจงได้ จึ่งตรัสถามพระยามหาอำมาตย์ว่า เคยไปเมืองสงขลาอยู่บ้างฤๅไม่ พระยามหาอำมาตย์กราบทูลว่าได้เคยไป รับสั่งว่าดีแล้ว คอยฟังเตรียมตัวไว้เถิด ถ้ามีการจะต้องเพิ่มต้องเติมให้ท้าวพระกรุณาไม่ทันแล้ว จะได้ให้ยกออกไปช่วยท้าวพระกรุณาคิดราชการทำกับอ้ายแขกเสียให้ยับเยิน แล้วตรัสถามพระยาเทพว่าเขมรใหม่กองพระยาภักดีณรงค์อย่างไรจึ่งเกณฑ์มันไปด้วยเล่า กองเขมรเก่าที่เคยไปก็มีอยู่ ทำไมจึ่งไม่เอามันไป จะเอาเขมรใหม่ไป มันจะแข็งแรงในการงานฤๅ มันเป็นคนยังไม่เคยไปเลย ออกไปมันจะไม่เป็นแก้วเป็นการดอกกระมัง เดิมคิดก็ให้เอาเขมรเก่าไป ทำไมจึ่งไม่เอาไป พระยาเทพกราบทูลว่าเจ้าพระยาพระคลังเห็นว่าพวกเขมรเก่าได้เกณฑ์ ให้ออกไป ตัดเสาเสียแล้ว ยังอยู่แต่เขมรใหม่ จึ่งคิดเกณฑ์ให้กองทัพออกไป รับสั่งว่าได้จัดแจงเกณฑ์ให้มันเข้ากองทัพแล้ว จะเอามันไปด้วยก็ตามเถิด แต่ทว่าดูแลระวังใช้สอยมันให้ดี มันก็จะได้เคยเข้าด้วยกันสิ้น แล้วตรัสถามว่า ทำไมไพร่หลวงตำรวจวังหน้าจึ่งเอาไปน้อยนักหนา เป็นอย่างไร จำนวนคนมีเท่านั้นดอกฤๅ เจ้าคุณผู้ใหญ่กราบทูลว่า ไพร่หลวงตำรวจวังหน้านั้นหาสู้มีมากเหมือนกรมไพร่หลวงอื่น ๆ ไม่ มีอยู่ติดกรมอยู่ก็กรมละ ๔ คน ๕ คนเท่านั้น ทรงตรัสว่า ไพร่หลวงตำรวจวังหน้านี้น้อยดอกฤๅ แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่า เอาจำนวนคนไปแต่เท่านั้นทีหนึ่งเถิด ถ้าเมืองสงขลาไม่เป็นอันตรายก็พอคิดทำอยู่แล้ว ถ้าเห็นการว่าจะต้องเพิ่มเติมก็จะเพิ่มเติมให้พอทำเอาจนได้ ถ้าออกไปถึงพรักพร้อมกับทัพเมืองนคร เมืองสงขลา เมืองไชยาแล้ว คิดจัดแจงแยกย้ายกันเป็นทัพบกทัพเรือยกลงไป

ได้เห็นจะดี กระหนาบตีรำเอาทั้งบกทั้งเรือเสียให้ยับเยินจนได้ แลการทั้งนี้กว่าจะได้ยกออกไปก็คงจะได้รู้อีกสักคราวหนึ่ง คอยฟังอยู่เถิด ถ้าเห็นการว่าไม่พอที่จะออกไปก็อย่าออกไปให้ป่วยงานรี้พลเสบียงอาหารเลย

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ เพลาค่ำ ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรแต่ว่า ลมก็ดีนักหนา เป็นไรบอกเมืองนคร เมืองสงขลาไม่เข้ามาถึงบ้างเลย คอยฟังข่าวคราวอยู่ก็พากันเงียบไปเสียหมดทีเดียว

๑ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมือง–ไทรไม่

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาค่ำ พระยาเทพกราบทูลถวายร่างตราตอบเมืองสงขลาด้วยราชการเมืองไทร ซึ่งให้กองทัพพระยาวิชิตณรงค์ กองทัพพระราชรินทร์ ถือออกไปครั้นอ่านถวายจบแล้ว ทรงตรัสว่า เออเอาส่งให้มัน ออกไปเถิด จะว่ากล่าวไปอย่างไร ๆ ให้มากก็จะเพ้อเสียเปล่าป่วยงานเขียนเปลืองกระดาษเปลืองดินสอทั้งนั้น ไม่พอที่จะให้อ้ายแขกมันหลอกเล่นได้ การซึ่งบอกเข้ามาครั้งก่อนว่า อ้ายตนกูหมัดสอัด มีหนังสือเข้ามานั้น ก็ได้ว่ากล่าวชี้แจงสั่งสอนออกไปแล้วว่าจะเชื่อมันนั้นไม่ได้ ความก็รู้อยู่ด้วยกันแล้ว ยังให้มันหลอกลวงทำได้ กองทัพสงขลายกไปอยู่ที่หาดใหญ่ จะคิดจัดแจงเอาพวกสงขลาอุดหนุนติดตามกันออกไปก็ไม่มีให้แต่แขกต่อแขกออกไป มันเห็นว่ากองทัพไทยจะอุดหนุนไม่มีแล้ว มันก็วกหลังไล่ตีเอาวิ่งเข้ามา ถ้าคิดจัดกองทัพอุดหนุนยกติดตามไปเป็นกระบวนทัพหน้าทัพหลัง ระวังมั่นคงอยู่แล้ว มันจะเข้ามาตีตัดหลังได้ที่ไหน แล้ว

ทรงตรัสกับกรมหลวงรักษ์รณเรศว่า พึ่งดูท่านแต่ก่อน ๆ ท่านจัดทัพจัดค่าย ไม่ประมาทเหมือนอย่างนี้ ถ้าจะตั้งจะเดินจะรบทั้งก็ดี ท่านก็จัดทัพเป็นกระบวนทัพหน้า ทัพหลวง ทัพหลัง ปีกซ้าย ปีกขวา ดูน่ากลัวมั่นคงพร้อมสรรพนักหนา ท่านไม่ประมาทเหมือนอย่างนี้ นี่มีแต่ความประมาทหลงเชื่อมันให้เสียทีเปล่า ๆ ทำนองจะเข้าใจเสียว่า มันจะไม่ทำเมืองสงขลาแล้ว จึงคิดให้แต่แขกออกไป ปรารถนาจะได้ให้ไปพูดจากับมัน ความเห็นจะเป็นอย่างนี้ จึงให้แขกออกไป ย่าโม่อะไรมิรู้ อ้ายแขกมันจะทำเอาตัวไปได้ก็เอาไปเสียเถิด จะได้หาคนอื่นเขาเป็นต่อไป แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่า ออกไปหน่อยเถิด จะให้ใครไปก็ไม่ได้ จะให้แต่เจ้าพระยายมราชออกไปเล่า ก็จะว่ากล่าวการงานไปไม่ตลอด ผู้ที่ออกไปจัดแจงว่ากล่าวเจ้าพระยานคร พระยาสงขลา คิดทำการงานได้ ก็มีแต่เจ้าพระยา-บดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง ท้าวพระกรุณา พระยาราชสุภาวดี (๑) ๔ คนเท่านั้น นอกจากนั้นจะออกไปว่ากล่าวจัดแจงที่ไหนได้ ออกไปเถิด ทรงคิดอยู่ก็จะหาใครให้ออกไปไม่ ด้วยว่ารับรวมการรวมงานที่กรุง ฯ เหน็ดเหนื่อยมาก เคยเล่นเคยทำบุญด้วยอยู่ มีการจะต้องไปก็ออกไปพอเป็นสวัสดีผู้มีบุญไปสักทีเถิด ถ้าใครอ้อแอ้ไม่คิดทำรักษาเขตแดนบ้านเมืองได้แล้วก็เอาออกเสีย หาคนอื่นเขาเป็นต่อไป คิดทำเอาให้จนได้ ถ้าออกไปถึงแล้ว การจะเป็นมากมายด้วยอ้ายแขกเหล่านั้นพากันกำเริบเข้ากับอ้ายแขกไทยไปสิ้น ทำเอาเมืองสงขลาได้แล้ว ก็จะเพิ่มเติมทุ่มเทกองทัพออกไปช่วยให้มาก ให้ทันการ ทำเอาบ้านเมืองเขตแดนคืนให้จงได้ แล้ว

---

(๑) พระยาราชสุภาวดี (โต) ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร ฯ ที่สมุหนายก

ตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ถ้าโดยมันจะทำเอาเมืองสงขลาได้ ก็เพราะอ้ายแขกของเรามันกำเริบหมดเข้าด้วยกับมัน ๆ จึงจะทำได้ ถ้าอ้ายแขกเรามันไม่กำเริบดีอยู่แล้ว มันจะทำเอาเมืองสงขลาได้ฤๅ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ถ้าแขกเหล่านั้นไม่กำเริบแล้ว จะมาทำเอาเมืองสงขลาไม่ได้ รับสั่งว่า ถ้าจะทำเอาสงขลาไปได้ ก็เพราะอ้ายแขกเรามันกำเริบเป็นเชื้อเข้าด้วยจึงจะทำได้ แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่าออกไปเถิด ไหน ๆ ก็ออกไปในวันเดือน ๔ แรม ๗ ค่ำนั้นแหละเป็นแน่แล้ว

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาเช้า ทรงตรัสถามพระยาพิพัฒน์ว่ามีอะไรบ้างฤๅไม่ คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า พระยาสมุทรปราการบอกเข้ามาว่า เรือกองทัพพระยาวิชิตณรงค์ได้ใช้ใบไปจากปากน้ำ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ พระราชรินทร์ได้ใช้ใบไป ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ทรงตรัสถามว่า ไปเรือกี่ลำ คนลงไปในลำเรือลำละเท่าไร พระนรินทร์กราบทูลว่า เรือ ๔ ลำ คนในลำเรือพระยาวิชิตณรงค์ ๑๐๐ เศษ เรือพระราชรินทร์ ๔๐๐ เศษ เรือนายฤทธินายเวร ๘๐ เศษ เรือจีนขุนพัฒน์สงขลาขึ้มา ๘๐ เศษ แต่พวกเกณฑ์บุญซึ่งไปกับพระราชรินทร์ยังมาถึงไม่พร้อมกัน ค้างอยู่ ๓๐ เศษ ว่าจะตามออกไปทางบก รับสั่งว่า มันจะไปทางบก เมื่อไรจะไปถึงทันการทันงานที่ไหนให้มันคอยออกไปกับกองทัพใหญ่ทีเดียวเถิด แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ท้าวพระกรุณาจะยกออกไปจะเอาช้างออกไปด้วยฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าไม่เอาออกไปหามิได้ รับสั่งว่าออกไปหาเอาข้างนอกเถิด จึงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า

ช้างที่นครที่ส่งขลามีอยู่สักเท่าไร เจ้าคุณหาบน กราบทูลว่า ช้างที่เมืองนครหาสู้มีมากไม่ มีใช้สอยอยู่ทั้งเมืองนคร เมืองพัทลุงราวสัก ๑๐ ช้าง ๒๐ ช้าง แต่เมืองไทรนั้นมีมาก ที่เมืองสงขลามีอยู่ ๕๐ ช้าง แต่หามาก เหมือนช้างข้างเมืองแขกซึ่งขึ้นอยู่ ณ เมืองสงขลาไม่ จึงรับสั่งว่าท้าวพระ-กรุณาออกไปแล้วคิดกะหาเอาช้างมาใช้สอยก็เห็นจะพอได้อยู่ แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า เมื่อครั้งเจ้าพระยาพระคลังออกไปครั้งก่อนนั้น เอาช้างออกไปแต่กรุง ฯ กี่วันจึงจะออกไปถึง เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ออกไป ๒ เดือนจึงถึง รับสั่งว่า ถ้าจะออกไปแต่กรุง ฯ ก็จะต้องคอยช้างอยู่ จะไปถึงทันการงานที่ไหน ไปหาเอาช้างนอกเถิด

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ เพลาค่ำ เจ้าคุณหาบนกราบทูลถวายร่างตราตอบเมืองนคร บอกกำหนดกองทัพใหญ่ ซึ่งโปรดให้ท้าวพระกรุณายกออกไป รับสั่งว่าเออ เอาให้มันออกไปเถิด ว่ากล่าวก็มากมายไปนักหนาแล้ว ถึงจะว่าไปให้มากมายอย่างไร ๆ ก็มากเสียเปล่า ๆ การก็ไม่แล้วลงที่ไหนได้ แต่ช่อเติมความจดหมายลงอีก ๒ ตัว ๓ ตัวเถิด ว่าออกไปว่าการครั้งนี้มีความน้อยพระทัยเจ็บพระทัยนัก ด้วยพระยาสงขลาไม่คิดปรึกษาหารือให้พร้อมพร้อมกัน ทำจนให้อ้ายแขกมันกำเริบจะเข้ามาตีเอาเมืองสงขลาเสียอีก ซึ่งเจ้าพระยานครขอกองทัพกรุง ฯ ออกไป ๓ ทัพ จะโปรดให้แต่เจ้าพระยายมราชคุมกองทัพออกมาช่วยก็ได้ แต่ทรงเห็นว่าคนสามพันนั้นน้อยนักจะหาพอกับการทำให้แล้วได้ไม่ ด้วยการเมืองไทรนั้นเสียหายบ้านเมืองมาก ๒ ครั้งแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช ท้าวพระกรุณา ยกทัพใหญ่ออกมาปราบปรามทำให้ถึงใจอ้ายแขกเหล่ากำเริบเสียให้ราบคาบแล้วทีเดียว แล้วทรงตรัสกับกรมหลวงรักษ์รณเรศว่า

การครั้งนี้อ้ายแขกไทรมันมีคนมากมากน้อยนักหนา มันมีมาห้าพันหกพันเท่านั้น มันแยกย้ายกันก็กองละ ๒๐๐ กองละ ๑๐๐ กองละ ๕๐๐ กองละ ๓๐๐ คนที่นครก็มีอยู่ห้าพันเศษ สงขลาก็ห้าพันเศษ คนถึงหมื่นเศษพอทำอยู่แล้ว ยังทำไม่ได้ ต้องร้อนถึงทัพกรุง ๆ ออกไปจึงจะทำได้ มันจะเป็นการกระไรนักหนาทีเดียว คนเรามีพอทำแล้วปรึกษาหารือกันให้ดี ช่วยกันให้พรักพร้อม หัวใจมันอยู่ที่ไหนก็ทำเอาตรงเข้าที่หัวใจมันอยู่ที่นั้นแล้วจะไปไหนคงทำได้ นี่ต่างคนต่างถือไม่ปรึกษาหารือกันช่วยกันทำให้พรักพร้อม การจึงเป็นไปได้ ข้างสงขลาก็คิดทำเอาตามข้างสงขลา หลงเชื่ออ้ายแขกยกหลวมออกไปถึงทุ่งโพ จะมีกองอุดหนุนติดตามกันออกไปก็ไม่มี มันก็วกหลังไล่ตีเอาวิ่งเข้ามา ข้างเมืองจนะเมืองเทพาเล่าอ้ายแขกก็มา ๓๐๐ เท่านั้น ทำเอาเมืองจนะเทพาได้ บอกขอกองทัพเจ้าพระยานครมาช่วย เจ้าพระยานครให้พระยาไทรมาช่วย แล้วว่าพวกอ้ายหวันมาลิยกกลับเข้ามาตีชิงเอาเสบียงอาหารที่บ้านสตูล ให้พระยาไทรแบ่งคนไปช่วยที่สตูล พังดูออกวุ่นไขว่ไปทีเดียว เล่นเอาอ้ายไพร่กองทัพเดินจนสะบ้าหัวเข่าจะหลุดเสียแล้ว ไม่เป็นแก้วเป็นการอะไรเลยเปล่า ๆ ทั้งนั้น กลับไปกลับมาอยู่เท่านั้นกันเอง ทำไม่เป็นอันสำเร็จได้สักอย่างหนึ่ง จะคิดบอกกล่าวเข้ามาแล้วก็มีแต่ปดแก้ความว่า อ้ายแขกมันกำเริบอย่างนั้นอย่างนี้ตกตื่นใจไปทีเดียว ช่างกระไรไม่มีทิฐิมานะเลยน่าอายอดสูนักหนา จะมีใจทิฐิมานะเข้าบ้างว่าร้ายก็ทีหนึ่ง ดีก็ทีหนึ่งก็ไม่มี พากันอ่อแอ้ไปเสียสิ้น จะว่ากล่าวพูดจาไปอย่างไรก็ว่าเสียเปล่า ๆ หมด ไหน ๆ ก็เป็นอันทำไม่ได้แล้ว ก็เอาทัพใหญ่ยกออกไปประโคมเอามันเถิด ทำอ้ายพวกกำเริบเสียให้ยับเยิน กวาดต้อนมาเสียให้สิ้น เอาให้แล้วจนได้ จึงรับสั่ง ๆ ท้าว

พระกรุณาว่าฟังแล้วอุตส่าห์ตริตรองจำไว้ ออกไปอย่าไปทำเหมือนอย่างนี้ ถ้าทำเหมือนอย่างนี้แล้ว จะเอาคนให้ไปจนหมดคนกรุงศรีอยุธยาก็ไม่พอ แล้วรับสั่งว่า ต่อเมื่อจวนจะออกไปเถิดจึงจะทรงตรัสสั่งให้เข้าใจ ไหน ๆ ก็คงจะได้ฟังข่าวคราว ๆ อีกสักทีหนึ่งดอก ดูจัดแจงทำเรือไปพลางก่อนเถิด แล้วเจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า เจ้าพระยานครบอกเข้ามาครั้งนี้ ก็ขอกระสุนดินดำออกไปด้วย ว่าดินดำที่เมืองนครเมืองพัทลุงนั้น เดิมมีอยู่ ๔๐ หาบเศษ ใช้สอยเสียยังอยู่สัก ๑๐ หาบ หาพอจะใช้สอยต่อไปไม่ แต่ดินขาวนั้นมีอยู่ จะขอรับพระราชทานกระสุนดินดำกับสุพรรณถันออกไป รับสั่งว่าช่างเถิด ไหน ๆ ก็เป็นอันทำไม่ได้แล้ว จะต้องยกทัพใหญ่ออกไปทำ ก็คอยเอาที่กองทัพใหญ่ทีเดียวเถิด จึงตรัสถามว่ากองพระราชรินทร์นั้น เอาดินไปเท่าไร พระนรินทร์กราบทูลว่า เอาไป ๓๗ หาบ รับสั่งว่าทรงทราบอยู่ เอาไปถึง ๔๐ หาบแล้ว แต่เมื่อเสด็จขึ้นนั้น รับสั่งให้หาท้าวพระกรุณาเข้าไปเฝ้าริมลับแลกระจกเชิงอัฒจันทร์ จะโปรดสั่งด้วยข้อราชการประการใด ข้าพเจ้าฟังหาชัดไม่ ๆ

๖ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลาเช้า ทรงตรัสถามพระยาเพชรบุรี (๑) ว่าเข้ามาถึงเมื่อไร พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า เข้ามาถึงเพลาเย็น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ จึงรับสั่งว่า การข้างเมืองแขก พระยาเพชรบุรีก็เคยไปเข้าใจอยู่แล้ว ออกไปด้วยกับทัพใหญ่ช่วยกันทำเสียให้แล้วเสียสักทีเถิด ไม่พอที่พอทางจะให้ป่วยงานรี้พลเสบียงอาหาร

---

(๑) ชื่อศุข ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นเจ้าพระยายมราช

เลย การข้างนอกก็มีผู้คนพอทำอยู่แล้วยังทำหาได้ไม่ ทำไม่ได้แล้วจะคิดแต่รักษาเขตแดนบ้านเมืองไว้ให้มั่นคงเท่านี้ก็ไม่ได้ ข้างหนึ่งฉลาดก็ฉลาดเกินไป ข้างหนึ่งโง่ก็โง่ดือไป ทำจนให้มันไล่เข้ามาในเขตในแดน การไม่ควรจะเป็นได้ก็เป็นไป ทำให้อ้ายอดสูเขาเล่นเปล่า ๆ ต่างคนก็ต่างทำ ไม่สามัคคีรสปรึกษาหารือกันเลย มีแต่คิดถือเปรียบแก่งแย่งกันไปเสียสิ้น แล้วตรัสถามพระยาเพชรบุรีว่า เขาเกณฑ์เอาคนไปเท่าไรพระยาเพชรบุรีกราบทูลว่าเกณฑ์ไป ๙๐๐ คน รับสั่งว่าไปหาให้พบท้าวพระกรุณา คิดไถ่ถามปรึกษาหารือกันเข้าเถิด จะจัดแจงไปอย่างไรก็จะได้จัดแจงออกไปให้พรักพร้อมกัน ช่วยกันรำเอาอ้ายแขกเสียให้ยับเยินจนได้ ๆ

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ ๑๐ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่ ๆ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เพลาเช้า พระยาเทพกราบทูลลาให้ขุนจำนง ให้นายทองเดช กลับไปเมืองนคร รับสั่งว่าให้ออกไปเถิด ออกไปถึงแล้ว การงานมันเป็นอย่างไรก็ให้เจ้าพระยานครรีบบอกกล่าวเข้ามาโดยเร็ว จะได้ทรงคิดจัดแจงการต่อไป ข้อความพระราชดำริประการใดก็แจ้งออกไปในท้องตราซึ่งขุนจำนง นายทองเดช ถือออกไปนั้นแล้ว แลซึ่งทัพใหญ่จะยกออกไปนั้น จะให้รอฟังดูการข้างสงขลาอีกสักคราวหนึ่งก่อน ถ้าได้ความว่าได้ยกเข้าติดต่อสู้รบกับอ้ายแขกเห็นการกระทำอยู่แล้ว ก็จะหาให้ยกทัพใหญ่ออกไปไม่ จะให้พระยาเพชรบุรีถืออาญาสิทธิ์คุมออกไปสามพัน ยกไปช่วยก็จะได้ จะให้ทัพใหญ่ยกออกไปก็จะป่วยงานรี้พลเสบียงอาหาร ถ้าเห็นการว่าทำไปไม่ได้แล้ว

ก็จะต้องให้ทัพใหญ่ยกออกไปทำเอาให้แล้วจนได้ ทัพพระยามหาอำมาตย์ก็ให้เตรียมไว้ช่วยอีกทัพหนึ่ง แล้วทรงตรัสกับพระยาเพชรบุรีว่า คนที่เมืองนครมีอยู่ถึงห้าพันคนที่สงขลาก็ห้าพัน คนเป็นหมื่นหนึ่งแล้ว ยังสู้กับคนอ้ายแขกห้าพันหกพันไม่ได้ ราวกับอ้ายแขกมันมีมือมาคนละ ๙ มือ ๑๐ มือทีเดียว น่าแค้นนักหนา มีแต่อ้ออ้แอ้กลัวมันไปเสียสิ้น ไม่ควรจะละเลย ทำเอาแต่ให้ได้ของอ้ายแขกมาฟัดหัวสักทีหนึ่งก็ไม่ได้ ไม่เป็นแก้วเป็นการทั้งนั้น ไม่พอที่จะให้ร้อนถึงทัพกรุง ฯ เลย เป็นเจ้าบ้านภารเมืองกินและเจียดเงินพานทองเปล่า ๆ สุดแต่มีการขึ้นครั้งไร ก็ร้อนถึงทัพกรุง ฯ ออกไปทุกครั้ง จะคิดทำรักษาบ้านรักษาเมืองไว้เกียรติยศรักหน้ารักชื่อ อย่าให้อ้ายเขาก็ไม่ได้ คราวนี้ถ้ามีการต่อไปแล้ว ก็เอาทัพกรุงยกออกไปทีเดียวเถิด จะไว้ใจเชื่อทัพหัวเมืองเหมือนแต่ก่อนไม่ได้แล้ว จึงตรัสถามพระยาเพชรบุรีว่า เป็นกระไรกองทัพกรุง ฯ ออกไปหกพันเศษกับกองทัพข้างนอกจะพอทำหรือไม่ พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่าพอทำ คนหนึ่งหมื่นเศษนี้กมากมายอยู่แล้ว จึงตรัสว่า แต่คนข้างนอกก็พอทำอยู่ ทำไปไม่ได้เอง ไม่พอที่จะให้ร้อนถึงทัพกรุง ฯ เลย แล้วก็รับสั่งว่าการที่กรุง ฯ ข้างทางเมืองกาญจนบุรี มิศริจซอน[๑] อังกฤษก็เข้ามา ทางเมืองชุมพรก็เข้ามา มิศบอนำอังกฤษข้างนอกก็เร่งให้ยกกอง

(๑) มิศริจซอนนี้ คือมิสเตอร์ริเชอชสัน อังกฤษ เป็นทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดียอังกฤษ แต่งให้ถืออักษรสาส์นคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย แต่ให้เดินบกเข้ามาจากเมืองเมาะลำเลิง ที่จริงเชื่อได้ว่าเข้ามาตรวจทางที่พม่ากับไทยเคยเดินกองทัพ แต่อ้างเหตุว่าเพราะที่เมืองเมาะตะมะ เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งอังกฤษได้ไว้จากพม่า โคกระบือเป็นโรคระบาดล้มตายมากนัก ให้เข้ามาขอซื้อโคกระบือในพระราชอาณาจักร อนึ่งมิสเตอร์ริเชอชสันเข้ามาคราวนั้น มีพม่ารามัญเป็นคนใช้แลหาบหามสิ่งของเข้ามาด้วยกว่า ๑๐๐ คน จึงเป็นเหตุให้เกิดสงสัย

ทัพออกไปเร็ว ๆ ว่าเอากำปั้นมาช่วยบีดปากน้ำเมืองไทร จะช้าอยู่ไม่ได้ การก็วุ่นไขว่รอบข้างอยู่อย่างนี้ จะทำอย่างไรได้ เมื่อมันจะช่วยก็ช่วย ไม่ช่วยเราก็คงทำเอาจนได้ จะเอาจมูกเขามาหายใจนั้นไม่ชอบ มันว่ากล่าวหวานมาอย่างไร เราก็หวานไปอย่างนั้น ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำทรงตรัสถามคุณพิพัฒน์ว่า มีอะไรเข้ามาหรือ คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า ไม่มีเรืออะไรเข้ามาหามิได้ ทรงตรัสว่าลมก็ออกคู่ ๆ ช่างกระไรเงียบไปเสียทีเดียว ทั้งนครทั้งสงขลาไม่บอกเข้ามาถึงบ้างเลย คอยฟังอยู่ก็พากันหายไปเสียหมดจะเป็นกระไรอยู่หนอ จะได้คิดทำสู้รบติดตีกับมันออกไปได้หรืออย่างไรก็ไม่รู้ หรือมันจะทำเอาสงขลาไปได้อย่างไร ความจริงเงียบไปเสียสิ้น น่าแค้นนักหนาทีเดียว ข้างเมืองปากใต้แล้วมีแต่อย่างนี้ไปเสียหมด ไม่ใคร่บอกกล่าวมาให้รู้โดยเร็วเลย จึงตรัสถามว่า ตั้งแต่วันขุนพัฒน์เข้ามาแต่สงขลาจนวันนี้กี่วันมาแล้ว พระนรินทร์กราบทูลว่า ได้ ๒๓ วันมาแล้ว ทรงตรัสว่าการก็พอจะมีบอกข่าวคราวเข้ามาถึงแล้ว ยังหามีเข้ามาถึงให้รู้ไม่ จึงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า ถ้ามันทำเอาสงขลาได้แล้วโดยจะวุ่นอยู่ ไม่บอกเข้ามาได้ ข่าวนอกจะไม่เลื่องลือเข้ามาบ้างเจียวหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ถ้าเมืองสงขลาเสียแล้วบ้านนี้ข่าวก็คงจะเลื่องลือทราบมาถึง รับสั่งว่ากระนั้นสิจะฟังหรือ คนกระจัดกระจายไปทั้งบ้านทั้งเมืองแล้ว มันก็คงจะเลื่องลือเข้ามาบ้าง นี่เห็นจะเป็นว่าด้วยบอกเข้ามาแต่ก่อนว่า อ้ายแขกกำเริบอย่างนั้นอย่างนี้เกินไปเสียแล้ว ภายหลังความจะหาเป็นอย่างบอกไม่ อ้ายแขกมันไม่กำเริบ ที่กำเริบมันก็กลับใจเข้าบ้าง ข้างเมืองนครเล่า บอกเข้ามาก็ว่าจะไม่รอคอยกองทัพกรุง ฯ

แล้ว จะยกลงไปทำ การซึ่งจะยกลงไปทำ ไม่ได้ยกลงไปเหมือนว่าครั้นจะบอกเข้ามาก็กลัวอยู่ ความเห็นจะเป็นอย่างนี้อยู่ด้วยกันเท่านั้นกันเอง จึ่งไม่บอกเข้ามา ไม่พอที่จะพากันตกตื่นใจเลย มันจะกำเริบไปหมดที่ไหนได้ ประเดี๋ยว ๆ ไปอย่างนี้ มันจะไม่เข็ดหลาบลงบ้างเจียวหรือ มันก็เข้ามา ได้จัดแจงว่ากล่าวพึ่งให้ออกไปเมื่อวานซืนนี้ใหม่ ๆ ทีเดียว เจ้าบ้านภารเมือง เมืองสาย เมืองยะหริ่ง เมืองตานีก็ยังอยู่ที่สงขลานั่นเอง มันจะพากันกำเริบไปไหนหมดได้ โดยจะเป็นไปบ้างก็เป็นแต่คนเล็กน้อย ที่มันกวาดเอาครอบครัวไปได้มันจนใจอยู่มันก็ต้องเข้าอยู่เอง ถ้ามันเห็นว่ากองทัพเราทำแข็งแรงอยู่แล้วมันจะไปไหน มันก็คงกลัวกลับผินหน้าพากันเข้าหาสิ้น นี่มีแต่คิดหยอนกลัวมันไปเสียหมด ราวกับอ้ายแขกมันมีมือ ๙ มือ ๑๐ หรืออย่างไร พากันวุ่นไขว่อยู่เปล่า ๆ ทั้งนั้น ไม่เป็นแก้วเป็นการอะไรได้ อ้ายแขกมันมาเท่าไรนักหนา ผู้คนก็มีพอทำอยู่แล้ว จะคิดช่วยกันทำให้พรักพร้อมกันเข้าก็จะได้ มีแต่คิดถือเปรียบกัน ยกกลับไปกลับมาอยู่นั่นเอง ถ้าคิดช่วยกันให้พรักพร้อมจริง ๆ ทัพเมืองนครยกบีดหลังเข้ามาที่หินเหล็กไฟอ้ายแขกจะอยู่สู้รบที่ไหน ก็จะพากันเลิกไปหมดสิ้น อะไรก็ไม่ได้สักอย่างหนึ่งดูเลวเต็มที ทำกับมันไปไม่ได้แล้ว ก็บอกแก้ตัวเข้ามาเปล่า ๆ ว่าอ้ายแขกมันกำเริบ มีคนมาเท่านั้นเท่านี้ คราวจะคิดเกณฑ์เอาการงานแล้วก็ว่าแขกไทรมีน้อย คราวอย่างนี้แล้วก็ว่ามีมาก เข้ามาถึงสี่พันห้าพัน น่าเกลียดน่าชังนักหนา แล้ทรงตรัสกับท้าวพระกรุณาว่า จำนวนคนที่จะยกออกไปครั้งนี้หกพันเศษ กับคนนครสงขลาด้วยกัน ถามพระยาเพชบุรีเขาเมื่อเช้า เขาก็ว่า คนไปถึงหมื่นเศษพอทำอยู่แล้ว

ว่ากระไรเล่า พระยามหาอำมาตย์ พระยาเทพ พระยาพิพัฒน์ ก็นั่งอยู่ด้วยกันได้ยินหรือไม่ พระยามหาอำมาตย์กราบทูลว่าทราบอยู่ พระยาเพชรบุรีว่าคนออกไปนั้นก็มากพอทำอยู่แล้ว จึงรับสั่ง ๆ ท่าวพระกรุณาว่าคิดไถ่ถามพระยาเพชรบุรีดูเถิด เขาเป็นคนเข้าใจเคยไปรบกับแขกอยู่การงานอย่างไรเขาก็รู้อยู่สิ้น แล้วทรงตรัสกับกรมหลวงรักษ์รณเรศว่าฟังดูการบ้านเมืองข้างปากใต้ทุกวันนี้ ดีแต่คิดหาเงินหาทอง จะเอาผลประโยชน์ใส่ตัวไว้ให้มั่งมีไปเสียหมดเท่านั้นกันเอง การที่จะคิดทำทัพศึกรักษาบ้านเมือง ไว้ชื่อไว้หน้านั้นไม่มีเลย ทำอย่างนี้นานไปการวิชาทัพศึกก็จะเสื่อมสูญไปเสียสิ้น จะหาคนรู้การทัพการศึกก็จะไม่มีจะหมดคนลงทุกชั้น ครั้นหมดคนรู้การทัพศึกลงแล้วคราวมีทัพศึกมาก็จะคว้าไขว่เปล่า ๆ ทั้งนั้น แต่จะหาคนยิงปืนเป็นสักคนหนึ่งก็จะไม่มี ลงจนชั้นนี้แล้วที่ไหนจะเป็นบ้านเป็นเมืองไปได้ มันก็รำเอายับเยินไปเป็นบ่าวมันเสียสิ้น แล้วทรงตรัสเล่าเรื่องการซึ่งสิ้นคนทำทัพศึกในพงศาวดารลำดับกษัตริย์มาจนถึงกษัตริย์แผ่นดินกรุง ๆ ซึ่งเสียกับพม่า เป็นใจความว่าครั้งพม่ายกเข้ามาตั้งค่ายอยู่วัดแม่นางปลื้มนั้น จะหาคนรู้วิชาปืนยิงปืนเป็นสู้รบกับพม่าก็ไม่มี สูญทแกล้วทหารเสียหมด รับสั่ง ๆ ให้เอาปืนปะขาวกวาดวัดขึ้นไปยิงสู้รบกันที่หัวรอ ต่างคนต่างก็ตกใจตื่นเอาสำลีจุกหู กลัวเสียงปืนจะดังเอาหูแตก ว่ากล่าวกันให้ใส่ดินแต่น้อย ครั้นใส่แต่น้อยกำหนดจะยิง ข้างน่าข้างในก็พากันร้องวุ่นวายเอาสำลีจุกหูไว้ กลัวหูจะแตก รับสั่งก็สั่งให้ผ่อนดินลงเสียให้น้อยลง จะยิงแล้วไม่ยิงเล่าแต่เวียนผ่อนลง ๆ ดินก็น้อยลงไปทุกที ครั้นเห็นว่าน้อยลงพอยิงได้แล้วก็ล่ามชนวนออกไปให้ไกลทีเดียว แต่ไกลอย่างนั้นคนยิงยังต้องเอาสำลี

จุกหูไว้กลัวหูจะแตก ครั้นยิงเข้าเสียงปืนก็ดังพรูดออกไป ลูกปืนก็ตกลงน้ำ หาถึงค่ายพม่าไม่ จึงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า เป็นกระไรรู้หรือไม่ วัดแม่นางปลื้มกับหัวรอนั้นใกล้ไกลกันเท่าไรนักหนา ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ทราบอยู่แล้ว ค่ายที่วัดแม่นางปลื้มกับศีรษะรอก็ตรงกันข้าม รับสั่งว่าสิ้นคนรู้วิชาที่วิชาศึกแล้ว ก็จะเป็นไปอย่างนี้นั่นเอง ฯ

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่ ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๒๓ ค่ำ เพลาเช้า ทรงตรัสถามคุณพิพัฒน์ว่ามีอะไรมาหรือไม่ คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า ไม่มีเรือเข้ามาหามิได้ ทรงตรัสว่าประหลาดนักหนา ทำไมจึงเงียบไปเสียหมดทีเดียว คอยฟังข้างสงขลาอีกสักทีหนึ่งเท่านี้แหละไม่ได้ความเอาเลย จึงทรงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า เป็นกระไรคิดจัดแจงเรือแพแล้วหรือ จะเอาเรือไปเท่าไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าเรือรบนั้นคิดจะเอาไปหมด จัดแจงทำอยู่ยังหาแล้วไม่ ตรัสถามว่าก็เรือที่ยืมลูกค้านั้นได้มาเท่าไร พระยาโชฎึกกราบทูลว่าได้มา ๒๐ ลำแล้ว ทรงตรัสว่าทั้งเรือรบเรือยืมเท่านั้นมันจะพอคนออกไปหรือ ยังจะได้เรืออยู่ที่ไหนบ้างเล่า พระยาโชฎึกกราบทูลว่า เรือที่จะยืมนั้นก็สิ้นอยู่แล้ว รับสั่งว่าได้เรือสำเภาเล็ก ๆ ที่ไหนสักลำหนึ่งสองลำแต่พอออกไปส่งกันให้หมดได้ก็จะดี เอาเรือง่วนเส็งไปสักลำหนึ่งก็จะได้ ชื้อแต่หลังคาเขาหลังคาเราไม่ชื้อลงก่อนเล่า พระยาโชฎึกกราบทูลว่า เรือจะยังมีอยู่ก็แต่เรือไหหลำข้างนอกอยู่ ๖ ลำ ๗ ลำ รับสั่งว่าเรือเขาข้างนอกจะเอาของเขาอย่างไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า เรือรบที่เมืองสมุทรมีอยู่ ๒ ลำก็เอาขึ้นมาจัดแจงทำอยู่แล้ว

คิดดูทั้งเรือรบนคร เรือกำปั่นแปลง เรือรบมีชื่อ ก็เห็นจะพอ แต่คนกองเพชรบุรีนั้นว่าคนเหลือเรืออยู่ ๔๐๐ จะเข้ามาลงเรือที่กรุง ฯ จึงรับสั่ง ๆ ว่า ดูแลจัดแจงเข้าเถิด การก็จวนอยู่แล้ว พระยาเพชรบุรีเขาจะไปลงเรือข้างนอกก็ขับให้ออกไปเถิด เขาจะได้ไล่มันเข้ามาลงเรือที่กรุง ฯ อย่าพากันนิ่งทำโยเยเสีย วันนี้ก็ ๑๓ ค่ำแล้ว ยังกี่วันมิเล่า ประเดี๋ยวก็จะ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ถึงแรม ๗ ค่ำโปกเข้า ถ้าไม่ได้ไปแรม ๗ ค่ำแล้วก็จะไปติดตรุษติดถือน้ำอยู่ จะไปได้ก็ราวเดือน ๕ ถ้าตกลงจนเดือน ๕ แล้วลมจะจัดกล้าขึ้น จะไปก็จะยากลำบากอยู่กลางทะเล จะหาทันที่ทันการไม่ ดูจัดแจงเข้าเถิด โดยไปไม่ทันวันแรม ๗ ค่ำแล้ว ก็คิดให้แต่ทัพพระยาเพชรบุรีเขาล่วงออกไปก่อนพลาง ให้ได้ไปในวันแรม ๗ ค่ำได้นั่นแหละดี ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำ ทรงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า เป็นกระไรได้จัดแจงคิดผู้คนลงเรือบ้างแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่าได้จัดแจงลงไว้บ้างแล้ว แต่ยังคอยคนอยู่ ยังหามาถึงพร้อมกันไม่ ถ้ามาถึงพร้อมกันแล้ว จึงจะจัดแจงให้ลงเรือ รับสั่งว่าคอยมันว่ากระไร จัดแจงเรือกะไว้เสียให้พอว่าเป็นเรือของคนนั้นคนนี้เสียทีเดียว มันมาถึงแล้วก็ชี้ให้ ๆ ก็จะแล้ว จะให้มันมาถึงก่อนแล้วจึงจะหาเรือส่งให้นั้นจะหาทันกันที่ไหน จะไปก็จะไม่พรักพร้อมกัน แล้วตรัสถามว่า ยังขัดอะไรอยู่บ้าง ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จะขัดอยู่ก็แต่ต้นหนไต้ก๋งหามีลงเรือนายทัพนายกองไม่ จึงรับสั่งว่า ทำไมนายท้ายนายใบที่ปากน้ำก็มีอยู่ว่ากระไรเล่า ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า นายท้ายนายใบนั้นหาได้เกณฑ์ออกไปไม่ รับสั่งว่าอย่านิ่งเสีย ดูว่ากล่าวขอเอาออกไป เป็นผู้จะไปแล้วจะขัดสน

สิ่งไรก็ต้องจัดแจงว่ากล่าวให้เขาส่งเสียออกไป จะให้ใครจัดแจงเล่า จะให้พระนรินทร์มันจัดแจงหรือ หรือจะให้พระยาเทพ หรือจะให้พระยาพิพัฒน์จัดแจง ก็มีมานั่งเห็นหน้าอยู่ด้วยกันเท่านี้แหละว่ากระไร จะให้จัดแจงก็ว่าไป แล้วรับสั่งว่า ใครจะจัดแจงเล่า จัดแจงเอาเองเถิด จะเอาสิ่งไรก็เอาไป ใครจะมาขัดขวางไว้ได้ แล้วตรัสถามว่า ที่ข้าวปลานั้นเป็นกระไร ได้บรรทุกเรือลงบ้างแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ได้จัดให้เรือหลวงภิมุขมนตรีลำหนึ่ง เรือขุนสาลีพิทักษ์ลำหนึ่ง พระธัญญาบริบาลลำหนึ่ง หลวงกระยาบริบูรณ์ลำหนึ่ง ไปรับบรรทุกอยู่ ๔ ลำแล้ว ว่าข้าวที่กรุงเทพ ฯ นั้นมีอยู่น้อย ยังให้คนขึ้นไปเอาข้าวที่กรุงเก่าอยู่ จึงตรัสถามว่า คิดเอาข้าวไปคราวนี้เท่าไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า รับพระราชทานเอาไป ๕๐๐ ทรงตรัสถามว่า ข้าวถึง ๕๐๐ จะบรรทุกเรือ ๔ ลำไปหมดหรือ เรือจุลำละเท่าไร จะบรรทุกไปอย่างไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จะรับพระราชทานบรรทุกออกไปครั้งนี้ไม่ถึง ๕๐๐ หามิได้ จะบรรทุกไปตามกำลังเรือจุลำละ ๗๐ เกวียน ๘๐ เกวียน แต่พอไป ทรงตรัส เออ ว่าอย่างนั้นก็ว่า ฟังดูว่าจะเอาไป ๕๐๐ เกวียน เล่นเอาตกพระทัยทีเดียว ทำไมกับข้าว ๕๐๐ เกวียนเท่านั้นไม่ว่าดอก มิใช่จะหวงกันไม่ให้เอาไปเมื่อไรมี กลัวจะเอาไปไม่ได้เอง ถ้าผ่อนปรนเอาไปเป็นคราว ๆ อย่างว่าแล้วก็ไปได้ ออกไปถึงแล้วก็ให้มันกลับเข้ามาเอาออกไป แล้วตรัสถามว่า คิดเอาข้าวไป ๕๐๐ จะไปกินได้กี่เดือน ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า คิดให้รับพระราชทานไปจนเดือนสิบ ทรงตรัสถามว่า กินไปจนเดือนสิบ คิดแต่ข้าว ๕๐๐ หรือ ๆ คิดทั้งเสบียง

กองทัพด้วย ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า คิดทั้งเสบียงกองทัพ ทรงตรัสถามว่าเสบียงบวกกันคนละเท่าไร มันจะไปกินได้กี่เดือนจึงจะหมดเสบียง ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า บวกเสบียงกันคนละ ๕ ถัง คิดวันละทนาน รับพระราชทานได้ ๓ เดือนจึงหมดเสบียง แล้วทรงตรัสถามว่าจะบรรทุกไปลำละ ๗๐ เกวียน ๘๐ เกวียนนั้น ก็ยังเสบียงมันอีกมันจะใส่ลงไปได้หรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า คิดดูเสบียงที่คนไปก็ไม่มากนักหามิได้ จะใส่ลงก็ ๒ เกวียน ๓ เกวียนเท่านั้น จึงทรงตรัสว่า กรมนาก็ไม่มีใครมา จะถามด้วยข้าวว่าได้บรรทุกลงบ้างแล้วหรือยังก็ไม่รู้ ขึ้นไปเอาข้าวก็ขึ้นไปถึงกรุงเก่า เมื่อไรจะได้ข้าวมาบรรทุก วันนี้ก็ขึ้น ๑๓ ค่ำแล้ว ประเดี๋ยวก็จะ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ถึงแรม ๗ ค่ำเข้า แต่พากันโยเยอยู่อย่างนี้เมื่อไรจะออกไป จึงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า จะไปได้วันแรม ๗ ค่ำหรือจะเหลื่อมไป ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ไม่เหลื่อมหามิได้ รับสั่งว่า ไม่ว่าดอก จะเหลื่อมไปก็ตามสุดแต่ไปเมื่อไรก็ได้ทำมันเมื่อนั้น ไปเดือน ๕ ก็ได้ทำในเดือน ๕ ไปจนถึงเดือน ๖ เดือน ๗ ก็ได้ทำในเดือน ๖ เดือน ๗ นั่นแหละ แต่ว่าจะไปยากลำบากอยู่เอง ตกลงจนเดือน ๕ แล้วลมก็จะจัดกล้าขึ้นจะไปไม่สะดวก จึงตรัสถามว่า ที่ปืนที่ผานั้นจะเอาไปเท่าไร จะเอาปืนอะไรไป ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จะรับพระราชทานปืนจ่ารงค์หลังช้าง กับปืนรายแคมไปสัก ๓๐ บอก รับสั่งว่าจะเอาปืนจ่ารงค์หลังช้างไปทำไม จะเอาขึ้นหลังช้างไปยิงค่ายอ้ายแขกหรือ ปืนจ่ารงค์หลังช้างเป็นปืนสั้นไม่ดีดอกที่นี่ก็มีอยู่น้อย เอาไว้สำหรับทัพบกทัพฝั่งข้างนี้บ้าง ปืนข้างนอกอยู่ที่นครที่สงขลาที่พัทลุงก็มีพออยู่แล้ว จะเอาไปทำไมถึง ๓๐ ถึง ๔๐ จะ

เอาไปก็ดูเอาไปแต่พอใช้สอยเถิด ปืนจ่ารงค์ก็มีหลายชนิดเลือกดูให้ดี จะเอาไปยิงค่ายคูอย่างนี้ ก็รักข้างปืนยาวนั่นแหละมันส่งลูกไปไกลได้ จะเอาปืนหลังช้างไป ก็เอาไปแต่บอกหนึ่งสองบอกยิงสู้ปืนยาวหาได้ไม่ แต่ปืนรายแคมนั้น จะเอาปืนสำหรับเรือไปบ้าง ก็เอาไปแต่พอกันสลัดศัตรูกลางทางเถิด ไปอย่างนี้สลัดศัตรูมันก็ไม่อาจเข้ามาดอก จะเอาไป ขึ้นบกใส่ช้างอย่างนี้ รักปืนยาวคาบศิลาอย่างที่ซื้อขึ้นใหม่นั่นแหละดี เอาใช้เป็นรายแคมไปก็ได้ ถึงแล้วก็เอาใส่หลังช้างไปบกเห็นจะดี แต่การจัดแจงปืนอย่างนี้ต้องเลือกดูลำกล้องกับกระสุนปืนให้ได้กันออกไปยิงจึงจะดี ปืนจ่ารงค์ก็มีหลายชนิด แต่หาเหมือนกันไม่ ดูเลือกเอาเถิด ถ้ากระสุนกับลำกล้องไม่ได้กันแล้วยิงก็ขัดเสียไป ลูกปืนก็หาออกไปไกลไม่ ดูจัดแจงให้ดี แลการซึ่งจะออกไปอย่างนี้ก็อาศัยแก่รี้พลเครื่องศัสตราวุธเสบียงอาหารพรักพร้อมจึงจะทำได้ ฯ

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ หาได้ทรงตรัสราชการเมืองไทรไม่ ฯ

๏ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เพลาค่ำ พระยาสงขลาบอกว่าให้ขุนจิตรใจรักษ์ถือเข้ามาถึงกรุง ฯ ทรงทราบแต่ฝ่ายข้างมหาดเล็กนั้นแล้ว เสด็จขึ้นพระแท่น ทรงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า บอกเข้ามาว่ากระไรบ้าง เจ้าคุณหาบนกราบทูลใจความว่า พระยาสงขลาได้จัดให้หลวงไชยสุรินทร์คุมคน ๕๐๐ ออกไปตีอ้ายแขกที่ป่าบอนแตก ตั้งประชิดรบกับอ้ายแขกอยู่ที่บ้านนา ณ วันเดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ อ้ายแขกร้อยคนเข้าเผาบ้านขมิ้น วกหลังจะเข้าตีทัพหลวงไชยสุรินทร์ ๆ ถอยทัพมาถึงปลักแรด อ้ายเจ๊ะหมัดยิหวายกตามหนุนอ้ายแขก ๑๐๐ คนมาพันเศษ พระยาสงขลาได้จัดคนไทยคนจีนเติมออกไปช่วยหลวงไชยสุรินทร์ ๕๐๐ หลวงไชยสุรินทร์

กับอ้ายแขกสู้รบกันอยู่ข้างทางหินเหล็กไฟทางพาลานั้น พระยาสงขลาเห็นว่าอ้ายแขกจะยกเข้ามาตีตัดหลังได้ จึงให้กองทัพพระยาสายกองทัพพระยายะหริ่งถอยมา อ้ายตนกูอาเกบยกตามเข้าพันเศษ ทัพพระยาสายได้สู้รบกับอ้ายแขก ๆ ตาย ๓๐ คน จับได้มา ๒ คน พระยาสาย พระยายะหริ่ง ตั้งค่ายรับอ้ายแขกที่เขาเก้าเซ่งแห่ง ๑ ที่เขาลูกช้างแห่ง ๑ ที่คลองลำโรงแห่ง ๑ กับว่าหลวงสวัสดิภักดีผู้ช่วยเมืองยะหริ่งออกมาถึงพระยาสงขลาว่า อ้ายแขกไทร กับแขกเมืองหนองจิก เมืองตานี เมืองยะลา เมืองรามันห์ ประมาณคนพันเศษยกมาตีเมืองตานี เมืองยะหริ่ง พวกเมืองยะหริ่งกับพระยาระแงะกับพระยาพิทักษ์ธานีเมืองสายคนสามพันเศษตีอ้ายแขกแตกถอยไปอยู่ประหวันแขวงธานี พระยาระแงะพระพิทักษ์ธานี กำหนดนัดทัพกันจะเข้าตีอ้ายแขก ณ วันเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ ข้อความบอกเมืองสงขลา แจ้งอยู่ในหลวงทิพอักษรเสมียนตราคัดออกมาแล้ว ทรงตรัสว่าเปล่า ๆ ทั้งนั้น สู้มันไม่ได้ก็กลับมาเท่านั้นกันเอง จึงตรัสถามว่า ค่ายที่ตั้งรับมันอยู่นั้นกับเมืองสงขลาใกล้ไกลกันเท่าไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ห่างเมืองสงขลาอยู่สัก ๕๐ เส้น ทรงตรัสถามว่า เห็นเป็นกระไร จะเสียสงขลาหรือไม่เสียเจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ถ้าไม่ทิ้งเมืองแล้วก็ไม่เสีย ทรงตรัสถามว่าเขาคิดรักษาบ้านเมืองทำค่ายคูไว้อย่างไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ทำค่ายล้อมเมืองสงขลาไว้ชั้นหนึ่ง แล้วทำค่ายปีกกากันข้างหน้าเมืองไว้อีกชั้นหนึ่ง ยาวตั้งแต่เตาอิฐไปจนคลองลำโรง ๑๐ เส้นเศษ จึงตรัสถามว่าค่ายปีกกาทำนองชักปีดทางไว้หรืออย่างไร ก็หัวปีกกาข้างโน้นข้างนี้มันจะมีทางเข้ามาได้หรือไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า หัวปีกกาทั้ง ๒ ข้าง

ไม่มีทางเข้ามาได้หามิได้ หัวปีกกาข้างหนึ่งตั้งแต่เตาอิฐริมทะเลสาบไปจดเอาริมคลองลำโรง ชักปีกทางเดียวทีเดียว ทรงตรัสว่า ตั้งปีกกาอย่างนี้ท่านองจะแผ่รายกันรับสู้รบกับมัน ดูบัญญาคิดจัดแจงตั้งค่ายก็ตั้งเอาอย่างนั้น จะตั้งชักปีกกาวงล้อมบ้านล้อมเมืองเข้าเป็น ๒ ชั้น ๓ ชั้นก็จะได้ แล้วตรัสถามว่า มีคนรักษาค่ายปีกกาอยู่เท่าไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่ามีอยู่สองพันแยกกันตั้งรับอยู่ ๔ ค่าย ทางเขาเก้าเซ่งค่าย ๑ ทางปลักแรดค่าย ๑ ทางเขาลูกช้างค่าย ๑ ทางคลองลำโรงค่าย ๑ ชักปีกกาถึงกัน ทรงตรัสถามว่า ค่าย ๔ ค่ายห่างกันเท่าไร มีการร้อนเร็วจะช่วยกันได้หรือ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ห่างกันอยู่ (๑๐) เส้นเศษ ทำทางเดินตลอดถึงกันทั้ง ๔ ค่าย ถ้ามีการเข้ามาผ่อนปรนช่วยกันได้ทุกค่าย ทรงตรัสถามว่า ค่ายทำด้วยไม้ไผ่หรือไม้อะไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ทำด้วยไม้จริง แต่ค่ายที่เมืองสงขลาเสาค่ายใหญ่กว่าค่ายปีกกา รับสั่งว่าไล่เลียงถามมันดูหรู เขาคิดจัดแจงรักษาจะสู้รบกับมันอย่างไร จะรักษาเอาเมืองไว้ได้หรือไม่ พระยาเทพกราบทูลว่า คิดจัดแจงเอาปืนขึ้นใส่ไว้บนหอรบ รับสั่งว่าอย่างไร เอาปืนอะไรขึ้นไปใส่บนหอรบ เอาปืนใหญ่ขึ้นไปใส่ได้หรือ ว่าอย่างนี้ก็ว่าเล่า พระยาพิพัฒน์ช่วยไถ่ถามเขาดูทีเถิด พระยาพิพัฒน์ถามแล้ว กราบทูลว่า พระยาสงขลาคิดจัดแจงจะสู้รบอยู่ ให้เอาปืนหลักขึ้นใส่ไว้บนหอรบ เอาปืนใหญ่ใส่ไว้ข้างล่าง จะรักษาเมืองไว้ให้ได้ รับสั่งว่าก็ใจของมันที่มันเข้ามามันเห็นว่ากระไร จะรักษาไว้ได้หรือไม่ได้ คุณพิพัฒน์ถามแล้วกราบทูลว่า ถ้าอ้ายแขกไม่ยกเพิ่มเติมมาอีกแล้วก็เห็นจะรักษาไว้ได้ ทรงตรัสกับท้าวพระกรุณาว่า มันมีแต่พากันตก

ตื่นใจเสียไปหมดอย่างนี้ ไม่คิดสู้รบเอาเลย พึ่งดูพูดจายังตื่นอยู่ทีเดียว จึ่งตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า อย่างไรเห็นจะรักษาเมืองไว้ได้หรือไม่ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า แต่ก่อนพากันตกตื่นใจอยู่ ครั้นมาตั้งรับเข้าเป็นที่มั่นได้ก็หายตื่นตกใจลงบ้าง เห็จะคิดรักษาเมืองไว้ได้ แล้วตรัสถามว่า มันจะยกเพิ่มเติมมาอีก มันจะเข้ามาทางไหนจัดแจงตั้งค่ายปิดทางไว้อย่านี้ทำรั้วขวากหรือไม่ มันจะแหกค่ายเข้ามาได้หรือ หรือจะมีทางเข้ามาทางไหนได้ ว่ากระไร จะรักษาเมืองไว้ได้หรือไม่ พระยาพิพัฒน์ถามแล้ว กรบทูลว่า ที่หน้าค่ายก็ลงรั้วขวากไว้แล้ว แต่คิดระวังอยู่ทางหนึ่ง กลัวอ้ายแขกจะข้ามฟากไปเผาบ้านคลองลำโรง ได้ตั้งค่ายล้อมบ้านไว้ มีคนรักษาอยู่ ๒๐๐ คน รับสั่งว่า อ้ายนี่มันพูดจาอย่างไรอยู่ น่าเฆี่ยนนักหนาทีเดียว ถามอย่างนี้มันว่าวุ่นไขว่ไปเสียสิ้น ดูไม่หายตกตื่นใจเลย แล้วตรัสถามว่า ที่ทางบ้านเมืองนั้นเป็นอย่างไรอยู่จึ่งตั้งค่ายแยกย้ายกันไป พึ่งดูไม่เข้าใจเอาเลย ที่ค่ายเมืองมีคนรักษาอยู่สักเท่าไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า มีคนอยู่สองพัน ที่แผ่นดินเมืองสงขลานั้นเหมือนหนึ่งรูปสิ้น ข้างหนึ่งเป็นทะเลสาบ ข้างหนึ่งลงทะเล บ้านคลองลำโรงนั้นอยู่ฟากคลองเยืองเมืองสงขลาข้าม เมืองสงขลานั้นอยู่เหมือนหนึ่งพระราชวัง บ้านคลองลำโรงอยู่อย่างคลองบางหลวง อ้ายแขกมันเข้ามาตั้งอยู่อย่างวัดเลียบ ทรงตรัสว่า มันเป็นแต่อย่างนี้ไปทำไมจะกวาดข้ามมาไว้ในค่ายสงขลาเสียไม่ได้หรือ อย่างนี้แล้วก็กวาดมารวบรวมไว้ค่ายเดียวกันก็จะได้ ไม่พอที่จะตั้งค่ายแยกย้ายกันไปเปล่า ๆ ไปอยู่รักษาอะไรกับคน ๒๐๐ เท่านั้น แล้วตรัสถามว่า ได้เอาปืนใหญ่ออกไปยิงสู้รบมันที่ค่ายปีกกาบ้างหรือไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ได้เอาไปยิงที่เขาลูกช้างบอกหนึ่ง ถูกอ้ายแขกตายหลายคน อ้ายเจ๊ะหมัด

ยิหวาผ่อนเร่ทัพมาช่วย อ้ายตนกูอาเกบตรวจคนอยู่ที่น้ำกระจาย รับสั่งว่าทำไมจะเอาไปยิงมันให้หลายบอกไม่ได้หรือ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าที่เขาลูกช้างเป็นเขาเล็กมีทางจำเพาะขึ้นไป เป็นที่ลาดกว้างอยู่ ๔ ศอกพอวางปืนยิงได้อยู่บอกเดียวเท่านั้น รับสั่งว่า สติปัญญาที่จะคิดคัดศีลาฤๅทำร้าน จัดแจงเอาปืนขึ้นไปยิงให้หลายบอกกเท่านี้ก็ไม่ได้ น่าแค้นพระทัยนักหนา อ้ายแขกมันก็เป็นแต่ลูกเล็ก มันยังคิดการงานคนถูก ผ่อนเร่มาช่วยกันทำพรักพร้อมได้ ถูกมันวกตัดหลังเข้าครั้งไรก็หนีมันมาทุกครั้ง การที่จะคิดรบสู้กับมันก็มีแต่กลัวมันตัดหลังไปเสียหมด จะคิดแต่งกองออกซุ่มคอยตีตัดหลังเหมือนมันเข้าบ้างสักครั้งหนึ่งก็ไม่มี ถอยทัพมาก็มาเอาอย่างนั้น ทำไม่มีชั้นเชิงทัพศึกเอาเลย โสโครกสมมนักหนา พูดถึงคนหัวไม่มีแล้วให้เจ็บแค้นไปทีเดียว ข้างนครเล่าเขาบอกขอทัพมาช่วยถึง ๒ ครั้ง ก็ว่าจะคอยพระเสนานุชิต พระวิชิตสรไกรก่อน ขัดด้วยเสบียงอาหารอยู่ เป็นไปแต่อย่างนี้เสียสิ้น ไม่พอที่พอทางเลย ถ้าจะคิดช่วยกันยกมาพาดหลังอ้ายแขกเข้าสักทีหนึ่ง มันจะอยู่ได้ที่ไหน มันก็จะเลิกไปสิ้น เป็นแล้วกันเท่านั้น นี่ไม่คิดช่วยเหลือกันเข้าเลย มีแต่ถือเป็นหน้าที่กันเสียจะคิดยกไปข้างไหนก็ไม่ยกไปข้างหนึ่ง ก็วุ่นไขว่อยู่เปล่าๆ ทั้งนั้น แล้วทรงตรัสว่า พังงูข้างเมืองสาย เมืองยะหริ่ง เมืองระแงะนั้น มูลนายเขาก็มั่นคงดีอยู่หมด ผู้คนเขาก็จัดแจงมาช่วยกันได้ถึงสองพันสามพัน รบสู้ตีอ้ายแขกแตกไปได้ ยังกำหนดนัดกันจะติดตามตีอ้ายแขกที่ประหวันอีก พังงูเขาดีกับพวกสงขลามาก สงขลาดีแต่จะไปเตือนให้คนอื่นเขารบ ถึงทีตัวแล้วก็ไม่ออกไปรบเหมือนเขาได้ ให้แต่แขกออกไปรบ จะจัดกรมการมีชื่อเสียงออกไปรบด้วยกับเขาก็ไม่มี เดี๋ยวนี้คิดรบสู้ประการใด ก็ได้แต่

แขกทั้งนั้น ถ้ามูลนายมันมั่นคงอยู่อย่างนี้แล้ว อ้ายแขกที่เปนขบถไปบ้างเล็กน้อยนั้น มันเห็นนายยกมา มันจะเปนไปที่ไหนได้ มันก็คงกลับเข้าหาสิ้น แล้วตรัสถามว่า อ้ายแขกมันยกเข้ามา มันเอาข้าวที่ไหนมากินพอกัน มันตั้งยุ้งตั้งฉางรวบรวมส่งเสียกันมาฤๅอย่างไร เจ้าคุณหาบนให้ซักถามขุนจิตรใจรักษ์แล้วกราบทูลว่า ไม่มียุ้งไม่มีฉางหามิได้ มีอยู่แต่ข้าวที่บ้านซึ่งอ้ายแขกตีได้ ขนเอาไปแจกจ่ายกันกิน ทรงตรัสว่า ก็ว่ามันจุดเผาบ้านเรือนเสียหมดแล้ว มันเอาข้าวที่ไหนมาแจกจ่ายกันเล่า พระยาพิพัฒน์ถามมันดูหรู พระยาพิพัฒน์ถามแล้วกราบทูลว่า บ้านซึ่งอ้ายแขกตีได้นั้น อ้ายแขกให้ขนข้าวแจกจ่ายกันแล้วจึงจุดเผาเสีย ตรัสถามว่า ก็ข้าวที่ในนานั้นว่ากระไรมีอยู่หรือไม่ คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า ช้าง โค กระบือ กองทัพยกมาก็เหยียบยับเยินรับพระราชทานเสียหมด ทรงตรัสว่า ก็ข้าวเท่านั้นพอกันกินหรือ คนมันทั้งกองทัพจะพอเลี้ยงกันกินได้ที่ไหนจับอ้ายแขกมาถามเล่า ก็ไม่ถามถึงข้าวปลาเลย จะใครรู้ว่ามันตั้งยุ้งตั้งฉางส่งเสียกันมาหรืออย่างไรก็ไม่รู้ แล้วเจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ข้าวที่สงขลาก็ขัดสน เข้ามาครั้งนี้ก็ให้มาขอรับพระราชทานบรรทุกออกไป ๒ ลำ ทรงตรัสว่า มาขอบรรทุกออกไปถึง ๒ ลำ จะเอาใส่เรือไปนอนกินอยู่ที่เกาะดอกกระมัง จึงตรัสถามเจ้าคุณหาบน ถามท้าวพระกรุณาว่า เปนกระไร เห็นจะหนีหรือไม่หนี ถ้าหนีแล้วจะข้ามมาได้ที่ไหน เจ้าคุณหาบน ท้าวพระกรุณา กราบทูลว่า เห็นจะไม่หนี รับสั่งว่าถามมันดูหรูว่ากระไร จะหนีทิ้งเมืองเสียฤๅไม่ทิ้ง คุณพิพัฒน์ถามแล้วกราบทูลว่า ไม่หนีหามิได้ คิดจะรบสู้เอาเมืองเปนโลง รับสั่งว่าเออ คิดอย่างนั้นบ้างแล้วก็ถูก มันจะเข้ามาทำถึงบ้านถึงเมืองที่ไหนได้ ปืนใหญ่ปืนโตก็มีอยู่มาก มันเข้ามาแล้ว

ยิงโครมเดียวก็จะพากันวิ่งไปหมด คิดมั่นได้อย่างนี้แล้วสงขลาก็ไม่เสีย ฯ

๑ ครั้นณวันเดือน ๔ แรมค่ำ ๑ เพลาเช้า ทรงตรัสเล่าซึ่งความเมืองสงขลาบอกเข้ามาให้เจ้าคุณผู้ใหญ่ฟัง แล้วทรงตรัสว่าไม่พอที่พอทางเอาเลย ที่พนครก็พากันนิ่งเสียไม่คิดช่วย ถ้าคิดยกมาช่วยกันทุบหลังมันเข้าสักที่หนึ่งก็จะแล้วทีเดียว นี่เป็นอย่างนี้ไปเสียหมด ข้างสงขลาเล่าจะคิดรบสู้กับมัน ถูกมันตัดหลังเข้าครั้งไรก็วิ่งมาทุกครั้ง ที่จะคิดทำตัดหลังเหมือนมันเข้าสักที่หนึ่งก็ไม่มี อ้ายคนอะไรมิรู้ มีแต่วุ่นไขว่อยู่เปล่า ๆ ทั้งนั้น แล้วรับสั่งให้ออกมาดูท้าวพระกรุณาว่า เข้ามาฤๅไม่ พระยาอภัยรณฤทธิ์ให้ออกมาดูแล้วกราบทูลว่า ยังไม่มาหามิได้ รับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า ท้าวพระกรุณาไม่มาแล้ว เจ้าพระยาพระคลังเป็นแทนไปที่เถิด ว่ากระไร คนเอาออกไปแต่กรุง ๆ หกพันเศษ คนที่นคร ที่สงขลาก็ว่ามีอยู่ห้าพัน ออกไปถึงจะเอาได้ฤๅไม่ได้ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าเอาได้ เอาที่นครสามพันเอาที่สงขลาสองพันนั้นคงได้ จึงตรัสถามพระยาเพชรบุรีว่า ๆ กระไร เป็นผู้จะไปจะเอาได้ฤๅหรือไม่ ถ้าไม่ได้จะว่ากระไร จะไปบอกกับนายคิดอย่างไร พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า ออกไปแล้วเห็นจะเอาได้ ถ้าไม่ได้แล้วก็เอาตัวกรมการมาเร่งเอา ทรงตรัสว่า เร่งเอาอะไรกับอ้ายกรมการ คิดอย่างนี้ไม่เป็นแก้วเป็นการได้แล้ว ๆ ตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ออกไปเอาคนข้างนอกได้แล้ว กับคนที่ออกไปก็หมื่นเศษ เป็นกระไร จะพอทำฤๅไม่พอ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าพอ ตรัสถามว่า ก็พอแล้วจะทำไปให้สำเร็จได้ฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ฟังดูอ้ายแขกที่เข้ามาก็มีคนอยู่สามพัน ว่าอ้ายตนกูอาเกบ อ้ายเจ๊ะหมัดยิหวา มา ๒

ทัพเท่านั้น ว่าข้างหลังหามีทัพอีกไม่แล้ว แต่อ้ายตนกูหมัดสอัดตั้งมั่นอยู่ปากน้ำเมืองไทร ดูการก็เห็นพอจะทำแล้วได้ จึงตรัสถามพระยาเพชรบุรีว่า พระยาเพชรบุรีก็เป็นคนเคยได้ไปรบกับแขกรู้การอยู่แล้ว ว่ากระไรคนเราเท่านี้จะพอทำแล้วได้ฤๅไม่ พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า การข้างนอกจะเป็นอย่างไรอยู่ ยังหาทราบไม่ รับสั่งว่า ๆ อย่างนั้นมันก็ไม่รู้แล้วเข้าได้ว่าตามความที่ได้ความเข้ามาอย่างนี้แหละ กับคนเท่านี้จะพอทำเอาแล้วได้ฤๅไม่ พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า การข้างแขก ๕ หัวเมือง (๑) จะเป็นอย่างไรอยู่ก็ไม่ทราบ ถ้าเข้าเกลี้ยกล่อมอ้ายแขกแล้ว ก็จะต้องคิดข้างทางนี้บ้าง ทรงตรัสว่าพระยาเพชรบุรีพูดจายังหารู้การอย่างไรไม่ เมื่อไม่เข้ามาฟังเอาเลย เมื่อคืนนี้เขาบอกเข้ามาว่า พวกเมืองสาย เมืองยะหริ่งเมืองระแงะสามพัน ยกเข้าตีอ้ายแขกไทรแตก ไปตั้งอยู่ประหวันแขวงตานี เขากำหนดนัดทัพกันจะเข้าตีอีก ฟังดูมูลนายเขาก็มั่นคงดีอยู่หมดทั้งนั้น ก็เมื่อไม่รู้ไม่ฟังอะไรเลย พูดกันมันจะถูกฤๅ แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ว่าเอาเป็นทำแล้วไปได้เสียทีหนึ่งก่อนเถิด จะได้สั่งเสียการไปให้ตลอดทีเดียวว่ากระไร ทำเมืองไทรได้แล้วจะทำอย่างไรต่อไป จะทิ้งแผ่นดินไว้ว่างเปล่าอยู่อย่างนั้นฤๅ ฤๅจะให้เขาเช่า ไหน ๆ ก็คงจะมีคนไปอยู่ แต่ที่จะให้อยู่เหมือนอย่างเดิมอย่างนั้น อย่างนี้ไม่ได้แล้ว ถ้าจะให้อยู่ก็ต้องเอาคนอื่นเข้าไปอยู่จึงจะได้ จะเอาใครไปอยู่รักษาได้ คิดไปเสียให้เสร็จทีเดียว อย่าให้ต้องทวนไปทวนมาถามเลย เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าที่เมืองไทรนั้นเป็นที่อู่น้ำอู่ข้าว คงจะมีคนมาอยู่ ที่จะว่างเปล่านั้นไม่ว่างหา

(๑) แขก ๕ หัวเมือง หมายความว่ามณฑลปัตตานี ๗ หัวเมือง กับเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู คือหัวเมืองแขกบรรดาที่อยู่หน้าใน

มิได้ ถ้าจะคิดให้ออกไปอยู่รักษาแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ จะต้องเอาแขกไปอยู่รักษา รับสั่งว่าถูกแล้ว จะเอาแขกไปรักษา จะเอาแขกที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า จะต้องรับพระราชทานดูไปก่อน ถ้าเห็นผู้ใดมีความชอบในราชการคราวนี้แล้ว ก็จะรับพระราชทานเอาผู้นั้น รับสั่งว่า ไม่ว่าจำเพาะแขกที่ไหนแล้วสุดแต่เป็นแขกจะเป็นแขกไทรแขกอะไรของใคร ได้ใช้สอยเห็นดีมั่นคงแล้ว ก็เอามาตั้งขึ้นให้มันไปอยู่รักษาไว้ ถ้าคิดหาคนที่พวกมากอยู่ข้างในไปได้แล้วเห็นจะดี แล้วทรงตรัสว่า คิดมาได้มากเกือบจะแล้วอยู่แล้ว ได้คนไปรักษาแล้วจะให้ขึ้นกับใคร ถ้าขึ้นกับใครแล้ว มีการมาจะไปช่วยกันได้ฤๅไม่ได้ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า จะให้ขึ้นกับเมืองนคร การก็เป็นถึง ๒ ครั้งมาแล้ว ครั้งนี้จะให้ไปขึ้นอีก การก็แตกร้าวกันอยู่ ใจแขกก็จะไม่ยอมไป จะให้ไปขึ้นเมืองสงขลา ก็จะคิดรักษาช่วยกันไม่ได้ ก็ให้มาขึ้นกรุง ฯ เสียทีเดียว รับสั่งว่าขึ้นนครขึ้นสงขลาไม่ได้แล้ว ให้มาขึ้นกรุง ฯ ก็ถูก แล้วทรงตรัสถึงท้าวพระกรุณาว่า ทรงคอยอยู่ก็ไม่เห็นเข้ามา จึงรับสั่ง ๆ เจ้าคุณผู้ใหญ่ สั่งเจ้าคุณหาบนว่า ช่วยกันคิดปรึกษาหารือไต่ถามเข้าเสียให้พร้อมกัน คนที่ยกออกไปกับคนข้างนอกจะพอทำฤๅไม่พอ ถ้าเห็นว่าไม่พอแล้ว จะได้คิดเพิ่มเติมให้ออกไปให้พอ ทำเสียให้แล้วทีเดียว แล้วรับสั่ง ๆ พระยาเพชรบุรีว่าอย่าเพิ่งออกไป คอยฟังปรึกษาหารือเสียให้ตกลงกันก่อนจึงออกไป แล้วทรงตรัสถามว่าพระยาไชยาเก่านั้นไปอยู่ข้างไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ไปอยู่รักษาค่ายปึกกา ตรัสถามว่า พระยาสงขลาออกไปอยู่ด้วยฤๅไม่ คุณพิพัฒน์กราบทูลว่า ไม่ได้ออกไปอยู่หามิได้ เป็นแต่ไปดูแลแล้วกลับเข้ามาอยู่ที่ค่ายเมืองทรงตรัสว่า ออกไปดูแลอะไร จะคิดเอาปืนใหญ่ออกไปยิงมัน

แต่สักทีหนึ่งก็ไม่ได้ คอยทัพใหญ่เขาเถิด ทัพใหญ่เขาออกไปถึงแล้วก็จะอ้อแอ้เข้ามาคิดแก้ตัวเท่านั้นเอง พระยาเพชรบุรีก็เป็นพรรคพวกชอบกันอยู่แล้ว พระยาสงขลาเป็นคนมีเงินมีทอง ก็จะมาสู่หาเอาเงินเอาทองเป็นกำนัลยัดเยียดให้พระยาเพชรบุรีช่วยว่ากล่าว พระยาเพชรบุรีก็จะเอาความไปบอกกับนาย พาให้นายอ้อแอ้ตามกันอยู่แล้ว ก็เห็นจะเสียการเสียงานจริงไม่เป็นแก้วเป็นการอะไรได้แล้ว ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำ ทรงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ปรึกษาหารือไถ่ถามกันตกลงอย่างไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ได้ปรึกษาเจ้าพระยาบดินทรเดชา ท้าวพระกรุณา พระยาเพชรบุรี พร้อมกันเห็นว่า ที่ข้อจะตั้งเมืองไทรนั้น จะรับพระราชทานฟังดูการทำเสียให้แล้วก่อน ถ้าเห็นว่าควรจะเอาผู้ใดได้จึงจะจัดแจงตั้งขึ้นรับสั่งว่านิ่งอยู่ จะทรงตรัสกับกรมหลวงรักษ์รณเรศก่อน จึงทรงตรัสว่าไม่พอที่เอาเลย ถ้าทัพนครยกมาช่วยเหลือกันแล้ว การจะเป็นได้ที่ไหนถึงอย่างนี้ ดูแผนที่ ๆ เมืองสงขลาเล่าก็มั่นคงนักหนา อ้ายแขกจะเข้ามาทำได้ก็แต่ข้างหน้าเมืองทางเดียวเท่านั้น ถ้าคิดรับรบสู้อยู่แล้ว ถึงอ้ายแขกมันจะมาสักเท่าไรก็สู้ได้ กลัวแต่มันจะไม่คิดสู้นั่นแหละเป็นอันจนใจทีเดียว แล้วรับสั่ง ๆ ให้คุณพิพัฒน์เอาแผนที่เมืองสงขลาไปถวายกรมหลวงรักษ์รณเรศ ครั้นคุณพิพัฒน์เอาแผนที่มา รับสั่ง ๆ ว่าให้ท้าวพระกรุณา ให้เจ้าพระยายมราชดูเสียให้เข้าใจ ออกไปจะได้คิดรับรบสู้กับมันจึงทรงตรัสว่า ดูแผนที่บ้านเมืองแล้วไม่น่ากลัวเอาเลยถึงมันจะเข้ามาสักเท่าไรก็ทำไม่ได้ แล้วทรงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่าคิดดูให้ดี เป็นผู้จะออกไปทำกับมันแล้ว เป็นกระไร คนข้างนอกมีอยู่ห้าพันออกไปถึงแล้วจะเอาได้ฤๅไม่ได้ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ถ้ามีแล้วก็

เอาได้ รับสั่งว่า อย่าว่าอย่างนั้นว่าเอาเป็นมั่นนั่นแหละ ว่ากระไรเจ้าพระยาพระคลัง ทั้งนครทั้งสงขลาจะเอาคนห้าพันไม่ได้เจียวฤๅ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าเอาที่นครสามพัน ที่สงขลาสองพันนั้นคงได้ จึ่งตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า ๆ กระไรจะไปเอาได้ฤๅไม่ได้ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่าเอาได้ ทรงตรัสถามว่าถ้าไม่ได้จะว่ากระไร พูดกันเสียก่อน ว่าแต่เอาได้ ๆ ออกไปถึงแล้วจะไม่ได้เหมือนว่าจะทำอย่างไร จะบอกเข้ามาฤๅ ๆ จะว่ากระไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ถ้าเอาไม่ได้โดยดี ก็ต้องรับพระราชทานเอาโดยร้าย ทรงตรัสว่าเออ ว่าอย่างนั้นแล้วก็คงได้ เอาได้แล้วเป็นกระไรกับคนข้างนอกจะพอทำหรือไม่พอ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่าพอ ทรงตรัสถามว่า ก็พอแล้วจะทำเอาเมืองไทรได้หรือไม่ได้ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า การข้างนอกยังหาเห็นว่าอย่างไรไม่ รับพระราชทานออกไปถึงเห็นการเข้าแล้วความจึงจะเป็นแน่ รับสั่งว่าอย่าว่าอย่างนั้นไม่เอา ถ้าว่าอย่างนั้นแล้วก็ออกไปเปล่า ๆ หาเป็นงานเป็นการอะไรไม่แล้ว ออกไปถึงก็จะต้องรอคอยฟังการก่อน ถ้าได้ความแล้วจะบอกเข้ามา กว่าข้างนี้จะบอกออกไป ทางก็ไกลถึง ๑๕ วัน ๑๕ วัน เวียนกันอยู่แต่อย่างนี้แล้วก็เต็มที่ การไกลอย่างนี้ก็ต้องว่ากล่าวสั่งเสียไปเสียให้เสร็จทีเดียวจึงจะได้ ว่ากระไรเจ้าพระยาพระคลัง ฉันเป็นเจ้าแผ่นดินต้องว่ากล่าวอยู่เอง แม่ทัพนายกองก็เป็นผู้รักษาแผ่นดินด้วยกัน ถ้าออกไปทำไม่ได้แล้วจะไปเอาแก่ใคร ฉันก็ต้องวิวาทโกรธขัดใจเอานั่นแหละ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าฟังดูคำให้การอ้ายแขกซึ่งจับได้ ถามเข้ามานั้นก็ว่าข้างหลังทัพอ้ายแขกไม่มีกองทัพหามิได้ มีอยู่ที่ปากน้ำเมืองไทร อ้านตนกูหมัดสอัดตั้งมั่นรักษาอยู่ ทรงตรัสว่า มันจะรักษาอยู่คนสักกี่มากน้อย จะมีอยู่ก็สักพันหนึ่งสองพันเท่านั้น ว่ากระไรพระยาเพชรบุรี เป็นคนเคยรู้การอยู่แล้ว เป็น

กระไรคนถึงหมื่นเศษจะทำเอาเมืองไทรได้หรือไม่ได้ พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า การข้างนอกยังหาทราบความเป็นแน่ไม่ ทรงตรัสว่าแน่ไม่แน่ความก็บอกเข้ามาอย่างนี้แหละ คิดไปตามความว่า อ้ายแขกก็เท่านั้น เราก็เท่านี้จะทำเอาฤๅไม่ได้ พระยาเพชรบุรีนิ่งอยู่ จึงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่าพูดกันนี้ยังหาได้ครึ่งไม่อีก เป็นกระไรจะทำเอาได้ฤๅไม่ได้ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ออกไปถึงแล้วไม่นิ่งรอคอยอยู่หามิได้ คิดจะทำลงไปให้ถึงเมืองไทรทีเดียว ทำไปพลางดูการไปพลาง ถ้าเห็นการว่าเป็นอย่างไรแล้วจึงจะบอกเข้า มารับสั่งว่าเออ ถ้าคิดอยู่อย่างนั้นก็ไม่ถูกแล้ว ทำลงไปเห็นการว่าฝรั่งมังค่ามันเป็นอย่างไรอยู่แล้ว ก็บอกเข้ามาเถิด เอาทัพใหญ่พี่น้อง (๑) ยกออกไปช่วยกันทุ่มเททำเอาให้แล้วจนได้ แล้วตรัสถามว่า ถ้าทำลงไปไม่ได้จะว่ากระไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จะรับพระราชทานยกเข้าประชิดคิดเคี่ยวทำกับมันไปให้สำเร็จจนได้ ทรงพระสรวลตรัสว่าสาธุ ๆ จำเริญไปเถิด คิดอย่างนี้ได้ดีแล้ว ค่อยสว่างพระทัยลงได้ แต่ทรงคิด ๆ ราชการอยู่จนประทมไม่หลับพระเนตรได้ จะเสวยก็ไม่ลงพระสอทรงขัดเคืองเจ็บพระทัยนัก ออกไปถึงใช้สอยไม่ได้การแล้ว หัวยักษ์หัวมารอยู่ที่ไหนก็ตัดหัวมันเสียเถิด คิดเคี่ยวทำกับมันไปจนได้ จะส่งเข้าเอง คิดทำได้ถึงอย่างนี้แล้วก็คงได้เมืองไทรคืน แล้วกันเท่านั้น จึงทรงตรัสถามว่าก็ได้เมืองไทรแล้วจะให้แผ่นดินว่างเปล่าอยู่ฤๅ ฤๅจะให้เขาเช่า ไหน ๆ ก็คงจะมีคนไปอยู่ จะจัดแจงไปตั้งรักษาไว้ฤๅ ฤๅจะให้ใครไปอยู่รักษา จะให้กลับไปอยู่รักษาเหมือนอย่างเดิม (๒) นั้นไม่เอาแล้ว คิดเสียให้

(๑) ที่ว่าทัพใหญ่พี่น้องตรงนี้ เข้าใจว่าทรงพระราชดำริว่า ถ้าพระยาศรีพิพัฒน์ไปติดขัด จะให้เจ้าพระยาพระคลังยกลงไปอีกทัพ ๑ ด้วยเจ้าพระยาพระคลังเคยเป็นแม่ทัพยกไปครั้งตนกูเดนตีเมืองไทร

(๒) อย่างเดิม ตรงนี้หมายความว่าบุตรเจ้าพระยานครเป็นผู้ปกครองเมืองไทร

เสร็จทีเดียว อย่าให้ต้องทวนกลับไปมาเลย ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ที่เมืองไทรเป็นที่อู่น้ำอู่ข้าว จะต้องให้ไปอยู่รักษา แต่ผู้ซึ่งจะไปรักษานั้น ต้องรับพระราชทานเอาแขกจึงจะได้ แต่จะคิดทำเสียให้แล้วก่อน หาดูคน มีความชอบที่พรรคพวกมาก จึงจะจัดแจงให้ไปอยู่รักษา รับสั่งว่าถูกแล้ว ก็ทรงคิดเห็นอยู่ว่าอย่างนั้น จะเอาแขกไทรฤาแขกอะไรของใครที่ไหน ก็เอามาเถิด สุดแต่เป็นแขกเห็นว่าควรจะตั้งให้อยู่รักษาได้แล้วก็ตั้งขึ้นไว้ ยังติดอยู่อีกนิดหนึ่งก็จะแล้วดอก แล้วตรัสถามว่าตั้งขึ้นไว้แล้วจะให้ไป ขึ้นกับใคร ถ้าขึ้นกับใครแล้ว มีการงานมาจะช่วยกันได้ฤาไม่ได้ ที่จะ ให้เข้ามาขึ้นกรุง ฯ อย่าว่าไม่มีตำรามาแต่ไหนแล้ว ว่ากระไรผู้ใหญ่ ๆ นั่งอยู่ด้วยกันหมด ท่านกรมหลวงรักษ์รณเรศว่าไปก่อน กรมหลวง รักษ์รณเรศกราบทูลว่า ให้ขึ้นกับเมืองนครแขกก็แตกร้าวอยู่ จะให้ขึ้น กับเมืองสงขลาก็พอเย็น ๆ ไปได้ แต่ว่ามีการงานมาจะหาช่วยกันได้ไม่ ทรงตรัสว่า ขึ้นกับเมืองสงขลาเย็น ๆ อย่างไร มีการมามันจะช่วยใครได้ กับอ้ายคนย่าโม่ขี้ขลาดอย่างนี้ แล้วตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ๆ กระไร จะให้ไปขึ้นกับใคร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า จะให้ไปขึ้นนครการก็เป็น ถึง ๒ ครั้ง แตกร้าวกันอยู่แล้ว จะให้ขึ้นกับสงขลา ๆ ก็จะหาช่วยกัน รักษาได้ไม่ตรัสถามว่า ก็ขึ้นนครขึ้นสงขลาไม่ได้แล้วจะให้ไปขึ้นที่ไหน มีอยู่ก็แต่เมืองถลาง ฤาจะให้ไปขึ้นถลาง เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า เมืองถลางนั้นก็ไกล คราวมีการมีงานขึ้นเห็นจะมาช่วยกันหาทันไม่ แล้ว ตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า ๆ ไปดูหรู จะให้ไปขึ้นกับใคร ท้าวพระกรุณา กราบทูลว่า จะให้ไปขึ้นนครการก็เป็นมาแล้ว จะให้ไปขึ้นข้างสงขลาก็ ไม่ได้ ทรงตรัสว่าขึ้นนครขึ้นสงขลาไม่ได้แล้ว จะให้ไปขึ้นกับใคร ว่า

กระไรพระยาเพชรบุรี ใจของตัวจะให้ไปขึ้นกับใคร พระยาเพชรบุรีกราบทูลว่า จะให้ขึ้นเมืองนคร ก็ได้ขึ้นมาแล้ว การก็เป็นมาทั้ง ๒ ครั้ง จะให้ขึ้นเมืองสงขลาก็ไม่ได้ ยังมีอยู่แต่เมืองถลาง เมืองไชยา เมืองชุมพรเท่านั้น ทรงตรัสว่า ๆ อะไรอย่างนั้น เมืองชุมพร เมืองไชยา ไกลอยู่หาไหน ๆ มิรู้ มันจะช่วยกันได้ฤๅ ว่าอย่างนี้แล้วก็ให้ไปขึ้นเพชรบุรีบ้านเจ้าทีเดียวเป็นไร จะได้นอนกินเล่นอุตุไปแล้วทรงตรัสว่า จะให้ขึ้นได้ก็มีอยู่แต่นคร สงขลา ๒ เมืองเท่านั้นแหละ ว่ากระไร จะให้ไปขึ้นที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า การอย่างนี้ก็ต้องรับพระราชทานเอาตามใจสมัคร ทรงตรัสว่า ๆ กล่าวก็เพราะเจาะดีอยู่ แต่จะเอาตามสมัครนั้นไม่ได้เป็นการของเรา ๆ ต้องบังคับอยู่เองจึงจะดี แล้วทรงตรัสถามว่าจนอยู่หมดแล้วฤๅ จะให้ไปขึ้นกับใครได้ ขึ้นได้ก็ที่นครนั่นแหละ ให้มันไปขึ้นกับนครเถิด ว่าอย่างนี้เข้าใจฤๅไม่ จะว่าให้พึ่งทำไมกับเมืองไทรเป็นเมืองน้อยนิดหนึ่งเท่านั้น เมืองนครเป็นเมืองใหญ่มากกว่าถึง ๒ เท่า ๓ เท่า โดยว่าจะเสียเมืองไทรไป เมืองนครดีอยู่แล้วจะคิดทำอะไรก็ได้หมด ถ้าให้ไปขึ้นอื่นเสียแล้ว เมืองนครก็จะเศร้าหมองแตกร้าวอิดโรยไป ฯ

๏ ครั้นณวันเดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ เพลาเช้า เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าแขกข้างเมืองกลันตันเกิดวิวาทรบพุ่งกัน แต่หาทราบว่าใครต่อใครรบกันไม่ ทรงตรัสถามว่า รบกันด้วยเหตุอะไร เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ด้วยเหตุชิงกันเป็นเจ้าเมืองทรงตรัสว่า จะว่าอ้ายพระยาบาโงยคิดไปรบสู้กันอีกก็เห็นจะไม่เป็น จะเป็นก็แต่อ้ายหวันพ่อตานั่นเอง อ้ายหวันพ่อตามันมีพรรคพวกมากอยู่ ถ้ามันคิดจะรบสู้แล้วมันก็รบสู้กันได้ แล้วทรงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า เข้ามาทำไม ดูจัดแจงทำเรือเสียให้แล้วเถิดอย่าลนลาน

ออกไป คอยกันให้พรักพร้อมเสียก่อนจึงค่อยไป ถ้าเห็นว่าจะไปวันเดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ ยังไม่พรักพร้อมทันกันได้ ก็เหลื่อมไปอีกสัก ๒ วัน ๓ วัน จะเป็นไร สุดแต่ให้พรักพร้อมกันไปนั่นแหละดี ไปอย่างนี้ไม่เอารี้พลไป ให้พรักพร้อมแล้ว จะไปแต่ตัวจะไปทำอะไรได้ จะทำได้ก็อาศัยเพราะรี้พลพรักพร้อมก่อนจึงจะทำได้ ถ้าออกไปเห็นว่าจะขึ้นที่สงขลาไม่ได้ ก็ไปขึ้นที่นคร ขึ้นนครไม่ได้ก็ไปขึ้นเอาไชยา สุดแต่คิดอย่าให้เสียท่วงทีกับอ้ายแขกได้ ถ้าออกไปถึงแล้วการจะเป็นอย่างไรก็ตริตรองไปตามการ อย่าไปเห็นแก่การอื่น พระยาสงขลาเป็นคนสิ้นคิด มีอยู่ก็แต่เงินแต่ทอง อย่าเชื่อถือเอาโดยง่าย ถ้าจะคิดหาเอาอย่างนั้นแล้ว มาเอาข้างแขกดีกว่า แล้วรับสั่งว่า ดูทำเรือเสียให้แล้วก่อนเถิด จึงจะทรงตรัสสั่งสอนออกไป แล้วพระยาเทพกราบทูลตาให้พระยาเพชรบุรีกลับไปเมืองเพชรบุรี รับสั่งว่าเออ ออกไปให้ไปดีมาดีเถิด ออกไปแล้วจะให้คนเข้ามาลงเรือณกรุง ฯ ๔๐๐ ก็ได้ให้เข้ามา ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำ หาได้ทรงตรัสถึงราชการเมืองไทรไม่ ฯ

๏ ณวันเดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ เพลาเช้า ตรัสถามพระสิงหบุรี พระสรรคบุรี กราบทูลว่ายังไม่เคยไป จึงทรงตรัสกับเจ้าคุณหาบนว่า ไม่เคยไปอย่างนี้แล้วก็คงเมา (คลื่น) หาพังไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ถ้าลมจัด ๆ แล้ว ถึงเคยก็ไม่พังหามิได้ทรงตรัสว่า จะพากันเมาคลื่นเมาลมไปกว่าจะถึงก็หลายวันอยู่ ไม่พอที่พอทางจะพากันลำบากในกลางชเลเลย อ้ายแขกมันก็มาสองพันสามพันเท่านั้น จะคิดช่วยเหลือกันทำเสียก็จะแล้ว นี่ไม่ช่วยกันเอาเลย ปล่อยให้อ้ายแขกมันเข้ามาจนในเขตในแดน ต้องให้

ร้อนถึงทัพใหญ่ยกออกไป พากันลำบากไปเสียหมด แล้วรับสั่ง ๆ ว่า ออกไปช่วยกันทำร่ำเอาอ้ายแขกเสียให้ยับเยินสักทีเถิด กลับเข้ามาก็หาผลประโยชน์เข้ามา กวาดโคกวาดกระบือเอาขึ้มาเสียทางบกก็ได้ (๑) แล้วรับสั่ง ๆ เจ้าพระยายมราชว่า บอกท้าวพระกรุณาหาเรือให้ขี่ออกไป อย่าให้เบียดเสียดเยียดยัดกันนัก ดูแต่พอสมควร เขายังไม่เคยทางชเล อุตส่าห์ถนอมกันไปให้ดี ให้มีจิตรักใคร่ไพร่พลเหมือนหนึ่งรักแก้ว ถ้าใช้สอยไม่ดูคิดจัดแจงไปให้ดี รี้พลก็เป็นพาหนะแห่งแม่ทัพนายกอง ถ้าทำไม่ดีเบียดเสียดเยียดยัดกันไปแล้ว ออกไปถึงจะใช้สอยก็ไม่ได้ จะพากันจับไข้งัก ๆ บอกป่วยเสียหมดสิอยู่ทีเดียว เจ้าพระยายมราชก็เป็นผู้จะไปแล้วคิดถนอมเอาใจไพร่พลให้พรักพร้อมไปให้ดีด้วยกันให้สิ้น ๆ

๏ ครั้นเพลาค่ำ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ขุนไกรศรีเพชรซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา (๒) ให้เอาของไปจำหน่ายณเมืองถลาง มีหนังสือบอกเข้ามาว่า ขุนไกรศรีเพชรไปทวงเงินที่หลวงวังเมือง ตะกั่วป่ายังหาได้ไม่ พระตะกั่วป่าว่าคอยพระยาไชยาออกมาถึงก่อนจะชำระให้ ขุนไกรศรีเพชรคอยพระยาไชยาอยู่จนเดือน ๓ ก็ยังหาเห็น พระยาไชยา ออกไปไม่ เมื่อขุนไกรศรีเพชรมา เห็นเรืออ้ายแขกทอดอยู่ที่เกาะยาว ๓๐ ลำ ครั้นกลับมาขุนไกรศรีเพชรพบเรืออ้ายแขก ๓๐ ลำ ถามว่าจะไปไหน อ้ายแขกว่าจะไปเมืองถลาง แต่เห็นเรืออ้ายแขกไปข้างเกาะยาว ขุนไกรศรีเพชรได้ยินเสียงปืนอยู่ ๒ นัด ๓ นัด ไพร่บ้านพลเมืองตื่น นายทัพนายกองข้าหลวงกรมการลงไปคอยอ้ายแขกอยู่ที่ปากน้ำกลับได้ความว่า พระยาไชยา

---

(๑) เรื่องกวาดครัว จะอธิบายในภาค ๒ ตอนท้ายเรื่อง

(๒) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน)

ออกไปถึงเมืองถลาง ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ทรงตรัสถามว่า ที่ว่าได้ยินเสียงปืน ๒ นัด ๓ นัด ไพร่บ้านพลเมืองตื่นนั้น จะเป็นไพร่บ้านพลเมืองที่ไหน เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ในหนังสือไม่ว่า ๆ ไพร่บ้านพลเมืองไหนหามิได้ว่าอยู่แต่เท่านั้น ทรงตรัสว่า ทำหนังสืออะไรเช่นนี้ จะเอาความให้ชัดว่า ไพร่บ้านพลเมือง ๆ ไหนก็ไม่ได้ จะเป็นอย่างไรอยู่หนอ มันจะเข้ามาทำเมืองไหนเข้าฤาอย่างไร ฟังดูมันว่าก็ว่านายทัพนายกองข้าหลวงกรมการลงไปอยู่ที่ปากน้ำ จะเป็นเมืองถลาง เมืองตะกั่วทุ่งเมืองตะกั่วป่า เมืองพังงา ฤาอย่างไรก็ไม่รู้ พระยาไชยาเล่า เขาก็ออกไปนานแล้ว ที่จะไม่ถึงก็หาเป็นไม่ คงถึงเสียแล้ว มันก็ว่าอยู่ว่า นายทัพนายกองลงไปอยู่ที่ปากน้ำแล้ว เห็นจะเป็นนายทัพนายกองเราที่ออกไปนั้นเอง จึงตรัสถามพระยาไกร (โกษา) ว่า ปากน้ำเมืองถลาง เมืองพังงาเมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เหล่านี้ จะมีเรือเข้ามาทำยิงเอาบ้านเอาเมืองถึงเจียวหรือ พระยาไกรกราบทูลว่า ยิงไม่ถึงหามิได้ บ้านเมืองห่างปากน้ำภุกไกลเข้าไปมาก แต่ปากน้ำจะเข้าไปในลำคลองน้ำก็ภุกเป็นห้วงๆไป จึงตรัสถามว่าเรืออ้ายแขกที่อยู่เกาะยาวนั้น จะเป็นเรืออะไร พระยาไกรกราบทูลว่าเป็นเรือระยับ ทรงตรัสว่า เรือ ๓๐ ลำ มันจะมาทำเอาบ้านเมืองได้ที่ไหน กองทัพเราก็จัดแจงไปไว้แล้วถึงพันเศษสองพัน อ้ายแขกจะมีคนมาได้สักเท่าไรกับเรือระยับ ๓๐ ลำ เท่านั้น เมื่อคิดสู้รบกับมันไม่ได้ก็เป็นคราวเคราะห์กรรมของเรา เป็นอันว่าจนพระทัยอยู่แล้ว แล้วทรงตรัสว่า ฤากองทัพไชยาจะยกมาช่วยกันเสียข้างนี้ อ้ายแขกจะไปข้างโน้นจะแคล้วกันเสียฤาอย่างไร ว่ากระไรท่านกรมหลวงรักษ์รณเรศ ๆ กราบทูลว่า ถ้ายกไปก็เห็นจะไม่แคล้วกัน รับสั่งว่า ๆ แต่ที่จะแคล้วกันฤาไม่

แคล้วนั้นเถิด ถ้าแคล้วกันเสียสิไม่เป็นการทีเดียว จึงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า เป็นกระไรจะแคล้วกันฤาไม่แคล้ว ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า กองทัพจะยกมา เรือก็จะมีมาหลายลำคงพบไม่แคล้วกันหามิได้ รับสั่งว่า ถ้ามาไม่แคล้วกันแล้วจะเป็นอย่างไร การจะรบสู้กับมันก็คิดจัดแจงไว้พอทำอยู่แล้ว ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เพลาเช้า ทรงตรัสถามขุนจิตใจรักษ์ว่า เมื่อรบกับอ้ายแขกที่ปลักแรดนั้น มันยกเข้ามาอย่างไรก่อน ได้สู้รบกับมันอย่างไร ได้อะไรมาบ้างหรือไม่ พระยาเทพกราบทูลว่า อ้ายแขกยกแยกกันตรงเข้ามาเป็น ๓ สาย กองทัพหลวงไชยสุรินทร์ยกแผ่รายกันดาหน้าเข้าไปยิงเอาอ้ายแขก ๆ ก็ยิงสู้รบอยู่สักครู่หนึ่ง อ้ายแขกยกเข้าตี ได้สู้รบกันถึงอาวุธสั้น อ้ายแขกแตกถอยไปตั้งอยู่แหลมเกวียน ห่างกันประมาณเส้นเศษ(๑) กองทัพได้ปืนหลักอ้ายแขกมา ๒ บอกรับสั่งว่า เป็นไรจึงไม่ตามตี ให้มันตั้งค่ายลงได้ ว่ากระไร คุณเทพกราบทูลว่า ผู้คนมีน้อยตัวอยู่ จึงตั้งรับอยู่ที่ปลักแรด ตรัสถามว่าพระยาสงขลาเขาเกณฑ์เติมไปให้อีก ๕๐๐ นั้น ว่ากระไรเล่า คุณเทพกราบทูลว่า ออกไปก็คิดตั้งมั่นรับอยู่ที่ปลักแรด ยังหามิได้ยกไปตีต่อไปไม่ ทรงตรัสว่า มันไม่ได้ยินเขาพูดจาเล่าการทัพการศึกบ้างเลย เขาว่ารบกับแขกนั้นมีแต่ปืนเตรียมคอยยิงไว้สัก ๒-๓ คราวเท่านั้นก็จะได้ เขาเล่าว่าอ้ายแขกจะเข้ามารบแล้ว มันยกรออยู่ให้ยิงพอสิ้นทางปืนคาบศิลา ถ้ายิงมันออกไปคราวหนึ่งแล้ว มันก็ลงนอนหลบลูกปืนเสีย พอสิ้นคราวปืนคราวหนึ่งแล้ว ก็พากันวิ่งเข้ามาทีเดียว ถ้าไม่เตรียมคอยยิงมันอยู่อีกสัก ๒ คราว ๓ คราวแล้ว

(๑) ตรงนี้ตกตัวเลข ไม่ใช่เส้นเดียว

มันกวิ่งเข้ามาถึงตัวเอาจนได้ ที่คนเขาเข้าใจรู้การแล้ว เขาจัดเอาปืนหลักไว้ข้างหน้ายิงเสียก่อน มันวิ่งเข้ามาใกล้แล้วก็เอาปืนคาบศิลาใส่มันเข้าถูกเข้าสัก ๒ คราว ๓ คราวเท่านั้นอ้ายแขกก็เข็ดลง หาอาจจะเข้ามาไม่ นี่มันทำเอาตามใจมัน มีแต่คิดหยอนกลัวมันไปเสียหมดทั้งนั้น ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำ ทรงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า หาฤกษ์หาพาจะไปได้เมื่อไร ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จะกราบถวายบังคมลาณวันเดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ๗ บาท ตรัสถามพระยาพิพัฒน์ พระยาโชฎึกว่า ๗ ค่ำน้ำกลางวันจะลงเมื่อไร พระยาพิพัฒน์ พระยาโชฎึกกราบทูลว่า น้ำจะลงก็ราวเพลาเช้า ๔ โมงเศษ รับสั่งว่า ก็ราว ๕ โมงนั่นแหละ ให้ท้าวพระกรุณาลงนั่งคอยอยู่ในเรือก่อนเถิด ๕ โมงแล้วจึงจะเสด็จพระราชดำเนินลงไปส่ง แล้วทรงตรัสถามว่า จัดแจงเรือเอาไปได้กี่ลำ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า จำนวนเรือนั้นยังหาเป็นแน่ลงได้ไม่ เรือยืมก็ยังไม่พอ รับสั่งว่าดูจัดแจงหาเสียให้พอ อย่าให้เบียดเสียดเยียดยัดกันไป ไพร่พลจะอึดโรยเสียหมด สั่งเจ้าพระยายมราชไปบอกแล้วฤๅ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่าทราบแล้ว พวกหัวเมืองฝ่ายเหนือนั้นจัดให้ลงเรือใหญ่ออกไปหมด ลงเรือกำปั่นแปลงเรืออย่างนครบ้าง รับสั่งว่าเออดีแล้วอุตส่าห์ถนอม ๆ ไป เขายังไม่เคยการชเล แล้วตรัสถามว่า ผู้คนมาถึงพรักพร้อมกันหมดแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ยังอยู่แต่พวกราชบุรี ยังหามาถึงไม่ ตรัสถามว่า พระยาภักดีณรงค์เอามันไปด้วยฤๅไม่ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ไม่ได้เอาไปหามิได้ เอาไปแต่นายกองรับสั่งว่า เอามันไปจะได้เคย ๆ การเข้าบ้าง ดูจัดแจงหาเรือเสียให้พอเถิด

มันเข้ามาจะได้ลงเรือไปให้พรักพร้อมกัน ถ้ายังไม่พรักพร้อมก็รออยู่ให้พรักพร้อมก่อนจึ่งค่อยไป ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ เพลาเช้า เจ้าคุณหาบนกราบทูลลา ให้ท้าวพระกรุณากับนายทัพนายกองกราบถวายบังคมลาออกไป ทรงตรัสว่า เออ ออกไปให้จำเริญ ๆ ไปหมดด้วยกันเถิด ให้มีไชยชำนะแก่ข้าศึกศัตรูโดยง่าย ออกไปแล้วอย่าให้มีความประมาทแก่การ คิดดูให้รอบคอบ จะบัญชาว่ากล่าวการสิ่งไรก็ให้เด็ดขาด คิดทำให้เหมือนอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้จึ่งจะดี แล้วรับสั่ง ๆ กรมหลวงรักษ์รณเรศ ให้พระราชทานเครื่องยศสำหรับศึกกับท้าวพระกรุณาแลนายทัพนายกองทั้งปวง แล้วเจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ยายหนูซึ่งโดยสารเรือขุนจิตรใจรักษ์เข้ามานั้นเล่าว่า เมื่อกองทัพสงขลาถอยเข้ามาอยู่ที่ค่ายปลักแรดรบสู้กับอ้ายแขกนั้น พวกไพร่บ้านพลเมือง ๆ สงขลาพากันตกตื่นใจมาก ยายหนูคนนี้เป็นลูกค้ากรุง ฯ ออกไปค้างอยู่สงขลา จัดแจงเก็บของลงเรือจะเข้ามาพระยาสงขลาห้ามไว้หาให้มาไม่ ยายหนูจึ่งได้โดยสารขุนจิตรใจรักษ์เข้ามา ว่าที่บ้านพระยาสงขลาพากันร้องให้แซ่ไป มอญ ๓ คน บ่าวพระยาราชสุภาวดีคน ๑ บ่าวพระยานครเขื่อนขันธ์ ๒ คนมาขออาสาออกไปตีอ้ายแขก พระยาสงขลาจัดคนให้ไป ๕๐ ออกไปได้สู้รบกับอ้ายแขกพวกสงขลาแตกหนีมา อ้ายแขกล้อมมอญ ๓ คนไว้ อ้ายมอญ ๓ คนแหกออกมาได้ ขอกองทัพพระยาสงขลา ๑๐๐๐ กับเงิน ๕๐ ชั่ง จะได้ไปซื้อเสบียงยกไปตีกับอ้ายแขกอีก พระยาสงขลาหาให้ไม่ แล้วว่าพระยาสงขลาสิ้นสติสมปฤดีไป หาเป็นอันที่จะคิดออกไปสู้รบกับอ้ายแขกไม่ รับสั่งว่าเชื่ออะไรกับยายแก่ยายเฒ่า เขาไม่ให้เรือเข้ามาก็โกรธเขา ว่าเขาโดย

ขัดใจนั่นเอง ถ้าจริงเหมือนว่าแล้วสงขลาจะอยู่ได้ที่ไหน ก็เสียมัน ป่านนี้ข่าวก็เลื่องฦๅเข้ามาถึงเสียแล้ว ถ้าจะเป็นเหมือนว่าบ้าง ก็เป็นแต่พากันตกตื่นใจนั่นเห็นจะจริง ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำทรงตรัสว่า เรือพระยาวิชิตณรงค์ออกไปก็เป็นรูปเรือกำปั่นอยู่ ถ้าออกไปถึงก่อนได้แล้ว พวกสงขลาจะแลเห็นเข้าพากันตกตื่นใจไปว่า เป็นกำปั่นพวกคนขาวมาช่วยอ้ายแขกเสียดอกกระมัง ถ้าแม้นว่าเรือขุนพัฒน์ไปถึงก่อน ก็จะได้รู้ว่าเป็นกำปั่นกองทัพของเราออกไป ถ้ายังไม่มีใครไปถึงก่อนให้รู้แล้ว พากันตกตื่นใจไปเสียว่าเป็นกำปั่นอ้ายคนขาวเข้ามารบ คิดทิ้งบ้านเมืองไปเสียก็เป็นอันจนใจอยู่แล้ว พึงดูมีแต่ตกตื่นใจกลัวมันไปเสียหมด ไม่คิดรบสู้กับมันให้มีชัยชำนะบ้างเลย ฯ

๏ ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ เพลาเช้า ทรงตรัสถามเจ้าคุณหาบนว่า ที่เมืองสงขลานั้นมีเรืออยู่เท่าไร คิดกักเรืออะไรไว้บ้าง เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าคิดกักไว้ เรือมาแต่เมืองใหม่ ๒ ลำ มาขายปืนกระสุนดินดำที่สงขลา พระยาสงขลาให้ซื้อขึ้นไป ยังหาให้เรือไปไม่ แต่เรือลูกค้านอกนั้นก็กักไว้หมด เรือรบที่สงขลาก็มีอยู่ ๒ ลำ นอกจากนั้นชำรุดใช้หาได้ไม่ เรือลำปั้นท้ายตัดต่อขึ้นบรรทุกศิลาครั้งนั้นก็มีอยู่อีก ๑๐ ลำ ทรงตรัสถามว่า ก็จัดแจงเรือไว้อย่างไรบ้างฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า แต่เรือลำปั้นท้ายตัดนั้น จัดแจงผูกปืนหน้าเรือไว้คิดคอยจะรบสู้กับอ้ายแขก กลัวจะข้ามมาเผาบ้านคลองสำโรง แต่เรือใหญ่สองลำนั้นก็ให้จัดแจงเครื่องเรืออยู่ยังหาแล้วไม่ ทรงตรัสถามว่า จัดแจงผูกใบด้วยหรือไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่าจัดแจงผูกใบไว้ด้วย ทรงตรัสว่าจัดแจงอย่างนั้น ก็จะคิดหนีทิ้งบ้านทิ้งเมืองไปอยู่เกาะนั้นเอง ว่ากระไรเจ้าพระยาพระคลัง

เห็นจะหนีฤๅไม่หนี เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า เห็นจะไม่หนีรับพระราชทาน ไล่เลียงถามยายหนูดู ยายหนูว่าพระสงฆ์ที่สงขลา พร้อมกันมาหาพระยาสงขลาว่า จะสึกรับอาสาขอออกไปช่วยรบสู้กับอ้ายแขก พระยาสงขลาห้ามไว้ว่าอย่าเพิ่งสึก คอยรอฟังการดูก่อน กองทัพกรุง ฯ ก็จะออกมาเร็วอยู่แล้ว ถ้าเห็นว่าการกวดขันมากมายแล้ว จึงจะบอกให้สึกออกมาช่วยกัน รับสั่งว่ากระนั้นสิ การมีเข้ามาจนถึงบ้านถึงเมืองแล้ว จะไม่สึกออกมาช่วยกันอย่างไร ก็ต้องสึกออกมาช่วยกันรบสู้มันให้จงได้ แล้วตรัสถามว่า เรือซึ่งให้ข้าวมาบรรทุกข้าวนั้น ได้ข้าวลงเรือบ้างแล้วฤๅไม่ เจ้าคุณหาบนกราบทูลว่า ได้ซื้อบรรทุกเรือลงแล้ว รับสั่ง ๆ เจ้าคุณหาบนว่า ให้สั่งท้าวพระกรุณาออกไปว่า ซึ่งให้เรือเข้ามาขอบรรทุกข้าวออกไปนั้น จะโปรดพระราชทานให้ออกไปก็เป็นคราวกำลังวุ่นจัดแจงส่งกองทัพใหญ่อยู่ จัดแจงหาทันไม่ ต่อคราวหลังเรือข้าวออกไปเถิดจึงจะพระราชทานให้ออกไป แต่จัดหาปลาใบไม้พริกเกลือฝากท้าวพระกรุณาออกไปให้แจกจ่ายให้ทั่วกันกินไปพลาง พวกนายทัพนายกองข้างนอกก็ขัดสนอดอยากอยู่ จะได้มีใจเป็นกำลังสู้รบกับอ้ายแขกต่อไป ฯ

๏ ครั้นเพลาค่ำทรงตรัสถามท้าวพระกรุณาว่า จัดแจงเรือจะเอาออกไป คิดหมดด้วยกันสักกี่ลำ ผู้คนมาถึงพร้อมกันหมดแล้วฤๅ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ยังอยู่แต่คนเพชรบุรี ๔๐๐ คน ราชบุรี ๕๐๐ ยังหามาถึงไม่ เรือที่ได้ออกไปเป็นเรือยืม ๒๐ ลำ คิดทั้งเรือรบใหญ่เรือรบน้อยจะได้ออกไปหมดด้วยกันเป็นเรือ ๔๑ ลำ ทรงตรัสถามว่า คนก็ยังอยู่ถึง ๙๐๐ พันหนึ่งยังมากนักหนา คิดไว้ว่ากระไร จะให้ลงเรือที่ไหน จะให้ใครจัดแจงส่งเสียไป ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า คิดด้วยเกล้า ๆ จะกราบ

ถวายบังคมลาลงไปรออยู่ที่หน้าวัดลำเพ็งสัก ๒ วัน ๓ วัน ถ้าคนยังเข้ามาไม่ทันแล้ว เจ้าพระยาพระคลังจะจัดแจงส่งเสียออกไป รับสั่ง ๆ ว่า ๆ กล่าวดูจัดแจงกันเสียให้ดี จะส่ง ๆ กันไปแต่พอพ้นปากน้ำแล้ว ต่างคนต่างก็จะไปเที่ยวหาหอยหาปูกินเสียสิ เสียการเสียงานทีเดียว การที่จะจัดแจงผู้คนไปอย่างนี้ รักให้คลุกปะปนกันเข้าเสียนั่นแหละดี เอาคนเราใส่ลงกับคนนอก เป็นนายบังคับกันไปได้จึงจะได้ ถ้าไม่คิดอย่างนี้แล้ว มันก็เที่ยวเชือนแชไปเที่ยวกินหอยกินปูอยู่ตามขอบฝั่งหมดนั่นเอง คิดดูจัดแจงกำชับสั่งเสียกันไว้ให้ดี แล้วรับสั่ง ๆ ท้าวพระกรุณาว่า จะเล่าความให้ฟัง เมื่อครั้งพม่ายกมาล้อมเมืองเชียงใหม่นั้น ล้นเกล้า ฯ กรมพระราชวังบวร ฯ [๑] ยกกองทัพหลวงขึ้นไปถึงก็ยังทัพรออยู่ ยังหาเข้าตีไม่ อ้ายพม่ารู้ข่าวว่ากองทัพหลวงยกขึ้นไปก็พากันตื่นแตกถอยออกจากที่ล้อมเมืองเชียงใหม่ ยังเหลือค่ายพม่าอยู่ลูกหนึ่ง จึงแต่งให้อุบากองเป็นนายทัพยกลงมา ล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวร ฯ ให้หม่อมลำดวน[๒] ให้กลาโหม (ราชเสนา) ทองอิน ยกขึ้นไปตีทัพอ้ายอุบากอง[๓] ทัพหลวงก็ยกหนุนขึ้นไป ทัพอ้ายอุบากองพากันแตกกระจัดกระจาย จับนายทัพนายกองอ้ายพม่าได้หลายคน อ้ายพม่าจึงได้เลิกถอยแตกไปจากเชียงใหม่ ความเป็นอย่างนี้ ฟังแล้วจำไว้ เมื่อครั้งอ้ายพม่ายกมาตีเมืองถลางนั้นก็ครั้งหนึ่ง ว่าอ้ายพม่ายกมาล้อมเมืองถลางไว้ กองทัพกรุง ฯ ยกไปถึงเมืองตะกั่วทุ่งก็พากันยั้งอยู่

---

(๑) กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑

(๒) ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

(๓) อุบากองคนนี้ กองทัพไทยจับตัวได้ในคราวนั้น

พวกอ้ายพม่าได้ยินเสียงคลื่น คิดว่าเสียงปืนใหญ่ก็พากันแตกไปจากเมืองถลาง กองทัพเรือเมืองไทรยกมาทันก็ได้ช่วยกันกับกองทัพกรุง ฯ ออกไล่จับนายทัพนายกองอ้ายพม่าได้ กองทัพกรุง ฯ ยกไปตั้งอยู่เมืองถลาง เรือเสบียงอ้ายพม่า ๔ ลำ ตามมาส่งเสบียงกัน คิดว่าอ้ายพม่ายังอยู่เมืองถลางก็ตรงเข้ามาใกล้ กองทัพฝ่ายเราให้ล่ามพม่าเรียกเรือ ๔ ลำ พวกพม่าคิดว่ากองทัพพม่าด้วยกันเรียกก็ตรงเข้ามา กองทัพเราออกไล่จับได้สิ้นทั้ง ๔ ลำ ฟังแล้วอุตส่าห์จำเอาไว้ นี่ว่าด้วยความที่ข้อจะตกตื่นใจ พากันหลงเข้าไปจะเสียที ประเพณีจะทำทัพทำศึกแล้วอย่าให้มีความประมาท อุตส่าห์ตริตรองการให้รอบคอบจงมาก แลเรือนายทัพนายกองซึ่งจะข้ามไปแต่ฝั่งตะวันออกนั้น ก็ให้ระวังกำชับกันเสีย อย่าให้พลัดแพลงล่วงเกินหลงเปลี่ยวไปแต่ลำหนึ่งสองลำได้ คอยสืบสาวคิดดูลงไปให้พรักพร้อมกันให้ดี ถ้าแม้นว่ากองทัพราชรินทร์ไปถึงก่อนแล้ว พวกอ้ายแขกมันรู้เข้าว่ากองทัพกรุง ฯ ออกมา มันก็จะพากันแตกหนีไปสิ้น มันจะอยู่สู้รบที่ไหน แขกเมืองจนะ เมืองหนองจิก เมืองยะลา ซึ่งไปเข้าด้วยกับอ้ายแขกไทรนั้นก็จะพากันกลับใจมาเข้าหาสิ้น พวกแขก ๙ หัวเมืองก็จะมีใจช่วยรบสู้แข็งแรงเข้าหมดด้วยกัน ถ้าออกไปไม่ทันเมืองสงขลาเสียหายจะเอาผู้คนไม่ได้ การเป็นประการใดแล้วก็ดี เร่งบอกเข้ามาจะได้จัดคนเพิ่มเติมยกออกไปให้พอทำเอาให้แล้วจนได้ ถ้าออกไปถึงแล้ว ให้กำชับนายทัพนายกองเสียจงทั่ว อย่าให้มีความประมาททำหูไวใจเบาแก่การ หลงยกล่วงถลำเข้าไปให้เสียที เหมือนหนึ่งเอาพิมเสนไปแลกเกลือไม่ต้องการให้คิดตริตรองการให้รอบคอบหนักแน่นเสียก่อน จึงจะทำเอาไชยชำนะแก่มันได้ ถ้าจับมันได้จะซักถามข้อราชการกับมันแล้วอย่าเชื่อฟังคำมันเอา

โดยง่าย เฆี่ยนซักถามมันไปกว่าจะได้ความ ถ้าได้ความแล้วอย่าเพ่อเชื่อมันก่อน คิดประกอบความใคร่ครวญดูให้เห็นจริง ถ้ายังไม่เห็นจริงแล้วก็เฆี่ยนมันซักถามร่ำไปเอาความจริงให้จงได้ แล้วทรงตรัสว่า ยังคราวนี้เป็นความสำคัญ จะว่าให้พึ่ง การที่จะคิดตีรบสู้ทำกับมันนั้น จะคิดตีไปพลาง กวาดต้อนไปพลางอย่างนั้นหาได้ไม่ จะหนักแรงไพร่พลนัก ฉวยอ้ายแขกมันกำเริบลุกขึ้นแล้ว ที่พวกไม่สนิทจะพลอยพากันกำเริบขึ้นสิ การจะใหญ่โตเสียท่วงทีไปเปล่า ๆ คิดตีรบสู้ทำกับมันเสียให้แล้วเมืองไทรก่อน ควรจะจัดแจงใครตั้งขึ้นไว้รักษาเมืองไทรได้ก็ให้จัดแจงตั้งขึ้นไว้ แต่การซึ่งจะคิดกวาดต้อนครอบครัวนั้นคิดทำเอาภายหลัง ดูบได้ผ่อนปรนมาโดยเย็นก่อน ควรจะจัดแจงตั้งไว้คงบ้านคงเมืองแห่งใด ๆ ก็ตั้งขึ้นไว้ ถ้าเห็นว่าอ้ายแขกไม่สู้สนิทตั้งไว้ไม่ได้แล้ว ก็กวาดต้อนเอามาเสียให้สิ้น ทำเอาให้จนใบไม้เส้นหญ้าก็อย่าให้หลงเหลือติดแผ่นดินให้มันมาตั้งติดเป็นบ้านเป็นเมืองสืบต่อไปได้ และการซึ่งจะคิดตีรบสู้นั้น คิดทำข่าวให้ดังกะเกณฑ์ผู้คนเมืองแขกทั้งปวงลงไปให้ถึงกลันตันยกมาช่วยเข้ากองทัพกรุง ๆ ไปทุ่มเททำเอาอ้ายแขกเมืองไทรเสียให้ยับเยินจงได้ ถึงโดยว่าจะได้ ๑๐๐ ก็ดี ๒๐๐ ก็ดี ก็คงเป็นเชื่อมข่าว ชื่อว่าเกณฑ์กองทัพ เมืองนั้นยกมาช่วยกันมาก คิดแต่รบสู้ไล่ตีเอามันให้มันแตกวิ่งหนีไปให้พ้นเท่านั้นเถิด จะไปคิดล้อมเมืองไทรเหมือนอย่างเจ้าพระยานครทำกับอ้ายตนกูเดนครั้งนั้นแล้ว ไพร่พลก็จะบอบช้ำอิดโรยไปช้านาน เห็นจะหาสำเร็จการโดยเร็วไม่ คิดตีเปิดไล่ให้มันออกไปนั่นแหละดี มันจะหนีไปไหนก็ช่างมัน การก็เห็นจะแล้วลงโดยเร็วได้ แล้วทรงตรัสว่า เมืองสงขลาจะเป็นอย่างไรอยู่หนอ จะเสียฤๅไม่เสียอย่างไรก็ไม่รู้ ข้างเมืองถลางอ้ายหวันมาลีจะคิดไปทำอย่างไรก็

ไม่ได้ความเป็นแน่ คอยพวกนครก็หายไปเสียหมด เห็นอ้ายแขกที่สตูลจะเลิกถอนขึ้นมาช่วยปิดทางกันทัพนครจะมาช่วยสงขลานั่นเอง ทัพนครจะยกมาช่วยไม่ได้ การข้างสตูลมันก็เลิกไปแล้วไม่มีความอะไรบอกเข้ามาได้ก็พากันนิ่งอยู่เท่านั้นเอง เห็นจะเป็นความอย่างนี้เสียแล้ว ฯ

๏ แถกระแสพระราชดำริกับข้อความในบอก ซึ่งข้าพเจ้ารับพระราชทานจดหมายมานี้ ตามได้รับพระราชทานฟัง ข้อความจะขาดผิดพ้นควรมิควรประการใด รับพระราชทานพระเดชพระคุณสุดแล้วแต่จะโปรด จดหมายสิ้นข้อความ มาแต่ ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก (จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑) ฯ

หมายเหตุ: *ความต่อจากนี้จะจัดพิมพ์เป็น ภาค ๒ ต่อไป*

พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช
ของหลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว ณ นคร)

๏ เมื่อครั้งกรุงเก่า ในแผ่นดินเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีเสวยราชสมบัติ พระราชสุภาวดีมาเป็นพระยาศรีธรรมาโศกราชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช โปรดให้หลวงนายสิทธินายเวรมหาดเล็ก[๑] มาเป็นพระปลัดเมืองนคร ฯ ภายหลังพระยานครศรีธรรมราชถูกอุทธรณ์ต้องกลับเข้ากรุงเทพ ฯ ถอดจากเจ้าเมือง เวลากรุงเก่าเสียแก่พม่านั้นหามีเจ้าเมืองไม่ มีแต่พระปลัดเป็นผู้รักษาราชการเมือง จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้านคร ยกกองทัพไปตีเมืองชุมพร, เมืองปทิว, ไชยา, หลังสวน, กระ, ระนอง, ตะกั่วทุ่ง, ตะกั่วป่า, พังงา, เมืองพัทลุง, สงขลา, ตานี, หนองจิก, เทพา, ยะหริ่ง, เมืองไทร, ปลิศ, สตูล, ภูเก็ต, รวมทั้งเมืองตรัง, กระบี่, กาญจนดิฐ มาขึ้นเจ้านคร เจ้านครตั้งเป็นชุมนุม ๑ ไม่ขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ[๒]

๏ เมื่อปีฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๑๓๑ เจ้ากรุงธนบุรีมีอำนาจจึงแต่งให้พระยาจักรี (แขก) ๑ พระยายมราช ๑ พระยาศรีพิพัฒน์ ๑ พระยา

---

(๑) หลวงสิทธินายเวรคนนี้ เข้าใจว่าชื่อ หนู ด้วยมีในคาถาประกาศพิธีตรุษเมืองนครใช้คำว่า มุสิก ในที่ขานนามเมื่อเป็นเจ้านคร ฯ เห็นจะเป็นเชื้อข้าราชการเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช.

(๒) ชื่อหัวเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวนี้ไม่ถูกตามจริง ด้วยเป็นเมืองตั้งที่หลังครั้งเจ้านครหลายเมือง แลที่รู้เป็นแน่นั้น เมืองไทรแลเมืองตานี ตั้งเป็นอิสระเหมือนกัน มิได้ขึ้นนครศรีธรรมราช ครั้งเจ้านคร ฯ

เพชรบุรี ๑ ยกกองทัพมาตีชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช แม่ทัพทั้งปวงต่างก็ยกไปแล้ว ภายหลังทรงเห็นว่ากองทัพที่ยกไปอ่อนแอนักพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยกกองทัพหลวงหนุนออกมาตี เมืองชุมพร, เมืองไชยา, แตกเป็นลำดับ เจ้านครให้อุปราชตั้งค่ายต่อสู้ที่ท่าหมาก ๓ ค่าย คลองปากนคร ๑ ค่าย คลองศาลาสี่หน้า (คือปากพยา) ๑ ค่าย กองทัพกรุงธนที่ยกมาตีแตก หลวงสงขลา (วิเถียน) พาเจ้านครกับครอบครัวอพยพหนีไปอยู่เมืองตานี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพเข้าเมืองนครศรีธรรมราช ดำรัสให้พระยาจักรี พระยาพิไชยราชา ยกกองทัพเรือติดตามเจ้านครไป

๏ ฝ่ายพระยาตานีเกรงพระเดชานุภาพ ก็จับเจ้านครแลครอบครัวส่งมาถวายแต่โดยดี

๏ ขณะนั้นโปรดให้ต่อเรือรบขึ้นที่นั้น ๑๐๐ ลำเศษ แลพระราชทานพระราชทรัพย์ให้ข้า ราชการทั้งปวง ทำการสถาปนา ซ่อมแปลงพระอารามที่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นหลายอาราม

๏ ครั้นทรงจัดการบ้านเมืองเสร็จแล้ว ก็เสด็จยกทัพกลับกรุงธนบุรี แลให้เชิญพระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชมาจารจำลองไว้ที่กรุงธนบุรีด้วยทั้งจบ ครั้นแล้วจึงเชิญต้นฉบับมาส่งไว้อย่างเดิม

๏ แต่ตัวเจ้านครกับครอบครัวนั้น เมื่อเลิกทัพกลับมาก็คุมเข้ามายังกรุงธนบุรีด้วย แต่ทรงพระราชดำริว่า เจ้านครไม่มีความผิดต่อพระองค์ ซึ่งได้รบพุ่งกันก็เพราะต่างคนถือว่าตัวเป็นใหญ่จะลงเห็นว่าเจ้านคร เป็นขบถนั้นไม่ได้ จึงโปรดพระราชทานให้พ้นโทษ ให้รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาอยู่เป็นข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ต่อไป

๏ แล้วโปรดให้พระเจ้าหลานเธอ เจ้านราสุริวงษ์ อยู่ครองเมือง

นครศรีธรรมราชได้ ๗ ปี เจ้าราสุริวงษ์ถึงแก่พิราลัยที่เมืองนครศรีธรรมราช ณปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ฝ่ายเจ้านครเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ได้รับราชการตามเสด็จไปทัพศึก เจ้ากรุงธนบุรีไว้วางพระทัยในเจ้านคร จึงให้เจ้านครกลับออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อปีวอกอัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ได้รับสุพรรณบัฏเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เจ้าขัณฑสิมา(๑) มีเกียรติยศเสมอเจ้าประเทศราช ตั้งพระยาอรรคมหาเสนาแลจตุสดมภ์สำหรับเมืองนครได้คล้ายกรุงธนบุรี ที่ว่าราชการเมืองนครของเดิม เรียกว่าท้องพระโรงซึ่งก่อด้วยอิฐอยู่หลังศาลากลางจังหวัดทุกวันนี้(๒)

เจ้านครมีหม่อมชื่อทองเหนี่ยว เป็นบุตรสาวจีนปาด จีนปาดเป็นพี่จีนบวย จีน ๒ คนพี่น้องเป็นเศรษฐีมั่งมีมาก ศพจีนปาดฝังอยู่ที่ริมคลองที่จะไปท่าแพ เรียกว่า กิ่ง ทุกวันนี้ เจ้านครมีธิดาด้วยหม่อมทองเหนี่ยว ๒ คน ชื่อ คุณชุ่ม ๑ คุณปราง ๑ แลเจ้านครมีบุตรด้วยภรรยาน้อย คือชื่อหม่อมทองอยู่ ๑ พระกำแหง ๑ แม่ม่วง ๑

---

(๑) เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้านครเป็นเจ้าประเทศราช อ้างเหตุในสารตราอีกข้อ ๑ ว่า ได้ถวายธิดาทำราชการ แลธิดานั้นมีพระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์ว่า ทำนองพระเจ้ากรุงธนบุรีจะได้ทรงปรารภเรื่องสืบสันตติวงศ์ พิเคราะห์ตามความมุ่งหมาย ดูเหมือนตั้งพระทัยจะให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ ลูกเธอองค์ ๑ ครองกรุงกัมพูชา ให้เจ้าทัศพงษ์ลูกเธอ ซึ่งภายหลังเป็นพระพงษ์นรินทร์ ซึ่งเป็นหลานเจ้านคร ครองเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนกรุงธนบุรีนั้นจะมอบราชสมบัติประทานเจ้าฟ้าสุพันธุวงษ์ ที่เรียกว่า เจ้าฟ้าเหม็น ด้วยเป็นพระราชนัดดาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยเหตุนี้ จึงตั้งเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองประเทศราชไว้

(๒) ตึกหลังนี้ข้าพเจ้าได้เคยเห็น เป็นตึกเล็ก ๆ ทำค้าง สงสัยว่ามิใช่ท้องพระโรงแลเป็นของสร้างทีหลัง อาจจะสร้างตรงที่ท้องพระโรงเจ้านคร จึงเลยเรียกว่าท้องพระโรงครั้งเจ้านครนั้น แม้ในกรุงธนบุรีท้องพระโรงก็ยังไม่เป็นตึก

คุณชุ่มได้เป็นภรรยาเจ้าพัฒน์ เจ้าพัฒน์นี้เป็นบุตรปลัด มีพี่สาวคน ๑ ชื่อคุณชี คุณชีไม่มีสามี มารดานั้นเรียกว่า คุณหญิง ๆ สร้างวัดประดู่ คุณชีสร้างวัดแจ้ง ที่อยู่ตำบลท่าวังเดี๋ยวนี้ คุณปรางนั้นเมื่อเจ้านครเข้าไปถูกกักอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ถวายเป็นพระสนมเจ้ากรุงธนบุรี(๑)

๏ ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ได้เสด็จเถลิงถวัลย-ราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่า ที่เจ้ากรุงธนบุรียกเจ้านครขึ้นเป็นพระเจ้าประเทศราชนั้นเป็นการเหลือเกินไป จึงโปรดให้ลดบรรดาศักดิ์ลงเป็นเจ้าพระยานคร แลให้ลดตำแหน่งเสนาบดีเมืองนครลงเป็นกรมการเหมือนหัวเมืองอื่น ๆ แลให้ยกเมืองสงขลาซึ่งขึ้นเมืองนครอยู่ในครั้งนั้นเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ด้วย

๏ ต่อมาเจ้านครศรีธรรมราชแก่ชราว่า ราชการบ้านเมือง ฟั่นเฟือนไป เจ้าพัฒน์บุตรเขยเข้าไปเป็นโจทย์ ฟ้องกล่าวโทษเจ้านครมีตราให้หาเจ้านครก็บิดพลิ้วเสียหลายครั้ง แล้วจึงได้ตัวเข้ามากรุงเทพ ฯ โปรดให้เอาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ

---

(๑) ชื่อลูกเมียเจ้านครไม่เคยปรากฏชัดเจนในที่อื่น ในบัญชีนี้ขาดคุณฉิมพี่คุณปรางไปคน ๑ คุณฉิมนั้นที่บิดาได้ถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้เป็นพระสนมเอกปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่า เทียบที่กรมบริจาภักดีศรีสุดารักษ์ มีลูกเธอ ๒ องค์ ชื่อเจ้าทัศพงษ์ภายหลังได้เป็นพระพงษ์นรินทร์องค์ ๑ เจ้าทัศภัย ภายหลังได้เป็นพระอินทรอภัยองค์ ๑ คุณปรางน้องคุณฉิมที่กล่าวว่า ถวายตัวในพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ตามเรื่องราวที่ปรากฏ เห็นจะไม่ได้เป็นพระสนมอยู่ก่อน ด้วยปรากฏว่า เจ้าพระยาพิไชยราชาให้เถ้าแก่เข้าไปขอต่อเจ้าจอมมารดาฉิม พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบ ทรงพระพิโรธ ว่าเจ้าพระยาพิไชยราชาบังอาจจะมาเป็นเขยน้อยเขยใหญ่กับพระองค์ ถึงให้ประหารชีวิตเจ้าพระยาพิไชยราชา แต่คุณปรางนี้อยู่ในวังต่อมามีครรภ์ขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงพระราชทานแก่เจ้าพัฒน์ อุปราชเมืองนครรับไป คลอดบุตรเมื่อปีมะเมียจุลศักราช ๑๑๓๖ บุตรนั้นคือเจ้าพระยานคร น้อย จึงเชื่อกันว่า เจ้าพระยานคร น้อย เป็นลูกพระเจ้ากรุงธนบุรี

ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเจ้าพัฒน์อุปราชบุตรเขยเจ้านคร ให้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เมื่อปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ แลครั้งนั้นพระยาสงขลามีความผิดจึงโปรดให้เมืองสงขลากลับไปเป็นเมืองขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชดังแต่ก่อน เจ้านครถึงอนิจกรรมที่กรุงเทพ ฯ เจ้าพระยานครพัฒน์ กับคุณหญิงชุ่มได้เก็บอัฐิเจ้านคร กับอัฐิหม่อมทองเหนี่ยวมาก่อเจดีย์ทำตึกบรรจุไว้ที่วัดแจ้งเมืองนคร

๏ ครั้นเมื่อเจ้าตากออกจากราชสมบัติแล้ว เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) กับคุณหญิงชุ่ม จึงได้รับคุณปรางซึ่งเป็นพระสนมเจ้าตากพาออกมาจากกรุงเทพ ฯ แต่เวลานั้นมีครรภ์ได้ ๓ เดือนแล้วมาคลอดที่เมืองนคร บุตรเป็นชายให้ชื่อว่า คุณชายน้อย(๑) พระยาศรีธรรมราช พัฒน์ มีบุตรหญิงกับคุณหญิงชุ่ม ๑ ชื่อคุณหญิงใหญ่ ๑ (คุณหญิงเล็ก ๑)(๒) แลมีบุตรชายกับภรรยาน้อย ที่ได้รับสัญญาบัตร คือนายจ่ายงมหาดเล็ก ๑ พระราชภักดี (ร้าย) ยกกระบัตรเมืองนคร ๑(๓) บุตรหญิงชื่อหนู ภรรยาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๑ ชื่อทิม ๑ ทิมนี้เมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้เข้าไปอยู่ที่วังกรมหมื่นศักดิพลเสพครั้นรัชกาลที่ ๓ กรมหมื่นศักดิพลเสพได้รับพระราชทานเกียรติยศเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ทิมก็ตามเสด็จไปอยู่ในกรมพระราชวังบวร ฯ ด้วย ครั้นกรมพระราชวังบวร

---

(๑) ตรงนี้ผิด ที่จริงคุณปรางออกไปแต่ครั้งกรุงธนบุรีดังกล่าวมาแล้ว.

(๒) ที่เรียกว่า คุณหญิง นี้ เป็นคำพวกชาวนครเรียก แต่เรียกกันในกรุงเทพ ฯ ว่าคุณนุ้ยใหญ่ คุณนุ้ยเล็ก.

(๓) บุตรเจ้าพระยานคร พัฒน์ นอกจากบัญชีนี้ ได้ความว่าชื่อ ฉิม เป็นพระยาภักดีภูธร อยู่วังหน้าคน ๑ ชื่อนายเริกคน ๑ นายกุนคน ๑ ไม่ได้ทำราชการ.

มหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ทิมมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ครั้นรัชกาลที่ ๔ ทิมกลับไปรับราชการเป็นพนักงานเฝ้าหอพระอัฐิฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๑ ชั่ง ครั้นวันที่ ๑๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ ทิมถึงแก่กรรม

๏ เมื่อพม่ายกทัพบกทัพเรือมาทางเมืองมฤทในเดือนอ้าย แก่งหวุ่นแมงยี่เป็นแม่ทัพใหญ่ แต่งให้ยี่หวุ่นเป็นแม่ทัพ ยกทัพเรือไปทางทะเลเมืองถลาง แล้วให้เนมโยคุงนรัดเป็นทัพหน้า ตัวแก่งหวุ่นแมงยี่เป็นแม่ทัพยกมาตีเมืองชุมพร, เมืองไชยา, เจ้าเมืองทั้งสองเห็นว่าพม่ายกมามากไม่สามารถจะสู้รบได้ จึงเทครัวเข้าป่าทิ้งเมืองเสีย พม่าก็เอาไฟเผาบ้านเมืองเสียทั้ง ๒ เมือง แล้วยกมาตีเมืองนครศรีธรรมราช

๏ ขณะนั้น เจ้าพระยานคร พัฒน์ ได้ข่าวว่า เมืองชุมพร, เมืองไชยา เสียแก่พม่าแล้ว จึงแต่งให้กรมการคุมพลพันเศษมาตั้งขัดตาทัพพม่าอยู่ที่ท่าต่อแดนเมืองไชยา ครั้นพม่ายกไปยังไม่ได้รบ พม่าคิดอุบายให้คนชาวเมืองไชยาไปร้องบอกลวงชาวเมืองว่า กรุงบางกอกเสียแก่พม่าแล้วอย่าสู้รบเลย ให้ออกมาเสียโดยดีเถิด กรมการนำความไปแจ้งแก่เจ้านคร พัฒน์ เจ้านคร พัฒน์ สำคัญว่าจริง เพราะมิได้เห็นทัพกรุงออกไปช่วย ด้วยในเวลานั้นกรุงเทพ ฯ ยังรบติดพันกันกับพม่าทางเมืองกาญจนบุรีอยู่ จึงยังมิได้ยกไปช่วยเจ้าพระยานคร พัฒน์ จึงทิ้งเมืองเสียพาพรรคพวก ครอบครัว หนีไปอยู่ ที่นอกเขา ตำบลจันดี ปลายคลอง คุดด้วนแขวงอำเภอฉวาง ที่ซึ่งเจ้าพระยานคร พัฒน์ ไปตั้งทับอาศัยอยู่ เรียกว่าทับเจ้าพระยายังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ พม่าได้เมืองนครศรีธรรมราชก็เข้าตั้งอยู่ในเมือง ให้รวบรวมรี้พลกองทัพจะยกไปตีเมืองพัทลุง เมืองสงขลาต่อไป

๏ ฝ่ายข้างเมืองพัทลุง เจ้าเมืองกรมการได้แจ้งว่า เมืองชุมพร เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เสียแก่ข้าศึกแล้ว จึงปรึกษากันคิดจะยกครอบครัวหนี ยังมีพระสงฆ์องค์ ๑ ชื่อมหาช่วย เป็นเจ้าอธิการวัดในแขวงเมืองพัทลุง สำแดงวิชาเวทมนตร์ลงเลขยันต์ กะตุดประเจียดมงคลให้แก่กรมการนายบ้านชาวเมืองทั้งปวง คนเหล่านั้นก็นิยมยินดี ถือมั่นเอาสิ่งนั้นเป็นเครื่องป้องกันสาตราวุธ พาให้ใจกล้าขึ้นถึงอาจสู้รบด้วยพม่าได้ กรมการจึงจัดพลได้พันเศษ แล้วเชิญท่านมหาช่วยอาจารย์ขึ้นคานหาม (นัยหนึ่งว่าขี่ช้างมาในกองทัพด้วย) ยกออกมาตั้งคอยรบทัพพม่าอยู่กลางทางห่างเมืองพัทลุง พระมหาช่วยมีปืน ๒ กระบอกยัดดินส่งให้ศิษย์เดินยิงมาหน้าช้าง พม่าข้าศึกดูเห็นเป็นกองทัพใหญ่ยกมาก็แตกหนีไป

๏ ครั้นเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพเรือมาถึงเมืองชุมพร ตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ในเมือง จึงมีพระบัณฑูรดำรัสสั่งให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยาจ่าแสนยากร กองหน้า ยกทัพบกล่วงออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองไชยาเป็นหลายค่าย

๏ ฝ่ายกองทัพพม่า แจ้งว่าทัพกรุงยกออกไป แม่ทัพจึงให้เนมโยคุงนรัดกองหน้า ยกกองทัพมารับทัพกรุง แก่งหวุ่นแมงยีแม่ทัพยกหนุนมา พอทัพหน้าพม่ายกมาปะทะทัพไทยที่เมืองไชยายังไม่ทันจะตั้งค่าย ไทยก็ยกเข้าล้อมพม่าไว้รอบ ขุดสนามเพลาะรบกันกลางแปลงแต่เช้าจนค่ำ พอฝนตกห่าใหญ่ลงมา พม่าจึงแหกออกจากล้อมหนีไปได้ พลทหารไทยไล่ติดตามพม่าไปในเวลากลางคืน พม่าได้หยุดรอรบ แตกกระจัดพลัดพรายไปทีเดียว ฝ่ายแม่ทัพพม่ารู้ว่ากองหน้าแตกก็มิได้มารบ เลยบากทางหนีไปข้างตะวันตก

๏ ฝ่ายยี่หวุ่นแม่ทัพเรือซึ่งไปตีเมืองถลาง ไปตีเมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่งแตกแล้ว ก็ยกเลยไปถึงเกาะถลาง ให้พลทหารขึ้นตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ ขณะนั้นในเมืองถลาง พระยาถลางถึงแก่กรรมลง แต่ภรรยาพระยาถลาง ชื่อจัน กับน้องสาวอีกคนหนึ่ง (ชื่อมุก) เป็นคนใจกล้าหาญองอาจ จึงให้กรมการเกณฑ์ไพร่บ้านพลเมืองทั้งชายหญิง ออกตั้งค่ายรบกับพม่านอกเมือง ยิงปืนใหญ่น้อยโต้ตอบสู้รบกันอยู่ทุกวัน จนประมาณได้เดือนเศษ พม่าก็หักเอาเมืองมิได้ ไพร่พลในกองทัพก็ขัดสนเสบียงอาหารลง ก็จำเป็นต้องเลิกทัพกลับไป

๏ ขณะนั้นเจ้าเมืองกรมการตามหัวเมือง ใหญ่น้อยทั้งปวง ซึ่งหนีพม่าไปนั้น ก็กลับมาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ทั้งสิ้น ทรงโปรดมิให้เอาโทษเพราะเห็นว่าศึกหนักเหลือกำลังที่จะสู้รบ จึงให้ไปรวบรวมไพร่บ้านพลเมืองมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม แล้วเสด็จยกทัพหลวงไปจัดราชการบ้านเมืองในหัวเมืองเหล่านั้นทุกเมือง เมื่อเสด็จมาถึงเมืองนครศรีธรรมราช ให้ตามได้ตัวเจ้าพระยานครศรีธรรมราช พัฒน์ มา ทรงพระกรุณาโปรดยกโทษให้ อนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า พระมหาช่วยซึ่งได้ช่วยป้องกันเมืองพัทลุงนั้น เป็นผู้ได้ราชการมีความชอบมาก แต่ถ้าจะพิจารณาไปข้างหน้าที่สมณะก็เห็นว่ามัวหมองอยู่ จึงให้สึกออกจากบรรพชิต แล้วตั้งให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ ผู้ช่วยราชการเมืองพัทลุง ทำราชการฝ่ายฆราวาส แล้วทรงพระราชดำริว่า บรรดาเมืองแขกมลายูที่ตั้งอยู่ชายทะเลตะวันตกทั้งปวง ยังมิได้อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่กรุงสยาม ควรจะไปตีเอามาขึ้นเสียให้จงได้ พระราชอาณาเขตสยามจะได้แผ่ไพศาลไปในประเทศปากใต้ฝ่ายตะวันตก จึงโปรดให้แม่ทัพหน้ายกไปก่อน ทัพหลวงก็ยกหนุนไปตีเมืองตานี

ที่เป็นเมืองใหญ่ได้ แลเมืองอื่น ๆ คือ เมืองตรังกานู, เมืองกลันตัน, เมืองไทร, เป็นต้นเหล่านี้มายอมสวามิภักดิ์โดยดี กับหัวเมืองแขกเล็กน้อยทั้งปวงก็ตีได้อีกหลายเมือง ที่ยอมขึ้นไม่ต้องตีก็มี แล้วมีพระบัณฑูรดำรัสสั่งให้แต่งหนังสือบอกข้อราชการเข้ามากราบบังคมทูล พระกรุณาทรงทราบ จึงโปรดให้มีตราหากองทัพกลับ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงจัดราชการหัวเมืองฝ่ายตะวันตกเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกทัพหลวงกลับคืนกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีตราออกไปเลื่อนยศผู้รักษาเมืองกรมการผู้มีความชอบ แล้วตั้ง จันภรรยาพระยาถลางซึ่งได้ช่วยรบสู้กู้บ้านเมืองไว้ได้นั้น ขึ้นเป็นที่ท้าวเทพกษัตรี ตั้ง (มุก) น้องสาวคนหนึ่งเป็นที่ท้าวศรีสุนทร อยู่ในเมืองถลางด้วย ครั้งนั้นกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงได้ปืนทองมาแต่เมืองตานี ๒ กระบอก ยาว ๓ วาศอกคืบ ๒ นิ้วกึ่งกระบอก ๑ ยาว ๕ ศอกคืบ ๙ นิ้ว กระบอก ๑ กระบอกใหญ่ให้จารึกบอกว่า พระยาตานี โปรดให้หล่อขึ้นเป็นคู่กัน อีกกระบอก ๑ จารึกชื่อว่า นารายณ์สังหาร แล้วให้หล่อขึ้นอีก ๖ กระบอก ใหญ่รองเป็นคู่ ๆ ลงมา

๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น เจ้าพระยานครศรีธรรมราช พัฒน์ ถวายคุณหญิงนุ้ยใหญ่ ธิดา ทำราชการในพระราชวังหลวง มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอรุโณทัย ได้เป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพ แล้วต่อมาได้เป็นกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ คุณหญิงนุ้ยเล็กถวายในกรมพระราชวังบวร ฯ มีพระองค์เจ้าหญิงบัทมราช คุณชายน้อยถวายเป็นมหาดเล็กได้เป็นที่นายศัลวิไชย มหาดเล็กหุ้มแพร แล้วเลื่อนเป็นที่พระอนุรักษ์ภูเบศร์ผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาศรี

ธรรมราช พัฒน์ มีความชราทุพลภาพ โปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี เจ้าพระยาจางวาง เป็นผู้ตกแต่งบ้านเมือง พระอนุรักษ์ภูเบศร์ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีธรรมราช สำเร็จราชการเมืองนคร เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ได้แต่งกำแพงด้านเหนือแลสร้างพระอุโบสถหอไตรสามหลังที่วัดท่าโพธิ อุโบสถวัดสำฤทธิไชย พระวิหารหลวงในวัดพระบรมธาตุ กับได้ปฏิสังขรณ์วัดแจ้ง วัดประดู่อีกด้วย แต่ทับเกษตรรอบองค์พระบรมธาตุของเดิมชำรุด พระครูการามเจ้าวัดสระเรียงเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ ครั้นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีถึงแก่อสัญกรรม พระยาศรีธรรมราช น้อย ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา(๑) ภรรยาชื่อท่านผู้หญิงอิน เชื่อเจ้ามาแต่กรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงเรียกว่า พี่อิน(๒) ท่านผู้หญิงอินมีบุตรธิดากับเจ้าพระยานครน้อย ๖ คน คือ

๑. เจ้าจอมมารดา น้อยใหญ่ ในรัชกาลที่ ๓ เป็นเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าเฉลิมวงษ์

๒. เจ้าจอม น้อยเล็ก ในรัชกาลที่ ๓

๓. เจ้าพระยามหาศิริธรรม ชื่อน้อยใหญ่ เรียกอีกชื่อ ๑ ว่าเมือง ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ได้เป็นนายศัลวิไชย เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ เป็นพระเสนหามนตรี ปลัด แล้วเลื่อนเป็นพระยาพัทลุง

---

(๑) เป็นเจ้าพระยาต่อในรัชกาลที่ ๓

(๒) มีในจดหมายเหตุของนายพันโท โล อังกฤษแต่งเรื่องเมืองนครเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ว่า ท่านผู้หญิงอินนี้เป็นราชินิกูล ข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสเรียกว่า พี่อิน นั้นก็เป็นความจริง มีปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ สืบถามได้ความจากนางสาวกลาง ณนคร ธิดาเจ้าพระยานคร น้อยกลาง ว่าท่านผู้หญิงอินนั้นเป็นธิดาพระยาพินาศอัคคีตระกูลทางบางช้าง พระยาอภัยสงครามที่ได้ไปเป็นพระยาถลางเป็นน้องท่านผู้หญิงอิน

แล้วเข้ามาเป็นพระยาอุทัยธรรม รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรมผู้รักษากรุงเก่า

๔. เจ้าพระยานคร น้อยกลาง ในรัชกาลที่ ๓ เป็นพระเสนหามนตรี ปลัดเมืองนคร ได้เป็นพระยานครต่อเจ้าพระยานคร น้อย ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยานคร

๕. พระยาเสนหามนตรี ชื่อน้อยเล็ก ฤๅเอียด ในรัชกาลที่ ๓ เป็นหลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเป็นพระยาเสนหามนตรี

๖. คุณน้อยหญิง อยู่เมืองนคร ไม่ได้ทำราชการ

เจ้าพระยานคร น้อย มีบุตรธิดาด้วยภรรยาอื่นอีกหลายคนสืบได้รายชื่อ คือ

ส่วนบุตร

๑. ชื่อแสง ได้เป็นพระยาไทรบุรี แล้วมาเป็นพระยาพังงาเมื่อในรัชกาลที่ ๓

๒. ชื่อนุด เป็นพระยาเสนานุชิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๓. ชื่อกล่อม เป็นพระยาวิชิตสรไกร ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ในรัชกาลที่ ๔

๔. ชื่อพุ่ม เป็นพระยากาญจนดิฐบดี ในรัชกาลที่ ๕

๕. ชื่อม่วง เป็นพระอุทัยธานี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง

๖. ชื่อหงษ์ เป็นพระวิชิตสรไกร รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๗. ชื่อฉิม เป็นพระเจริญราชภักดีบุรีธรรมพิพัฒน์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุย

๘. พระราชานุรักษ์ ชื่อไรสืบไม่ได้ความ รับราชการอยู่ทางเมืองไชยา

๙. ชื่อเสม เป็นหลวงศรีสุพรรณดิฐ ปลัดเมืองกาญจนดิฐ

๑๐. นายเถื่อน
๑๑. นายเดช } ๒ คนนี้ไม่ได้ทำราชการ

ส่วนธิดา

๑. คุณพัน

๒. คุณตลับ

๓. คุณทิม

๔. คุณปราง

๕. คุณแย้ม

๖. คุณพุ่ม

๗. คุณอิ่ม

ทั้ง ๗ นี้ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชกาลที่ ๓

๘. คุณกลิ่น ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นท้าวศรีสัจจาในรัชกาลที่ ๕

๙. คุณบัว ถวายตัวทำราชการในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าจอมมารดา มีลูกเธอ ๕ พระองค์ คือ กรมขุนศิริธัชสังกาศ แลกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์เป็นต้น

๑๐. คุณเอม ไม่ได้ทำราชการ

เวลานั้นเมืองไทรบุรี กับเมืองปลิศ สตูล แข็งเมืองไม่ขึ้นกรุงเทพ ฯ

เจ้าพระยาศรีธรรมราช (น้อย) รับอาสาไปตีเมืองไทรมีทหาร คือ พระณรงค์วิชิต ๑ พระมหาจัตุรงค์ ๑ เป็นแม่ทัพ หลวงเทพเสนา หลวงชาญพลรบ ทหารรอง ครั้นตีเมืองไทรแตกแล้วเจ้าพระยาศรีธรรมราชได้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช(๑) ให้พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) พระเสนานุชิต (นุด) ซึ่งเป็นบุตรในหม่อมช่วย ทั้ง ๒ อยู่รักษาราชการเมืองไทรบุรี

๏ เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราชตั้งต่อเรือปาก ๓ วาที่บ้านดอนเข้าไปถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทานนามว่า เรือพระที่นั่งอมรแมนสรรค์ แลเวลานั้น (เจ้าพระยานครเข้าไปอยู่กรุงเทพ ฯ) ให้พระณรงค์ชลธีอยู่รักษาราชการเมืองนคร ฯ

๏ ฝ่ายตุงกูเดนหลานพระยาไทร ซ่องสุมกองทัพแล้วให้นายแท่นเอาเหล็กมาลอบอุดรูชนวนปืนใหญ่ที่เมืองตรังเสียหมดทุกกระบอก นายแท่นนี้เดิมเป็นบุตรหลวงแพ่งกรมการเมืองตรัง ไปเข้าแขกเปลี่ยนชื่อเป็นตุงกูงาม(๒) แล้วตุงกูเดนตีได้เมืองไทรอีก พระบริรักษ์ภูธร พระเสนานุชิตบุตรเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช น้อย ผู้รักษาราชการเมืองไทร พากันอพยพหนีมาเมืองนคร ฯ ต้องอาวุธพวกแขกเจ็บสาหัส เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช น้อย ผู้บิดาโกรธสั่งให้ลงโทษเฆี่ยนหลังบุตรทั้ง ๒ นั้นอีก

---

(๑) ชื่อพระยานครตามทำเนียมเดิมเป็น "พระยาศรีธรรมาโศกราช ฯ" เป็นเจ้าพระยาฤๅเป็นพระยาก็เหมือนกัน พึ่งเปลี่ยนเป็นพระยาศรีธรรมราชเมื่อในรัชกาลที่ ๔

(๒) นายแท่นคนนี้ทราบว่า ที่หลังกลับมาอยู่เมืองตรังอีก อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกไปตรวจราชการ ได้ความว่ายังคบโจรผู้ร้าย จึงให้ประหารชีวิตเสีย อ้างโทษถึงครั้งเป็นขบถด้วย

คนละ ๓๐ แล้วยกทัพไปตีเมืองไทร ทัพตุงกูเดนแตก ครั้งนี้ให้พระมหาจัตุรงค์อยู่รักษาราชการเมืองไทรบุรีต่อไป

๏ คุณศัลวิไชยบุตรที่ ๓ ของเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ซึ่งไปรักษาราชการเมืองพัทลุงกลับมาเมืองนครแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้ไปเป็นเจ้าพระยามหาศิริธรรมพโลปถัมภ์ ฯ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า(๑) เจ้าพระยามหาศิริธรรมพโลปถัมภ์มีภรรยาชื่อคุณหญิง เผือก บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ มีบุตร ๓ คือ พระยาบำเรอบริรักษ์ หนูใหญ่ ๑ พระยาศรีสรราช หนูเล็ก ๑ คุณหนูชี ๑ คุณหนูชีถวายตัวในวังหลวงในรัชกาลที่ ๔ มีบุตรกับหม่อมทับทิม (บุตรหลวงกะเตาบ้านลำแบน) คือ คุณหญิงใหญ่ ๑ พระนราธิราช ๑ คุณพลับ ๑ คุณพลับถวายตัววังหลวงในรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราชได้ถวายพระแท่นถมตะทอง ๑ พระราชยานถม ๑(๒)

เจ้าพระยานคร (น้อย) เป็นโรคลมให้อาเจียนน้ำลายเหนียวเสมหะปะทะหน้าอก ป่วยมาแต่ณวัน ๕ ๘ ๆ ค่ำ ครั้นณวัน ๕ ๑๕ ๆ ค่ำ ปีกุนจุลศักราช ๑๒๐๑ โรคกำเริบขึ้น ให้หอบเสหะดังครอก ๆ ให้มือเท้าเย็นนิ่งแน่ไป ครั้นเวลา ๕ ทุ่มเศษ เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช (น้อย) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว พระเสนหามนตรี (น้อยกลาง) ได้เป็นพระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จ

---

(๑) ตรงนี้เข้าใจผิด เรื่องจริงปรากฏอยู่ในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ คือ เมื่อเจ้าพระยานคร น้อย ถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชดำริว่า พระยาพัทลุงจะครองเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้ จึงย้ายเข้ามาเป็นพระยาอุไทยธรรมอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้เป็นเจ้าพระยาต่อในรัชกาลที่ ๔.

(๒) เข้าใจว่าพระราชยานถมนั้น เจ้าพระยานคร น้อยกลาง ทำถวายเมื่อในรัชกาลที่๔

ราชการเมืองนครศรีธรรมราชต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยา เจ้าพระยาศรีธรรมราช (น้อยกลาง) มีท่านผู้หญิงคือหม่อมราชวงศ์หญิง หม่อมราชวงศ์หญิงมีบุตรชาย ๑ คุณพร้อม ๒ คุณถัด ๓ คุณเอี่ยม หญิงคือ ๑ คุณอิ่ม ๒ คุณกลาง ๓ คุณสว่าง กับบุตรหญิงอีกคน ๑ เป็นไข้ทรพิษถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเด็ก บุตรภรรยาน้อย ชาย นายบัว มารดาชื่อบัว ๑ นายเกด มารดาชื่อเกด ๑ เมื่อเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว คุณพร้อมเดิมเป็นพระเสนหามนตรี แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีธรรมราช ผู้ว่าราชการเมืองนคร คุณถัดเดิมเป็นพระเสนหามนตรี แล้วเลื่อนเป็นพระศิริธรรมบริรักษ์ปลัดเมือง คุณเอี่ยมเดิมเป็นพระภักดีดำรงฤทธิ ผู้ช่วยราชการเมืองนคร แล้วเลื่อนเป็นพระยาตรังคภูมาภิบาล ผู้ว่าราชการเมืองตรัง ภายหลังกลับจากเมืองตรังมาเป็นผู้ช่วยพิเศษเมืองนครแลเป็นพนักงานคลังเมืองเมื่อศก ๑๒๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนเป็นพระยาบริรักษ์ภูเบศร์ คุณอิ่มได้ถวายเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๔ เมื่อสิ้นรัชกาลนั้นแล้วกลับมาอยู่เมืองนครศรีธรรมราชถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ คุณกลางไม่ได้ถวายแลไม่มีสามี คุณสว่างถวายเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ นายบัวเป็นหลวงอนุสรสิทธิกรรม นายอำเภอสิชล แม่บัวมารดาหลวงอนุสรนั้น เป็นบุตรีเจ้าพระยานคร น้อย

จดหมายบอกข่าวถึงเจ้าพระยานคร ฯ

อธิบาย

๏ จดหมายฉบับนี้ เป็นจดหมายมีบอกข่าวราชการในกรุงเทพ ฯ ถึงเจ้าพระยานคร น้อย แต่ยังเป็นพระยานคร ฯ อยู่เมื่อในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช ประทานไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ตัวจดหมายเป็นสมุดดำเขียนด้วยเส้นดินสอ สังเกตฝีมือเห็นว่าเขียนเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงเข้าใจว่าจะเป็นตัวต้นจดหมาย ด้วยในครั้งนั้นจดหมายไปมาถึงกัน ใช้ทั้งกระดาษเพลาแลสมุดดำ ถ้าเป็นจดหมายไปรเวตมักจะเขียนสมุดดำด้วยเขียนง่ายไม่ต้องร่าง มีตัวอย่างดังเช่นจดหมายหลวงอุดมสมบัติมีถึงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระยาศรีพิพัฒน์ เป็นแม่ทัพลงไปเมืองสงขลา ซึ่งได้พิมพ์แล้วนั้นต้นหนังสือก็เขียนในสมุดดำทั้งนั้น

๏ จดหมายฉบับนี้ ลักษณะที่ใช้ตัวอักษรแลถ้อยคำ เป็นชาวนครเขียน ตัวผู้เขียนคงเป็นชาวนครซึ่งเข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่มิใช่คนชั้นเลว เพราะเป็นผู้ที่เข้าเฝ้าแหนได้ใกล้พระองค์ อาจจะได้ยินกระแสรับสั่ง ทั้งในเวลาเสด็จประพาส แลเวลาเสด็จออกว่าราชการในท้องพระโรง ดังปรากฏอยู่ในจดหมายถ้าสันนิษฐานตามตัวคนซึ่งเคยได้ยินชื่อเสียง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า น่าจะเป็นจดหมายของเจ้าพระยามหาศิริธรรมฯ บุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยานคร ฯ เวลานั้นเข้ามารับราชการอยู่ในกรุง ฯ

เป็นที่นายศัลวิไชยหุ้มแพรมหาดเล็ก เสียดายนักที่ได้จดหมายฉบับนี้มาแต่ตอนกลางตอนต้นแลตอนท้ายขาดหายไปเสีย แต่ถึงกระนั้นเห็นควรจะพิมพ์รักษาไว้ไม่ให้สูญ ด้วยนับว่าเป็นหนังสือสำคัญในทางที่จะให้ความรู้โบราณคดีแก่ผู้ซึ่งจะได้อ่านในปัจจุบันนี้ จึงได้พิมพ์ไว้ท้ายพงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราชฉบับนี้ด้วย

๏ เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุแห่งจดหมายนั้น คือเมื่อแรกตั้งกรุงรัตน-โกสินทร เมืองสงขลายังเป็นเมืองขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช มาจนปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ แขกเมืองตานีเป็นขบถขึ้น เวลานั้นเจ้าพระยานคร พัฒน์ ผู้เป็นต้นสกุลณนคร สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาสงขลา บุนฮุย ผู้เป็นต้นสกุลณสงขลาเป็นพระยาสงขลา เมืองสงขลามีความชอบในการปราบปรามแขกขบถ เมื่อเสร็จการปราบปรามแล้ว ทรงพระราชดำริว่า เมืองนครตรวจตรากำกับราชการหัวเมืองแขกไม่ได้ทั่วถึง จึงโปรดให้ยกเมืองสงขลาเป็นหัวเมืองใหญ่ขึ้นกรุงเทพ ฯ เลื่อนยศพระยาสงขลา บุนฮุย ขึ้นเป็นเจ้าพระยา แต่นั้นพระยานคร ฯ กับพระยาสงขลาก็ไม่ชอบกันลงมาทั่วทุกชั้นบุรุษ เพราะเมืองทั้งสองพรมแดนติดต่อกัน แต่ก่อนเมืองนคร ฯ เคยมีอำนาจแต่เมืองเดียว ฝ่ายข้างเมืองสงขลาทำเลที่องที่เหมาะแก่การค้าขายทางทะเล ด้วยอยู่ปากน้ำ สินค้าเมืองพัทลุง แลเมืองนครข้างฝ่ายใต้ต้องออกทางนั้น สกุลณสงขลาเป็นพ่อค้าเข้าใจแสวงหาผลประโยชน์ทั้งที่จะได้จากการค้าขาย แลเกลี้ยกล่อมผู้คนพลเมืองที่อยู่ใกล้เคียง เข้าไปตั้งภูมิลำเนาในพื้นเมืองให้มากขึ้นฤๅถ้าจะว่าโดยย่อ ก็คือ ตั้งแต่เมืองสงขลาได้เป็นหัวเมืองใหญ่แล้วก็ตั้งหน้าแข่ง

เมืองนครเรื่อยมา ข้างเมืองนครก็ขัดขวาง ด้วยจะรักษาอำนาจแลป้องกันผลประโยชน์ เหตุอันนี้มีอยู่เสมอ พระยาทั้ง ๒ เมืองจึงไม่เข้ากัน อริกันตลอดไปจนในราชการ เช่นปรากฏอยู่ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัตินั้นเป็นตัวอย่าง ทั้ง ๒ ฝ่ายต้องคุมเชิงระวังผิดชอบไม่ให้เสียแต้มคูกันด้วยเหตุนี้ ทั้งพระยานครแลพระยาสงขลาต่างสั่งลูกหลานที่เข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ให้คอยสืบส่วนข่าวคราว โดยเฉพาะที่เกี่ยวด้วยเมืองสงขลาฤๅเมืองนครบอกไปให้ทราบกันเสมอ ไม่ใช่สืบแต่ข้างเมืองนครฤๅเมืองสงขลาฝ่ายเดียว ข้าพเจ้าเคยได้เห็นต้นจดหมายเจ้าพระยาสงขลา เม่น แต่เมื่อเป็นจ่าเรศในรัชกาลที่ ๓ มีบอกข่าวไปเมืองสงขลาฉบับ ๑ แต่ข้อความไม่สำคัญถึงควรจะพิมพ์ไว้ เช่นจดหมายฉบับนี้

๏ ผู้ที่ได้อ่านจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ย่อมต้องออกปากชมว่ากระบวนจำของหลวงอุดมสมบัติเป็นอย่างดี ด้วยจดจำได้จนถึงถ้อยคำที่รับสั่งว่าอย่างไร ๆ ถ้าใครอ่านจดหมายฉบับนี้ จะได้ความรู้อีกอย่างหนึ่งว่าวิธีจดจำอย่างนั้น เป็นวิธีเขียนจดหมายกันในครั้งนั้น เพราะจะเห็นได้ในจดหมายฉบับนี้ ว่าเขียนทำนองเดียวกันกับจดหมายหลวงอุดมสมบัติ แต่หากได้ต้นฉบับมาน้อยไม่พอจะสันนิษฐานได้ว่าความจดจำของผู้เขียนจดหมายฉบับนี้ดีเพียงไร

๏ ถ้าว่าเฉพาะเนื้อเรื่องที่ปรากฏในจดหมายฉบับนี้ ที่กล่าวถึงเรื่องคนหนีเข้าไปอยู่ในเขตสงขลา ข้าหลวงออกไปสักเลข พระยาสงขลา เซ่ง ซึ่งเป็นตำแหน่งขึ้นใหม่ในเวลานั้น ไม่ขับต้อนผู้คนมาให้ข้าหลวงสักนั้น พอจะเข้าใจได้ว่าด้วยเหตุใด เพราะพระราชกำหนดมีอยู่ว่า คนหมู่เมือง

ไหน ถ้ามิได้รับอนุญาตหักโอนให้ไปอยู่ต่างเมือง ไม่ขาดจากสังกัดเมืองเดิม ข้างพระยาสงขลาตั้งใจเกลี้ยกล่อมคนเมืองนครเมืองพัทลุง เอาเข้าไปไว้เมืองสงขลา ข้างพระยานครอยากจะได้คนกลับมา ข้อนี้เองเป็นเหตุให้ซ่อนเร้นผู้คน พระยาสงขลา เช่นนี้อยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ คนเดียวกับพระยาสงขลาที่ปรากฏในเรื่องจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

ตัวความในจดหมาย

(ข้างต้นฉบับขาด) กราบทูลว่าซึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงคราม ออกไปชำมระไทยแขกซึ่งหนี กับเลขต่างเมืองแลเลขหนีตาทัพไปอยู่เมืองสงขลา แลเมืองแขกขึ้นแก่เมืองสงขลานั้นหาได้ไม่สักคน หลวงเทพเสนีอ่านหนังสือบอกใบของท่านพระยาสุรเสนาแต่ต้นจนจบ แล้วอ่านหนังสือพระยาพิไชยสงครามถวายต่อไปอ่านแต่เทียมข้อซึ่งว่าได้ชำมระเลขต่างเมืองได้เมืองนครเมืองพัทลุงเมืองไชยา ซึ่งชำมระได้แลยังมิได้ชำมระจนจบ แต่ต้นหนังสือนั้นหาอ่านถวายไม่ ครั้นอ่านหนังสือจบแล้ว พระโองการตรัสว่าเมื่อกระนั้นแล้วจะให้อยู่ไปที่ไหนได้ เอาเข้ามาเสียเมื่อไม่เห็นแก่ราชการแผ่นดินเป็นแต่อย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกจะหนีเสียไปฤๅ ไม่เป็นใจทำการก็เอาตัวเข้ามาเสียกรุง, จะให้คนอื่นออกไปเป็นก็ได้ แล้วตรัสถามขุนวิเศษภักดีว่ามาแต่สงขลาเมื่อใด ขุนวิเศษภักดีกราบทูลว่ามาแต่เดือนสิบเอ็ด มาลงเรือที่เมืองนครมาถึงเมืองชุมพรต้องพยุลมว่าว ขึ้นเดินบกมาแต่เมืองชุมพรเดือนเศษ พระโองการรับสั่งถามว่าพระยาสุรเสนายังอยู่เมืองสงขลาฤๅ ขุนวิเศษภักดีกราบทูลว่ายังอยู่ที่เมืองสงขลา แล้วพระโองการตรัสว่าเมื่อพระยาสงขลาออกไปก็ได้ว่ากล่าวออกไปแล้ว ก็ยังเป็นได้อย่างนี้ไทยแขกหนีไปอยู่เป็นหนักเป็นหนาแต่สักคนหนึ่งก็ไม่ได้ ด้วยไม่เป็นใจที่จะให้เป็นราชการ แต่ตรัสเคือง

พระยาสงขลาอยู่หลายครั้ง แต่มิได้ตรัสกับผู้ใด ด้วยละอองพระบาท(๑) แลเจ้านายอื่นก็ไม่ได้ไปเฝ้า ขุนนางผู้ใหญ่ก็หามีผู้ใดไม่ แล้วรับสั่งว่าจะข้ามไปวัดแจ้งแล้วเสด็จขึ้น เมื่อวันถวายหนังสือเพลาเช้าที่พระแกลนั้นกรมการเมืองสงขลาหามีผู้ใดไปเฝ้าหมีได้ แต่หลวงรักษาสมบัติพวกกรมท่าไปเฝ้าที่พระแกล

ครั้นพระโองการเสด็จขึ้นแล้ว เอาความไปกราบทูลพระเจ้าลูกเธอ(๒) ที่วัง ตามข้อความในหนังสือพระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงครามแลในพระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลา แล้วพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปวัดแจ้ง ไปพบกับละอองพระบาทที่วัด ละอองพระบาทกรมเจษก็หมีได้ถามละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์ก็หมีได้ตรัสบอกละอองพระบาทกรมเจษ แลเมื่อข้าพเจ้าลงเรือตามเสด็จละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์ไปวัดแจ้ง ข้าพเจ้าไปข้ามตรงแพพระยาสงขลา ซึ่ง (ผู้) ช่วยราชการอยู่ เห็นพระศรีสมบัตินั่งพูดกันอยู่กับ (ผู้) ช่วยราชการที่แพ ครั้นเพลาสามโมงเช้าพระโองการเสด็จข้ามไปวัดแจ้ง เจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไปดูทำการอยู่ที่วัดแจ้งพระเจ้าลูกเธอชวนละออง พระบาทจะลง มารับเสด็จพระ โองการที่ พลับพลาละอองพระบาทตรัสกับพระเจ้าลูกเธอว่าคอยรับเสด็จอยู่ที่นี่เถิด ละอองพระบาทแลพระเจ้าลูกเธอก็หาลงไปรับเสด็จพระโองการไม่ ครั้นพระโองการเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรกุฎิแลกุฎิ เสด็จมาถึงที่ละอองพระบาท แลพระเจ้าลูกเธอ เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์คอยเฝ้าอยู่ พระโองการ

(๑) ละอองพระบาทตรงนี้เข้าใจว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพ.

(๒) พระเจ้าลูกเธอตรงนี้ หมายว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เสด็จมาถึงตรัสว่าจะนั่งด้วย พระโองการก็เสด็จอยู่บนพระที่นั่งเก้าอี้ ตรัสคิดแต่ที่จะทำกุฎีทำกติ ทำหอไตรทำโรงฉัน ตรัสไปแต่ด้วยการวัดทั้งนั้น ด้วยหนังสือซึ่งพระยาสุรเสนา พระยาพิไชยสงคราม บอกเข้าไปนั้นพระโองการหาตรัสที่วัดไม่ แล้วพระโองการเสด็จกลับ

ครั้นเพลาค่ำ พระโองการเสด็จออก รับสั่งถามด้วยราชการแล้ว อ่านรายการปากน้ำปากลัดถวาย แล้วจึงรับสั่งถามละอองพระบาทว่าเป็นอย่างไหรย ซึ่งพระยาสุรเสนาออกไปชำมระไทยแขก แต่สักคนหนึ่งก็ไม่ได้ ละอองพระบาทนิ่งเสียไม่กราบทูลสิ่งใด พระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลา ว่าข้าหลวงออกไปอยู่แขกไทยก็ไม่ชำมระส่งให้ แล้วว่าไปที่สตูลจะ จัด แจง กรมการ คนใดให้อยู่ ชำมระกับ ข้าหลวงก็ หาไม่ ๆ กลัวไม่เกรง(๑) เมื่อเจ้าของบ้านไม่เป็นใจด้วยจะได้ที่ไหน จะให้ข้าหลวงไปเที่ยวหาเอาแล้วจะกลับว่าข้าหลวงไปทำให้คนแตกตื่นหนีไปเสียอย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกจะหมีเสียราชการไปฤๅ ที่จะให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองไปนั้นที่ไหนจะให้เป็นไปได้ เอาตัวเข้ามาไว้ณกรุงเสีย ใครเห็นกไหรเล่า แต่พระโองการตรัสเคืองแก่พระยาสงขลาปนอยู่เป็นมาก เจ้านายแลขุนนางมิได้กราบทูลรับพระโองการหาหมีได้ จึ่งมีพระโองการตรัสว่าชวนกันเกรงใจพระยาสงขลาเสียสิ้นไม่มีใครจะพูดด้วย เมื่อเป็นอย่างนี้จะหมีเสียงานเสียการไปฤๅ แล้วพระโองการตรัสว่าละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์เล่าครั้น

---

(๑) ตรงนี้ทำให้เข้าใจว่า เมืองสตูลขึ้นเมืองสงขลาในเวลานั้น บางทีจะมาขึ้นอยู่ชั่วคราวแต่ไม่นาน.

จะว่าออก เป็นพวกนครว่าออกไม่ได้ (๑) ครั้นจะว่าออกเล่าเป็นเข้าข้างหนึ่งจะว่านั้นยาก จึงรับสั่งถามพระเจ้าลูกเธอว่าละอองพระบาทกรมหมื่นศักดิ์พูดออกไม่ได้เป็นพวกนคร พระเจ้าลูกเธอเป็นคนกลางแล้วก็ไม่เข้าพวกเห็นกระไหรเล่า พระเจ้าลูกเธอกราบทูลว่าความที่พระยาสุรเสนาพระยาพิไชยส่งครามบอกเข้ามานั้น หาทราบว่ากะไหรไม่ แต่เมื่อ (ผู้) ช่วยราชการเข้ามา ทราบอยู่ว่าแขกนั้นพระยาส่งขลาจัดแจงไว้บ้างอยู่แล้ว (ผู้) ช่วยราชการส่งขลาเห็นได้ที่กราบทูลอ่อน ๆ แต่พอพระโองการได้ยินว่าแขกนั้น พระยาส่งขลาจัดได้ไว้ร้อยเศษ เอาไปส่งให้พระยาสุรเสนา ๆ ไม่รับ พระโองการทรงทราบแต่หาตรัสมาว่าประการใดไม่ ตรัสบ่นเคืองแก่พระยาส่งขลาต่อไป ว่าเป็นผู้น้อยไม่ยำเกรงผู้ใหญ่ เป็นอย่างนี้ ถ้ามีราชการทัพศึกที่ไหนจะเอาการได้ ข้าหลวงซึ่งให้ออกไปไม่ใช่ผู้น้อยเป็นถึงพระยาสุรเสนา ก็ไม่มีความเกรงแล้วจะให้ใครไปอีกเล่า แล้วไทยแขกผู้คนก็ไม่ใช่ไพร่บ้านพลเมืองของตัว คนเขาอื่นต่างหากแกล้งเกียจกันไว้แต่พออย่าให้ได้เป็นการ จะทำท่านองเหมือนพระยาส่งขลาพี่ชาย (๒) นั้นเป็นลูกศิษย์หมื่นไวย พูดจากลับกลอกจริตอย่างนั้นเกลียดนักหาชอบไม่ พระยาส่งขลาคนนี้ดูแต่ก่อน แลเหมือนว่าจะ (เป็นคนตรง) อยู่ ประเดี๋ยวนี้ได้เข้าหาสำนักไหนอีกเล่าหฤๅว่า (รับมรดก) ต่อมาแต่พี่ชาย แล้วตรัสว่าท่านองพระยาส่งขลาที่ตายชังนัก น้องแก่เป็นไป........ แล้วตรัสว่าพระยาพัทลุง........ดูแต่แรกเมื่ออยู่........(ฉบับที่ได้มาเท่านี้)

---

(๑) เจ้าจอมมารดากรมหมื่นศักดิ์เป็นธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์.

(๒) คือพระยาสงขลา จ๋อง.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ รุ่งเรืองธรรม
นายรวล รุ่งเรืองธรรม ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา
พ.ศ. ๒๕๐๓